“KGOMO YA BONGAKA E HWA E NKGA DIHLARE”: TSINKELO YA BONGAKA BJA SETŠO LE BOTEBO BJA FILOSOFI YA SEPEDI GO TŠWA DIEMENG

Ka

PHILLIP PHASWANE PHOKWANE

E TŠWELEDITŠWE GO PHETHAGATŠA DINYAKWA TŠA LENGWALO

La

BONGAKA

KA

LEFAPENG LA TŠA SETHO
(Sekolo sa Maleme le Dikgokaganyo)
YUNIBESITHI YA LIMPOPO

MOHLAHLI: Prof. SEKGAILA CHOKOE
MOTHUŠAMOHLAHLI: Prof. SEKGOTHE MOKGOATŠANA

BOIKANO

Nna Phillip Phaswane Phokwane ke ikana gore nyakišišo ye ya “Kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare”: Tsinkelo ya Bongaka bja setšo le botebo bja filosofi ya Sepedi go tšwa diemeng’, ke e tšweleditše le go e hlagiša go Yunibesithi ya Limpopo go Grata ya Bongaka bja Thuto ya leleme la Seafrika, Ke netefaletša bohle gore nyakišišo ye ga se ke e hlagišwa go Yunibesithi ye nngwe. Ke mošomo wa ka wo ke ingwaletšego ka sebele, ka ba ka netefatša gore ke tsebagatša didirišwa ka moka tšeo di dirišitšwego.

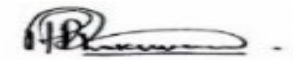

23 April 2024

_____ _____

Leina: Phokwane PP Letšatšikgwedi

DITHETO

Modimo, mmopi wa legodimo le lefase, yo a nkgontšhitšego le go nkadima bophelo go tloga bobjaneng bja ka go fihlela lehono. Go yena ke re ke sa kgopela kokeletšo ya mengwaga ya bophelo le tšhireletšo malwetšing a lefase Ramatla-ohle.

Tate wa ka yo a šetšego a re šiile e lego Arch Bishop Ramoeding Phokwane le mma Moduothwane Phokwane ke lebogile kgodišo ye botse le dikgalemo tšeo di ntirilego se ke le go sona lehono, nka be e se ka lena nka be ke le letlakala la motho.

Bagolo ba ka: Nkwe yo a šetšego a iketše badimong, Mmagokhipa, Mpuseng, Seraki le baratho ba ka Sekgothe, Thamagane le Seswete ke leboga thekgo yeo le mphilego yona ge ke be ke swere leeto la dithuto.

Mosadi wa ka Motloganeng, bana ba ka Mmakubu, Tšitši, Makoko, Sejabaledi le Molala, ke leboga kudu kgotlelelo ya lena le nako yeo le bego le mpha yona ya go ngwala mošomo wo. Go sefele pelo ga lena go mphihlišitše mo ke le go gona lehono.

Mahlatse le mahlogonolo go lena ka moka.

DITEBOGO

Bahlahli ba ka, Baporofesara Sekgaila Chokoe le Sekgothe Mokgoatšana ke leboga tlhahlo ye botse yeo le mphilego yona ge ke mekamekana le nyakišišo ye. Ntle le lena ke be ke tlo retelelwa ke leeto la go fihla mo ke fihlilego gona lehono.

Yunibesithi ya gešo ya Limpopo, ke leboga diatla tše borutho tšeo e nkamogetšego ka tšona go ka ba yo mongwe wa baithuti ba Grata ya Bongaka ka fase ga lefapa la dithuto tša maleme a Seafrika.

Tatago malopo Mohu Moporofesara Conrad Tšiane, tlhahlo ya gago e dirile gore mošomo wo wa nyakišišo go nna o se nkimele. Ka dikeletšo tša gago ke weditše Phuti seragamehlakola.

Ngaka PM Kgatla, ke ikwa ke le wa mahlatse kudu go re mošomo wa ka o feferwe ke lena ditlhoka mongwaka. O dirile gore ke ikhwe ke thabela nyakišišo ye kudu. Go wena ke re golela godimo motswadi wa ka.

Bagolo ba ka Ngaka Puleng Nkomo, Ngaka Diphete Bopape, Ngaka Maunatlala Ranape tlhohleletšo ya lena e mphihlišitše mo ke le go gona lehono.

Bašomi ba bokgobapuku bja Yunibesithi ya Limpopo nka se le bale ka maina nka tlogela o mongwe, ka moka ga lena ke lerolela mongatse. Le nthušitše ka go sefele pelo nakong yage ke nyakana le methopo ya mošomo wo.

Bašomikanna, Moporofesara Hlaviso Motlhaka, Ngaka Ngwanamphaga Matji, Ngaka Ablonia Maledu le Nthabi Malatji, ke hloka melomo ye sekete ya go le leboga ka tlhohleletšo yeo le bego le dutše le mpha yona ka mehla. Dipula tša mahlogonolo di le ne le.

Mphaku Mathabathe, ke leboga mafolofolo ao o bego o ntlhohleletša ka ona, ka mehla o mpotša gore “se se sa felego se a hlola” Therešo ke gore ke weditše. Gola Kwena o fete tlou tšhukudu go wena e be mošemanyana wa dipudi.

Dikgaetšedi tša ka Mokoena Lekgoletši, Chokoe Phuti le Mpakana Alice Letsoalo thekgo ya lena mošomong wo ga ke tsebe gore nka le lekantšha le eng? Ke hloka melomo ye sekete ya go le leboga.

Ke a leboga!

SENAGANWA

Peleng bongaka bo be bo tšewa bjalo ka ditšhila ebile ba bangwe ba be ba no bo tšea bjalo ka boloi. Ke ka moo ge motho e le ngaka a be a tšewa go ba motho yo a se go a hlabologa le gore bongaka bja gagwe bo ka se tšwele motho mohola ge e se go timetša batho. Nyakišišong ye go lekotšwe diema tša Sepedi ga mmogo le mawa a ditaola nepokgolo e le go tsitsinkela ka moo Bapedi ba agago kgopolo ya filosofi ya bongaka ka gona. Se ge se dirwa go be go šomišwa mokgwa boleng gomme go ithekgilwe ka teori ya nyakišišo yeo e bitšwago *Afrocenticity* Bakgathatema ba nyakišišo ye ke mangaka ao a nago le maitemogelo ao a tseneletšego ka bongaka bja setšo. Mokgwa wo o šomišitšwego wa go kgoboketša tshedimošo ke wa go latela phatadiganong. Tshedimošo ye e tšwago melomong ya bahlaolwa bao le bona e lego bomatwetwe e sekasekilwe ka bogwari go fihlelela dikutollo tša maleba tša filosofi ya polelo ya diema tše tša go amana le bongaka bja ga borena le mawa ao a šomišwago ke dingaka ka bo tšona ka nako ya go phekola balwetši ba bona. Nyakišišo ye e hlapišitše bongaka bja segagešo ka go bontšha ka moo bophelo ka kakaretšo bo itshamilego ka bjona ka gona.

MAREO: ***Bongaka, Setšo, mawa, bakgathatema, filosofi.***

DITENG

BOIKANO……. i

DITHETO…….. ii

DOTEBOGO…….. iii

KAKARETŠO…… iv

DITENG…….. v

KGAOLO YA PELE: MATSENO KA KARETŠO

1.1. MATSENO…….. 1

1.2. PEGO LE TLHOHLELETŠO YA THUTO……... 1

1.3. TLHAGIŠO YA BOTHATA…… 2

1.4. TEMA YEO E LEMILWEGO……. 4

1.4.1. Diema……... 4

1.4.2. Dihlare tša setšo…… 4

1.4.3. Bongaka bja marapo…….. 5

1.4.4. Dingaka tša setšo tša Afrika Borwa tša dinaga tša Bodikela…….5

1.4.5. Phodišo ya setšo……. 6

1.4.6. Sekgoba seo se lemogilwego…… 6

1.5. TEORI YEO E LATETŠWEGO……..…….. 6

1.6. MAIKEMIŠETŠO A NYAKIŠIŠO…….. 7

1.7. MOKGWANYAKIŠIŠO……8

1.7.1. Peakanyonyakišišo…….. 8

1.7.2. Tlhamonyakišišo……... 8

1.7.3. Sehlophanyakišišo le tlhaolo…….. 8

1.7.4. Kgoboketšo ya tshedimošo……. 9

1.7.5. Tshekatseko ya tshedimošo…… 9

1.7.6. Dika tša boleng……. 9

1.7.6.1. Go tshepagala……. 9

1.7.6.2. Phetišetšo…… 10

1.7.6.3. Boitshepo……. 10

1.7.6.4. Tumelelo…….. 10

1.8. BOHLOKWA BJA NYAKIŠIŠO…..…… 10

1.9. BOITSHWARO LE KELOTLHOKO……..…… 11

1.9.1. Tumelelo……11

1.9.2. Tumelelo yeo e nago le tsebo……11
1.9.3. Sephiri, go se tsebje le potego……11
1.9.4. Tšhireletšo kotsing…… 11
1.9.5. Phokotšo ya kotsi go bakgathatema……..12
1.10. TLHALOŠO YA MAREO…… 12
1.10.1. Diema……12
1.10.2. Ngaka……12
1.10.3. Setšo…… 12
1.10.4. Badimo…… 13
1.11. MAGOMO A NYAKIŠIŠO…… 13
1.12. PEAKANYO YA NYAKIŠIŠO…… 14
1.12.1. Kgaolo ya mathomo……14
1.12.2. Kgaolo ya bobedi…… 14
1.12.3. Kgaolo ya boraro…… 14
1.12.4. Kgaolo ya bone……14
1.12.5. Kgaolo ya bohlano……..15
1.12.6. Kgaolo ya boselela…… 15
1.12.7. Kgaolo ya šupa……15
1.12.8. Kgaolo ya seswai…… 15
1.13. KAKARETŠO……....15

KGAOLO YA BOBEDI: TEMA YEO E LEMILWEGO

2.1. MATSENO…… 16
2.2. TEMA YE E LEMILWEGO (DIEMA)……..……18
2.2.1. Tlhathollo ya diema…….. 18
2.2.2. Diema thutong……20
2.2.3. Diema ka bong…….. 22
2.2.4. Mehola ya diema……...23
2.3. TEMA YE E LEMILWEGO (BONGAKA)…… …… 24
2.3.1. Bongaka ka gare ga melao ya naga…….. 24
2.3.2. Tlhathollo ya bongaka…….. 25
2.3.3. Bohlokwa bja bongaka……..28
2.3.3. Bongaka le dikalafo…….. 31
2.3.4. Bongaka le meriana…… 35

2.3.5. Bongaka le ngwakwana wa dihlare……... 39
2.3.7. Dingaka tša segagešo ka go fapafapana…… 41
2.3.7.1. Mangaka a go phekola ka sefega…….. 41
2.3.7.2. Boramešunkwane……..... 42
2.3.7.3. Moporofeta goba moalafi wa sedumedi…… 42
2.3.7.4. Mmelegiši wa segagešo …….. 43
2.3.7.5. Bongaka le dikalafong…..…… 43
2.3.7.6. Go hlapa le go orela……. 43
2.4. KAKARETŠO ……..……45

KGAOLO YA BORARO: MOKGWANYAKIŠIŠO

3.1. MATSENO…… 47
3.2. Teori yeo e dirišitšwego…….. 47
3.3. MOKGWANYAKIŠIŠO LE PEAKANYONYAKIŠIŠO……..... 54
3.3.1. Peakanyonyakišišo…….. 54
3.3.2. Mokgwanyakišišo…… 57
3.3.3. Mokgwanyakišišo wa dipalopalo …… 57
3.3.4. Mokgwanyakišišo wa boleng…….. 58
3.3.5. Sehlophanyakišišo le tlhaolo…….. 59
3.3.6. Tlhaolo…… 59
3.3.7. Kgoboketšo ya tshedimošo……. 59
3.3.8. Phatadiganong…….. 60
3.3.9. Pogelo…… 60
3.3.10. Tebedišišo ya ditokomane…… 61
3.3.11. Tshekatseko ya tshedimošo……. 62
3.4. TLHOMPHO LE TLHOKOMELO YA BOTHO……..62
3.4.1. Tumelelo ye e nago le tsebo……62
3.4.2. Sephiri, go se tsebje le potego……63
3.4.3. Tšhireletšo kotsing……63
3.4. KAKARETŠO ……63

KGAOLO YA BONE: TSINKELO YA MAWA

4.1. MATSENO…… 65
4.2. Tshedimošo ya bophelo bja bakgathatema…… 67
4.2.1. Mangaka ao a kgethilwego…… 65
4.3. NGAKA…….. 67
4.4. PHETLEKO YA DIEMA……68
4.4.1. Kgomo ya bongaka e hwile e nkga dihlare……...69
4.4.2. Koma ke ya kgoši le ngaka…… 71
4.4.3. Ngaka nthute go alafa mejeletša ke ya ka…… 75
4.4.4. Ngaka e sa gapego kgomo e gapa mpa……78
4.4.5. Ngaka ga di epe moleteng o tee……80
4.4.6. Moreko ga o ithekole…….81
4.4.7. Di eme mašarašara, di šita Phaahla go a hlola……84
4.4.8. Rutang bana ditaola le se ye natšo badimong……..... 86
4.4.9. Ngakana ya mošemane sedimo e bua legotlo…….. 88
4.4.10. Legakadima la motologa go eka ke ga lona…….. 89
4.4.11. Moremogolo go betlwa wa taola wa motho o a ipetla……...91
4.4.12. Di edile ditsela, bofa sehlako se tiye o se be monyatšaleeto….. 93
4.4.13. Kwa legare ngwana ngaka, tatago o hlwa a ba gaya……95
4.4.14. Ngaka go alafa ya leleme le lethata…… 96
4.4.15. Leswika la gauta mooko wa lona o kwala kgole…… 98
4.4.16. Sehlare sa kgole se epša mohla lesolo…….. 100
4.4.17. Ngaka ya gae ga e lemogwe……101
4.4.18. Ngaka ya mosadi ga e sware motse……103
4.4.19. Alafa molwetši ngaka, are go fola a go roge…….. 105
4.5. KAKARETŠO ……106

KGAOLO YA BOHLANO: TSINKELO YA MAWA

5.1. MATSENO…….. 107
5.1.1. Mebolelwana ya diema ka gare ga mawa ……107
5.2. MEHUTA YA MAWA A DITAOLA……..108
DITLHALOŠO TŠA MAWA…….. 109
5.3.1. Ngwakwana wa ngaka……..110
5.3.2. Legogwa…….. 113

5.3.3. Mokotlana wa diataola……..116
5.3.4. Ditaola godimo ga legogwa…… 118
5.3.5. Boditsi……..119
5.3.5. Mankgonyane…… 121
5.3.6. Mabona……... 123
5.3.7. Moraro o mogolo……127
5.3.8. Letlake…… 130
5.3.9. Lengwana…….. 133
5.3.10. Mohlakola…… 135
5.3.11. Masesella…… 138
5.3.12. Mašupye……... 141
5.3.13. Bokgata bonanana……..142
5.3.14. Sehlako……145
5.4. DITAOLA KA TLHAKO…… 147
5.4.1. Tlhako ya kgomo ya kgorogo ya ngaka……147
5.4.2. Tlhako ya kgomo ya monyanya…….. 148
5.4.3. Tlhako ya kgomo ya mogoga…….. 150
5.4.4. Tlhako ya kgomo ya tlhoboša……..151
5.5. MEHUTA YA DITAOLA TŠA GO UTOLLA BOTHATA……...153
5.5.1. Tšhwenegatana…… 153
5.5.2. Roto…… 154
5.5.3. Lewatle la monna…….. 155
5.5.4. Lewatle la mosadi…… 156
5.5.5. Ditau tša banna…… 156
5.5.6. Ditau tša basadi……..... 157
5.5.7. Dithakadu……158
5.5.8. Dinoko……..159
5.6. TLHALOŠO YA MEHUTA YA DITAOLA……159
5.7. KAKARETŠO……..159

KGAOLO YA BOSELELA: TSHEKASEKO YA DIEMA LE MAWA

6.1. MATSENO…… 162
6.2. Deima tšeo di amanago le bongaka……..162
6.3. Kakaretšo ya diema……..163

6.4. Filosofi ya bongaka diemeng……..163
6.4.1. Setswalle le kwelobohloko……...163
6.4.2. Tlhomphano ya batho…… 166
6.4.3. Kgotlelelo…….. 167
6.4.4. Maitshwaro a mabotse…… 167
6.4.5. Motho ga a ikgone…… 168
6.4.6. Peakanyo…… 168
6.4.7. Seetša sa lebone leswiswing…… 169
6.4.8. Kabelano ya tshebo…… 169
6.4.9. Motho ga iphetše…… 170
6.4.10. Dilo ga di kgonagale ka moka bophelong…… 170
6.4.11. Go se tšhabe nnete…… 171
6.4.12. Ga di epšwe moleteng o tee…… 171
6.4.13. Maitshwaro bophelo a nea serithi…… 172
6.4.14. Mathata a bophelo…… 172
6.5. Filosofi yeo e tšwelelago ka gare ga mawa…….. 173
6.5.1. Lefelo la go ikgwetha ……..……173
6.5.2. Legogwa…… 173
6.5.3. Mokotla wa ditaola……174
6.5.4. Phatana hlakola ga e onalele mohlakodi…….. 175
6.5.5. Kgakanego…… 175
6.5.6. Mathata a basadi……...176
6.5.7. Go se kgotsofatšwe ke selo……177
6.5.8. Timelelo…….. 177
6.6. KAKARETŠO……178

KGAOLO YA BOŠUPA: KAKARETŠO, DIKUTOLLO, DIKAKANYO

7.1. MATSENO…… 179
7.2. Kakaretšo ya nyakišišo…… 179
7.3. Dikutollo tša diema le mawa go tšweletšeng filosofi……...180
7.4. KAKARETŠO ……181
7.5. METHOPO……182

DIMAMARETŠWA

Appendix A……..... 199
Semamaretšwa A……..... 200
Appendix B……..... 201
Semamaretšwa B……..... 202
Appendix C……..... 203
Semamaretšwa C……..... 204
Nkatlapana 4.1. Bakgathatema……..... 205
Nkatlapana 4.2. Diema……..... 206
Nkatlapana 4.3. Mehuta ya mawa……..... 207
Direto tša mawa……. 208
LENANEO LA DISWANTŠHO
Seswantšho 00…… 209
Seswantšho 1…… 209
Seswantšho 2……... 209
Seswantšho 3…… 210
Seswantšho 4……210
Seswantšho 5…… 210
Seswantšho 6……... 211
Seswantšho 7…… 211
Seswantšho 8…… 211
Seswantšho 9…… 212
Seswantšho 10…… 212
Seswantšho 11…… 212
Seswantšho 12…… 213
Seswantšho 13…… 213
Seswantšho 14…… 213
Seswantšho 15…… 214
Seswantšho 16…… 214
Seswantšho 17…… 214
Seswantšho 18…… 215
Seswantšho 19…… 215
Seswantšho 20…… 215

Seswantšho 21……. …….216
Seswantšho 22……216
Seswantšho 23……216
Seswantšho 24…….....217
Seswantšho 25…….....217
Seswantšho 26……217

KGAOLO YA MATHOMO: MATSENOKAKARETŠO

1.1. MATSENO

Mo kgaolong ye monyakišiši o lebelatše peakanyetšo yeo nyakišišo ye ka moka e tlago go šomelwa godimo ga yona. Se se dirwa go lebeletšwe magato ka moka a bohlokwa ao a latelwago ge go ngwalwa nyakišišo. Magato ao ke a a latelago: Pego le tlhohleletšo ya nyakišišo, tlhagišo ya bothata, tema ye e lemilwego, tema ye e kgathwago ke teori, maikemišetšo a thuto, mokgwanyakišišo, tlhalošo ya mareo, magomo a nyakišišo, peakanyo ya nyakišišo, bohlokwa bja thuto le boitshwaro le kelohloko. Tše ka moka di hlaloswa ka botlalo go šomišwa le methopo yeo e hlatselago ditlhalošo tšeo.

1.2. PEGO LE BOKAMORAGO BJA NYAKIŠIŠO

Diema di šomišwa go tšweletša maitshwaro a mabotse, mehola, le go boledišana ka ditlwaelo tšeo di amogetšwego kudu malemeng a ditšhaba tša Afrika (Baker le Maluleka, 2020). Polelo ya Sepedi e na le mebolelwana yeo e humilego ka diema, tšeo di tšweletšago mmolelwana wa tlhalošo ya seswantšho. Diema di bopa karolo ya setšo gomme di nolofatša kwešišo ya sona. Tšhomišo ya diema tše e kwagala fela go bao ba kgonago go kwešiša tšhomišo ya tšona polelong ya Sepedi (Maruma le Molotja, 2018). Diema ke polelo ye e kgethegilego, yeo gantši e šomišwago ke batho ba bagolo le dingaka.

Monyakišiši o feditše mengwaga ye mentši a ehlwa le mohu ngaka Conrad Tšiane, yo e bego e le modulasetulo wa mangaka a setšo ka mono Afrika Borwa. Tšiane e be e le ngaka ya go tsebalega kudu ya sedupe, go tšwa ka mmasepaleng wa Ephraim Mogale ka seleteng sa Sekhukhune. Kgokagano ya bona e ile ya bula mahlo a monyakišiši le go bjala kgahlego ya ditaba tša bongaka. Ka dinako tše dingwe o be a hlaloša ditiragalo tša bongaka ka polelo yeo e thatafetšego ya go tsenelela, fela bjalo ka ge monyakišiši e le mongwadi le moithuti wa polelo, se se mo kgahlile. Ka maitemogelo ao, a kgahlwa ke mokgwa wo diema di hlagišwago ka go šomišwa ke dingaka nakong ya boporofeta, le go phekola balwetši. Go tloga moo, monyakišiši o thomile go kgobokeša diema ka ga ditaba tša go fapafapana ka Sepedi, go tloga go diphoofolo, mehlare, le dikhunkhwane, go fihla go merero ya batho le bophelo ka

kakaretšo. Go tšwa khophaseng ye, šedi ya gagwe e go diema tšeo di šomišwago ke mangaka' bjalo ka mooko wa tlhathollo

Diema ke karolo ya dinonwane tša Sepedi, gomme ke motheo wa filosofi ya batho mabapi le go thoma ga lefase le batho, le ka moo ba tšweletšago dikgopolo (teori ya tsebo), tlhagišo ya tšona mabapi le gore ke sefe se sebotse goba se sebe (teori ya mohola), gomme le ka mokgwa wo ba hlathollago bophelo bja nnete. Ntle le temogo ye, diema di kotsing ya go se šomišwe ka lebaka la tahlego ya setšo, le go tsenelela kudu ga mekgwa ya bophelo ya Bodikela. Go tlaleletša se, go thubega ga malapa, mmogo le khuetšo ya boraditaba ba dinaga di šele e mpefatša tahlego ya setšo sa Afrika. Nako yela ya go hlamula mollong, go thailwa dithai, go anegwa dinonwane e tšeetšwe legato ke TV, yeo gantši e sa hlathego polelo ya rena gabotse, eupša e e ithekgile ka diphetolelo. Sellathekeng le sona se galefiša bonnoši bjo bo gakatšwago ke mekgwa ya ditherišano tša leago mo yo a go batametšego a boledišanago le ba kgole eupša o le gona, a go šiela bodutu a le gona. Poledišano ya molomo le molomo e hwile.

Nyakišišo ye e holofela go oketša tsebo ya setlogo ka go kgokagantšha setšo sa go bolelwa le bongaka, go šomiša dikapolelo tša Sepedi go tšweletša melaetša ya diema yeo e utilwego. Thuto e tla hlahloba mmolelwana wa tshwantšhišo le diema tšeo di šomišago tša bongaka bjalo ka moko wa tlhathollo.

1.3. TLHAGIŠO YA BOTHATA

Diema ke mebolelwana ya tshwantšhišo yeo e tletšego ka dikgopolo le dikakanyo tša go thatafala go tšwa setšong se se itšego. Ka gare ga tšona go tsentšwe dibopego tša setlogo ka ga lefase, peakanyo ya mantšu, tulo ya batho, boikgopolelo le filosofi. Bongaka ke selo seo se šomišago polelo ya tshwantšhišo yeo e hlalošago batho le lefase la bona, maitshwaro, dikarolo ka moka tša bophelo go tloga temong go fihla leruong, go thoma go filosofi ya dilo go ya go teori ya mohola, go tloga go dikamano tša batho le ka mokgwa wo re amanago le bagologolo. Pitšo ye e ka ba tlhohleletšo ya mogologolo yo a tsošološwago, goba sephetho sa ketelo ya badimo, goba mpho ya pono, goba seporofeto go setlogolo. Se se šišinya gore bontši bja dingaka di

hlaloša leeto la tšona la go ya go thwasa go tšwa dikutollong tšeo di ka se balegego, eupša di hlaolwa ka dipono, ditlaišego le diphihlelelo tše di makatšago.

Ka lebaka la kgokagano ya bongaka le lefelo la semoya, profešene ye e tsokame madulo a godimodimo bophelong bja motho. Ka ntle le go šoma bjalo ka motho wa go šomiša moya, ngaka ke moalafi, moeletši le mošireletši wa lapa. Gore ngaka e fetiše melaetša yeo e tšwago semoyeng, go šomišwa polelo yeo e kgethegilego. Ke polelo yeo e tlago ahlaahlwa le go hlalošwa. Sa bobedi, mohuta wa mmolelwana wa tshwantšhišo le diema tšeo di šomišwago ke batho go hlaloša kwešišo ya bona ya lefase di tla fiwa šedi, kudu maikutlo ao a šomišago ngaka bjalo ka moko wa tlhathollo.

Go na le kotsi ye kgolo ya gore diema tša Sepedi di timelela ka lebaka la tšhomišo ya sebjalebjale seo se šomišwago kudu polelong go feta diema. Go tlaleletša se, go thatafala ga mmolelwana wa diema go na le seabe sa go gakatša kwešišo ya tšona. Se se dira gore moloko wa sebjalebjale o se šomiše diema ge ba bolela le ge ba ngwala, kudu bao ba tswakago ka polelo ya Seisemane polelong ya bona ntle le go lemoga seo. Thuto ye e ikemišeditše go hlahloba tema yeo e kgathwago ke ngaka lefaseng la Mopedi, le ka moo bongaka bo šomišwago go hlama filosofi yeo e šomišwago go hlatholla ditiragalo mmogo le go kwešiša bophelo. Thaetlele yeo e kgethilwego e hlaloša maitekelo a go katana le go lwa le tharagano ya bophelo ka mo go swanetšego, ka maiteko a go aba bophelo bjo bobotse, tlhokomelo, le go boloka bophelo bjo bobotse. Se se adimilwe go tšwa go seema sa Sepedi ‘kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare,’ se se hlalošago go re Mopedi a ka dira se sengwe le se sengwe go rarolla bothata, kudu go fodiša bao ba ba bjago. Ke tla thoma ka seema se, gomme ka tšwela pele ka mehuta ye mengwe ya diema go lekola tema yeo e kgathwago ke ngaka, kgopolo ya bokgabo, dikgopolo le maikutlo ao a dikologilego tema ya gagwe setšhabeng. Ka go šomiša dipolelo tšeo di naganwago bjalo ka didirišwa tša histori ya go bolelwa ka molomo, nyakišišo e tla šomiša diema le mawa a ditaola ka ga mebolelwana ya Sepedi, le ka moo e kwešišwago ka gona, ka nepo ya go tšweletša dibopego tša filosofi tšeo di bopago boleng bja bophelo le go iphediša.

1.4. TEMA YEO E LEMILWEGO

Tekolo ya dingwalo ke kgato ye bohlokwa ya go utolla thwii le go laetša tlhompho ya menagano ya banyakišiši bao ba nyakišišitšego ka ga tlhogotaba yeo e nyakilego go swana le yeo e nyakišišwago (McCombes 2019). Neuman (2011) o laetša gore tshekaseko ya dingwalo e thuša monyakišiši ka go araba dipotšišo tša nyakišišo pele monyakišiši a ka leka go hwetša dikarabo.

1.4.1. Diema

Diema ke mantšu a bohlale, ao a sa otlego motho makopo ka ge e le mmolelwana wa setšhaba. Ga go motho le ka o tee yo a ka ikotlago makopo ka go re ke mohlami wa diema. Motho mang le mang o na le malokedi a go šomiša goba go ka kgoboketša diema ka moo a ka ratago ka gona ka ge e le mmolelwana wa setšhaba. (Taylor, 1994) le Finnegan (1994) ba gatelela gore, diema ke mantšwana a bohlale ao a humilego ka tlhalošo, ebilego a tšweletša molaetša ka ditsela tša go fapana.

1.4.2. Dihlare tša setšo

Gyasi, Mensah, le Siaw (2014:316) ba re tšhomišo ya kalafo ya setšo e thomile kgale. Gape ba laetša gore bontši bja ditšo lefaseng bo ithekgile ka dihlare tša setšo go alafa goba go thibela bolwetši goba tše dingwe. Ntle le tšwelopele yeo e dirilwego le tlwaelo ya tša maphelo, kalafo ya setšo e tšwela pele go šomišwa mafelong a go fapafapana mo lefaseng ka bophara. Akol (2018) o re dinyakišišo tša morago bjale di šišinya tirišano magareng ga dingaka tša setšo le ditsebi tša maphelo a monagano ka Uganda, gore go oketšwe go tsena ka go tshepedišo ya Maphelo a Monagano ya bana ba wo ba tšwelego mahlalagading (Child adolescent Mental Health System). Se se laetša bohlokwa bja phodišo ya setšo maphelong a rena. Thuto yeo e dirilwego ke Bopape, Mothiba le Malema (2013) e hlahloba le go hlaloša mekgwa ya setlogo ya ditsebi tša setšo go bana bao ba amogetšwego sepetleleng sa Mankweng, e bontšha gore le ka dipetlele ba hloka phodišo ya setšo. Adu-Gyamfi le Anderson (2019) ba hweditše gore phodišo ya setšo ya setlogo ya Afrika e be e dutše e le taba yeo go ngangišanwago kudu ka yona ka lebaka la tlhago ya yona le mothopo wa go se kwane magareng ga dikoloni tše di fapanego le Maafrika.

1.4.3. Bongaka bja marapo

Mönnig (1967) o ngwadile kudu ka ga bophelo bja Bapedi, setšo, le thuto ya batho. Tlhathollo ya gagwe mabapi le tshepedišo ya bongaka bja marapo, Mönnig o arola marapo a mane a magolo ao a šomišwago bjalo ka moko wa tlhathollo nakong ya go nyakišiša, e lego: Moremogolo, Selomi se setona, Mmakgadi le Selomi se setshadi. Thutong ye, bongaka bo tla hlahlobja bjalo ka tsela ya go phekola, le go mo ponelopele. Makgopa le Koma (2009) ba nyakišišitše bohlokwa bja go tšholla marapo, bjalo ka selo seo se šomišwago ke dingaka tša setšo go hlahloba malwetši. Ba utollotše ka mokgwa wo maina a marapo a amanago le botho le tlhago yeo motho a ikhwetšago a le go yona ge a phela. Mpono (2007) o nyakišišitše tema yeo e kgathwago ke dingaka tša setšo tša Nguni setšhabeng. O hweditše gore dingaka tša setšo di a hlompšha le go amogelwa setšhabeng ka lebaka la mošomo wa tšona wo bohlokwa wa go fodiša. O laetša gore dingaka tša setšo ga di fodiše fela, eupša di thekga le go maloko a setšhaba tlhohleletšo mabapi le malwetši a bona le ditlhohlong tša bophelo ka kakaretšo. Mpono o hweditše gore motho ga a ikgethele go ba ngaka ya setšo, eupša o kgethwa ke borakgolokhukhu ba gagwe. O hlaloša gore ngaka ya setšo ya Nguni e thwasa mengwaga ye mebedi go ya go ye tshela pele e ka ba ngaka ya setšo ya nnete. O utollotše gore tlhahlo e dirwa ka fase ga tlhokomelo ya mohlahli wa ngaka ya setšo (Kobela) go fihlela a bonagatšwa tshedimošong ka moka ye e nyakegago mabapi le phodišo ya setšo.

1.4.4. Go phekola ka sefega

Tšiane (2019) o tšweleditše taba ya go re, go phekolwa mo ga se ga dipheko fela. Go na le go phekola ka sefega. Gantši go šomišwa ke baporofeta ba dikereke gape le ona mangaka ao a bitšwago didupe, a phekola ka mokgwa o wo. Motho wa gona ge a ka go lebelela ka mahlong go lla moropa, o tlago botša ditaba tša go amana le wena ka moka.

1.4.5. Dingaka tša setšo sa Afrika le dinageng tša Bodikela

Hamber (2003), o hlaloša gore phodišo ke tshepedišo ye telele, ebile e tlemilwe setšong. E hlaloša bjalo ka leano lefe goba lefe; tshepedišo goba mošomo wo o kaonafatšago maphelo a batho. Tembani (2009) o lekotše ka moo batho bao ba bego ba se na taba le phodišo ya setšo ba fetotšego maikutlo a bona fela ka morago ga ge malwetši a bona a mathata a fodile. O hlokomela gore kalafo ya setšo gantši e

lebelelwa fase ge e bapetšwa le kalafo ya Bodikela. Tembani o tiišetša gore Mokgatlo wa Lefase wa tša Maphelo o amogetše tšhomišo ya dihlare tša setlogo goba selo sefe goba sefe seo se ka thušago batho ka malwetši a bona. Staugard (1985) le yena o ile a hlokomedišiša phodišo ya setšo setšhabeng sa Batswana, le ka moo e nago le mohola le ge e be e sa amogelwe mathomong. O bontšha tsela yeo bontši bja batho ba Batswana ba thušitšwego ke dingaka tša setšo. Tembani (2009) le Staugard (1985) le bona ba dumela gore gona le tsela ya setšo ya go fodiša malwetši a setšhabeng sa Batswana, le ka moo e nago le mohola le ge e be e sa amogelwe mathomong. Ba bontšha ka mokgwa wo bontši bja batho ba Batswana ba thušitšwego ke dingaka tša setšo, le ge e le gore le bona ke karolo ya yona. Se, se netefatša kgopolo ye ka ge e tšwelela makga a mabedi.

1.4.6. Phodišo ya setšo

Dolphus (2018) o ithutile ka bohlokwa bja go fodiša malwetši a monagano go šomišwa mokgwa wa setšo ka gobane dingaka tše ntši tša setšo di kgonne go fodiša balwetši ka tsela yona ye. Monyakišiši o utollotše gore go fodiša bolwetši bja monagano ga se tlhohlo setšong, eupša ke mošomo wa bona wa letšatši le letšatši. Davenish (2003) o ithutile ka tsela yeo dingaka tša setšo di bego di lebelelwa fase ka gona go fihlela go lemogwa gore di ka kgatha tema go lemoša batho gore ba ka efoga phetetšo ya HIV. Temogo ye e tlišitše pono ye mpsha moo dingaka tša setšo di ilego tša fiwa tema yeo di swanetšego go e kgatha tseleng ya go bontšha mekgwa yeo HIV e bego e ka phengwa ka gona.

1.4.7. Sekgoba seo se lemogilwego

Dithuto tše mmalwa tša bongaka di sekamela go thuto ya marapo a bonoge, bophelo bjo bobotse bja monagano gomme tša hlokomologa tlhago ya filosofi ya bokgabo. Thuto ye e tla iša bongaka pele bjalo ka mokgwa wo o humilego ka filosofi ye e tseneletšego yeo e ithekgilego polelong le go diema.

1.5. TEORI YEO E LATETŠWEGO

Thuto ye e tla šomiša ‘tsinkelo ya Seafrika’ bjalo ka teori. Tsinkelo ya Seafrika ke kgopolo yeo e thomilwego ke Molefe Kete Asante ka ngwagakgolo wa masomepedi. Ke teori ya kamano yeo e ngwalago histori ya Afrika gape ka go phumula ditumelwana

tšeo di hlotšwego ke ma-Yuropa. Go ya ka Asante (2007), teori ye e hweditše leina la yona go tšwa go ithekga ka Maafrika ge a hlaloša tshedimošo ka tsela ya Seafrika. Kankwenda (1994) le Midas (2016) ba hweditše gore teori ye e ikemišeditše go tšweletša nnete ya dikganyogo tša Maafrika le go šoma ka nepo ya go amogela le go leboga saentshe le setšo sa Afrika. Ka mantšu a mangwe, teori ya tsinkelo ya Seafrika' e tsepelela go Maafrika gomme ya bolela ka tšwelopele, tšhireletšo le kgothatšo ya seo se akaretšago boAfrika ka bophara. Tsinkelo ya Seafrika' e hlalošwa ke Asante (1992:106) ka go re lefelo la setšo sa Afrika leo le hlomilwego godimo ga filosofi, ditumelwana, dikanegelo tša setšo, dingwalo le dipolelo tša batho ba Afrika, go maemong a ditumelwana, maemo ao a amanago le tlholego ya Afrika, yeo e lego phegelelo ka ga thupišo ya Africalogical ka botlalo. Thuto ye e tla hlahlwa ke tiišetšo ya Mokgoatšana (1997: 5) le Shai (2020) yeo e laetšago gore boitemogelo bja Afrika bo swanetše go ba bogare bja tshekaseko ya rena ya nnete le kwešišo ya tiragalo efe goba efe lefaseng leo e thušago monyakišiši go nyakišiša nnete ka dingaka tša setšo tša Afrika, le go bopa kwešišo ya kalafo ya malwetši a Bapedi le kaonafatšo ya boleng bja bophelo.

1.6. MAIKEMIŠETŠO A NYAKIŠIŠO

Seema se sa kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare ke seema sa Sepedi seo se hlalošago ka moo Bapedi ba ka dirago se sengwe le se sengwe go kaonafatša boleng bja bophelo bja motho yo a babjago. Mmolelwana wo le ye mengwe ye mentši e tletše ka dikgopolo, le filosofi ya batho bao ba di hlamilego. Nyakišišo ye e rata go lekola diema tša Sepedi mmogo le mebolelwana ye mengwe ya tshwantšhišo go tsitsinkela ka moo Bapedi ba agago kgopolo ya filosofi ya bongaka. Go fihlelela morero wo, go tla phegelelwa maikemišetšo a a latelago:

Go hlaola mebolelwana ya Sepedi, diema, le dikapolelo tša go fapafapana tša Sepedi mabapi le bongaka.

Go hlopha dipolelo ka merero ye e lebanego le bophelo, le ka moo di šomišwago ka gona go hlaloša go re tema yeo e kgathwago ke ngaka, le go re ngaka e hlathollwa bjang.

Go hlaloša polelo ya mešomo ya bongaka ka kakaretšo bjalo ka sedirišwa sa go hlaloša mathata ao a lebanego balwetši goba motho yo a nyakišišago.

Sa mafelelo, go hlama mmotlolo wa go hlatholla polelo ya setšo ya bonoge le diema ka nepo ya go hwetša pono ya lefase.

1.7. MOKGWANYAKIŠIŠO

1.7.1. Peakanyonyakišišo

Mokgwa wa boleng o tla šomišwa mo nyakišišong ye. Haradhan (2018) o hlaloša mokgwa wo wa boleng bjalo ka mokgwa wa kgato ya kgwerano yeo e gatelelago tsela yeo batho ba hlathollago ka yona, le go kwešiša maitemogelo a bona kgweranong ya nnete.

1.7.2. Tlhamonyakišišo

Tlhamo ya thuto ye ke go utolla. Go fihla gabjale, nyakišišo ya diema e lebeletše kudu mekgwa ya thulaganyo le ya mošomo ya tlhalošo. Ka lebaka leo, go na le go gonnyane kudu mo go kgokagano ya diema le filosofi. Thuto ye e tla ithekga ka methopo ye e lekanyeditšwego le dinyakišišo tša peleng go tšea sephetho ka ga taba yeo e nyakišišwago.

1.7.3. Sehlophanyakišišo le tlhaolo

Sehlophanyakišišo seo se lego kgahlegelong ya thuto ye se bopilwe ke batho, dihlopha le mekgatlo ya dingaka, gammogo le bagolo bao tsebo ya bona ya setšo e hlompšhago setšhabeng. Thuto ye e tla thewa kudu ka mebasepaleng ya Sekhukhune le ya Capricon ya Profense ya Limpopo, Afrika Bodikela. Bakgathatema mo nyakišišong ye ba tla kgethwa motheong wa tsebo le bokgoni bja bona ka bongaka bjalo ka mokgwa wa tsebo ya setšo le ka moo e amago bophelo.

Majid (2018) o hlaloša tlhaolo bjalo ka tshepedišo ya go kgetha ditlhaolo tšeo di emelago dipalopalo tša batho go tšwa go baagi ba o ba nago le kgahlego. Go fihla kgole, mokgwa wo o tlwaelegilego kudu wa go tšea ditlhaolo o tlo tšea mehlala ka nepo, yeo go yona go tlago tšewa ditšhupetšo. Ga go bonolo go šupa palo ya bakgathatema le ge go le bjalo, dipoledišano di tla tšwela pele go fihlela monyakišiši a fihlelela kgotsofalo.

1.7.4. Kgoboketšo ya tshedimošo

Mekgwa ya go fapafapana e tlo šomišwa go kgoboketša tshedimošo. Sa mathomo, go tla dirwa tshekaseko ya ditokomane moo diema tšeo di nago le ngaka, bjalo ka mooko go tšwa dingwalong tše di lego gona. Go tla le letša, dipoledišano tša hisitori ya go bolelwa, tšeo di theilwego godimo ga dipoledišano magareng ga monyakišiši le bakgathatema di tla dirwa. Go tla šomišwa dihlopha tša bakgathatema go tlatša sekgoba seo se ka bago gona, le ngangišano magareng ga dingangišano (ge go nyakega).

Sa mafelelo, monyakišiši o tla etela dingaka tša setšo mafelong a tšona a mošomo kgafetšakgafetša go ba lebelela ge ba šoma mošomo wa bona. Nepo ya monyakišiši e tla ba go tšhollo ya ditaola, le polelo yeo e šomišwago nakong ya tlhathollo ya dipheko. Ge monyakišiši a lemoga dintlha tše bohlokwa o tla di ngwala fase. Didirišwa ka moka tša go kgoboketša tshedimošo le diforomo tša tumelelo, di tla fetolelwa go Sepedi go thuša bakgathatema bao ba sa kwešišego Seisemane go kwešiša ka polelo yeo ba e kwešišago.

1.7.5. Tshekaseko ya tshedimošo

Tshekaseko ya tshedimošo e tla ngwalollwa pele, ka morago gwa latela tshekaseko ya dingwalwa tšeo di fapafapanego. Se se tla tlaleletšwa ka tshedimošo yeo e ngwadilwego fase nakong ya go lebelela bakgathatema. Monyakišiši o tla sekaseka tshedimošo ka mokgwa wa ditlhohlo mo thutong ye. Tshekaseko ya ditlhohlo e hlalošwa ka go hlaola, go sekaseka, le go bega dipaterone (ditlhotlo) ka gare ga tshedimošo Sakati, (2016). Dikarabo di tla bapetšwa, gomme tša arolwa ka magoro goba tša hlopša ka ditlhotlo,

1.7.6. Dika tša boleng

Thuto ye e tla netefatša go ithekga, ka boitshepo, kamogelo, phetišetšo le tumelelano ka go direla go re diphetolo di hloke diphošo go be le kwano (Lincoln le Guba,1985). Monyakišiši o latela dikelo go netefatša boleng bja nyakišišo.

1.7.6.1. Go tshepagala

Go ya ka Cope (2014), go tshepagala go šupa nnete ya bohlatse go ba le dikgopolo tša bakgathatema. Se se ka fihlelelwa ka go ba le mokgwa wa nyakišišo wo o hlomilwego gabotse, tlhamo ya nyakišišo yeo e amanago dipotšišo tša nyakišišo goba

ka go tlwaelana le bakgathatema pele ga tshepedišo ya kgoboketšo ya tshedimošo Nelson le Nieuwenhuis, (2020). Go netefatša tshepagalo mo nyakišišong ye, monyakišiši o tla šomiša mokgwa wa kgoboketšo ya tshedimošo ya tshepedišo.

1.7.6.2. Phetišetšo

Botma, Greef, Mulaudzi le Wright (2010) ba hlaloša phetišetšo bjalo ka tekanyo yeo dikutollo tša nyakišišo di katologelago go maemo a mangwe a dihlopha tša dirutwa. Monyakišiši o tla netefatša phetišetšo ka go bakgathatema goba babadi morero wo o tletšego tshedimošo ye e nago le tlhogotaba ya nyakišišo.

1.7.6.3. Boitshepo

Moon le Blackman (2014) ba hlaloša go re boitshepo bo šupa go se fetoge le go tshepagala ga dikutollo tša nyakišišo le tekanyo yeo ditshepedišo tša nyakišišo di swanago le go botega, moo go tiišetšwa go nago le ditlamorago tše di kgethegilego thutong. Go netefatša go ithekga, monyakišiši o tla rekhota diphetho tšeo di tšerwego nakong ya nyakišišo le go ngwala tshepedišo ya tshekaseko ya tshedimošo gore motho yo mongwe a kgone go bona ka moo nyakišišo e tšerego diphetho tše di kgodišago.

1.7.6.4. Tumelelano

Ke tumelelano ya go bontšha ka mokgwa woo dipoelo goba dikutollo tša nyakišišo di thekgwago gabotse ke tshedimošo yeo e kgobokeditšwego le ditshepedišo tše dingwe tša nyakišišo Trochim, (2006). E tshwenyegile ka go bontšha go re tshedimošo le ditlhathollo tša dikutollo ga se dilo tša go itlhamela tša boikgopolelo bja mmotšiši. Thutong ye, monyakišiši o tla botšiša potšišo e tee a šomiša dikhutlo tše di mopanego go bona ge eba dikarabo tša bona di tla swana goba aowa. Bakgathatema ba tla botšišwa dipotšišo tše di swanago letšatšing le le latelago bakeng sa merero ya go tiišetša e le fela go lekola ge eba dikarabo di sa swana goba aowa.

1.8. BOHLOKWA BJA NYAKIŠIŠO

Thuto ye e tla tlatša sekgoba tlhathollong ya tema ya ngaka ka gobane e tla tloga polelong ye e tlwaelegilego ya seo ngaka e begwago e se dira, eupša e hlaloša ka moo setšhaba se lebeletšego ngaka, le go re tema ya gagwe e swanetše go dira eng.

Thuto ye etla tlaleletša tsebo ya setšo, ya katološa dingangišano tša bjale tša go akaretšwa, go tsenya tirišong le tirišano le tshepedišo ya maphelo a setšhaba.

1.9. TLHOMPHO LE TLHOKOMELO YA BOTHO

1.9.1. Tumelelo

Monyakišiši o dirile kgopelo ya tumelelo ya maitshwaro go tšwa go Komiti ya Dinyakišišo le Boitshwaro ya Yunibesithi ya Limpopo TREC go dira nyakišišo ye. Monyakišiši o tla hwetša gape tumelelo ya go dira nyakišišo ye go tšwa go Mokgatlo wa Dingaka tša Setšo ka Seleteng sa Sekhukhune, Profenseng ya Limpopo.

1.9.2. Tumelelo ye e nago le tsebo

Batho ka moka ba o ba tlago kgatha tema nyakišišong ye ba tla tsebišwa ka ga mohuta wa nyakišišo le tema yeo ba e kgathago nyakišišong. Ba tla akaretšwa thutong ka boithaopo, gomme bakgathatema ba ka dumela go tšea karolo ka boithaopo ntle le go gapeletšwa go dira bjalo. Bakgathatema ba tla fiwa diforomo tša tumelelano go laetša gore ba dumela go tšea karolo thutong. Ba tla tsebišwa gape gore ba na le tokelo ya go ikgogela morago tshepedišong ya nyakišišo nako efe goba efe ka moo ba ratago.

1.9.3. Sephiri, go se tsebje le potego

Maina, mengwaga le bong bja bakgathatema di ka se utollwe karolong efe goba efe ya nyakišišo, gomme ba tla šireletšwa. Bao ba kgethago go se tsebje ba dumelelwa go dira bjalo, gomme tshedimošo ya bona ka moka ya poraebete le ya sephiri e tla swarwa ka potego. Tshedimošo e tla bolokwa khomphutheng ka phasewete ya sephiri, gomme ke monyakišiši fela yo a tlago ba le phihlelelo go yona. Tshedimošo ye e tla bolokwa mengwaga ya go feta ye 5. Tshedimošo ya bongaka le sephiri sa setšhaba di tla hlokomelwa mo e lego poraebete le sephiring, gomme tša se utollwe ntle le tumelelo.

1.9.4. Tšhireletšo kotsing

Bakgathatema ba tla kgonthišišetšwa gore ba ka se gobale mmeleng goba maikutlo ge ba kgatha tema thutong ye. Mokgatlo wa mangaka le ona o tla kgonthišišetšwa ka polokego ya bana ba bona.

1.9.5. Phokotšo ya kotsi go bakgathatema

Bakgathatema ba tla kgonthišišetšwa ka polokego ya bona nakong ya kgokagano ya bona le monyakišiši. Monyakišiši o tla kgonthišiša gore ba ka se gobatšwe mmeleng le maikutlong ge ba tšea karolo thutong ye.

1.10. TLHALOŠO YA MAREO

1.10.1. Diema

Seema ke mmolelwana wo bohlale, wa batho ba bantši ebile o na le sebopego le dikgopolo tše bohlale, mantšu ao a hlamilwego ke motho ka noši yo a se šomišago, mantšu ka kakaretšo ao a tlwaelegilego (Taylor, 1994). Finnegan (1994) o gatelela go re seema ke polelo yeo e lego ka sebopego se se sa fetogego yeo e tšweletšago melaetša ye e maatla go setšhaba. Diema di rwele mantšu a go teba, a tlhaologanyo.

1.10.2. Ngaka

Ke motho yo a kgethwago ke yo mongwe wa badimo ba gagwe yo e bego e le ngaka nakong ya ge a sa phela gore a tšwetše bongaka bjoo pele. Motho ga a ikgethele gore o nyaka go ba ngaka, eupša o kgethwa ke badimo ka bobona. Se ke go ya ka Ngaka Tšiane (2017).

1.10.3. Setšo

Ga go na le setšhaba se se se nago setšo, ka gobane ga go na gore setšhaba se be gona se hloke le motheo, melao yeo e sepelelanago le badimo ba bona le ditlwaedi tšeo ba di latelago bjalo ka badudi. Soanes le Stevenson, (2005), ba bolela gore setšo ke dikgopolo, ditumelo gammogo le mekgwa ya bophelo yeo e latelwago ke batho ba lefelo le le itšego. Mbiti, (1975), o re setšo ke maitshwaro a boikgetho ao a kgethologanyago batho ba mohlobo wo o itšego go mehlobo ye mengwe, go lebeletšwe ka mokgwa woo ba phelago. *New Encyclopedia Britanicca (1974:* 784) o kwana le taba ye ka go re:

> Culture thus defined, consists of language, ideas, beliefs, customs, taboos, codes, institutions, tools, techniques, work of art, rituals, ceremonies and othe' related components.

> Setšo se akaretša polelo, dikgopolo, ditumelo, ditlwaelo, diila, melao, mafelo, didirišwa, ditekniki, mešomo ya diatla, dihlabelo, me kete le tše dingwe.

Ba bolela ka molomo o tee wa lehlabula le Tyler (1870) yo a rego

> Culture…is that complex of the whole which include knowledge, beliefs, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by a man as a member of society.
>
> Setšo ke mararankodi ka moka ao a akaretšago tsebo, ditumelo, bokgabo, maitshwaro, molao, ditlwaelo le tše dingwe tša mabokgoni le dilwaelo tša motho bjalo ka karolo ya setšhaba.

1.10.4. Badimo

Badimo ke batswadi, borakgolo le bo rakgolokhukhu bana bao ba šetšego ba fetile lefaseng la ka keno. Go ya ka tumelo ya segagaborena, badimo ke bona ba šeditšego maphelo a rena. Ke bona ba re fago dimpho le go re phemela dikotsing tša go fapafapana tšeo re kopanago le tšona letšatši ka letšatši ge re phela. Ge motho a sa hlomphe badimo ba gagwe o fetša a welwa ke dipaati tša go se fele. Go ya ka ditlhalošo tša banyakišiši ba, setšo ke maleme, tsebo, ditumelo, melao le ditlwaedi, go akaretšwa matete le tše dingwe tšeo batho ba di latelago bjalo ka karolo ya setšhaba seo ba ikhwetšago ba phela ka gare ga sona.

1.11. MAGOMO A NYAKIŠIŠO.

Nyakišišo ye ke ya go tsitsinkela filosofi ya bongaka ka gare ga diema. Se se tla dirwa go lebeletšwe fela diema tšeo di amanago thwii le bongaka bja setšo. Mebolelwana yeo e itshamilego le diema ka mokgwa wa go ikgetha, bjalo ka mawa a ditaola, le ona a tla lebelelwa nyakišišong ye.

1.12. PEAKANYO YA NYAKIŠIŠO.

Nyakišišo ye e beakantšwe ka dikgaolo tše seswai, gomme tatelano ya tšona e bontšhitšwe gabotse ka mose. Monyakišiši o hlalošitše ka boripana seo se yago go direga kgaolong ye nngwe le ye nngwe.

1.12.1. Kgaolo ya mathomo

Mo kgaolong ye go ya go purullwa ka botlalo matsenokakaretšo a nyakišišo ye, maikemišetšo a yona gape le mekgwanyakišišo yeo e tlago latelwa, go bontšhwa le go utollwa tlhohleletšo le maikemišetšo a nyakišišo, boitshwaro le kelohloko lebohlokwa bja nyakišišo. Tše ka moka di tla dirwa ka go tiišeletšwa ka methopo ya go fapafapana.

1.12.2. Kgaolo ya bobedi

Go ye kgaolo go tla tsitsinkelwa dinyakišišo tšeo di šetšego di dirilwe tšeo di sepelelanago le tlhogo yeo e nyakišišwago. Dinyakišišo tše di tlogo lebelelwa ke tša Ditšenale le Thesise, tša Masetase le tša Bongaka. Nepokgolo mo ke go hlompha le go tšweletša dikgopolo tše botse tšeo di šetšego di utolotšwe. Mafelelong go tla tšweletšwa thwii sekgoba seo se tlogetšwego seo monyakišiši a tlago go se tswalela ka nyakišišo ye e tlogo go dirwa.

1.12.3. Kgaolo ya boraro

Monyakišiši mo o tla thoma ka go hlaloša ka botlalo teori yeo e tlago latela nyakišišong ka go thekga tlhalošo yeo ka methopo ya go fapana yeo e tlago dira go re mmadi wa nyakišišo ye a e kwešiše gabonolo. Morago ga moo go tla hlathollwa mokgwanyakišišo, go lebeletšwe magato a peakanyonyakišišo, gomme le tšona di tla dirwa di thekgwa ka methopo.

1.12.4. Kgaolo ya bone

Kgaolo ye e mabapi le tshekaseko ya nyakišišo ya go lekola diema tša Sepedi mmogo le mebolelwana ye mengwe ya tshwantšhišo, go tsitsinkela ka moo Bapedi ba agago kgopolo ya filosofi ya bongaka. Go tla lebelelwa pele tshedimošo yeo e kgobokeditšwego go tšwa dingwalweng kgaolong ye.

1.12.5. Kgaolo ya bohlano

Bjalo ka kgaolo ya bonele mo go tla dirwa tshekaseko ya nyakišišo ya go lekola diema tša Sepedi mmogo le mebolelwana ye mengwe ya tshwantšhišo go tsinkela ka moo Bapedi ba agago kgopolo ya filosofi ya bongaka. Mo go tla lebelelwa tshedimošo yeo e kgobokeditšwego go tšwa go mangaka le batho bao ba nago le maitemogelo.

1.12.6. Kgaolo ya boselela

Mo kgaolong ye, go tla lebelelwa nyalelano thwii ya mebolelwana ya go ikgeta yeo e rwelego filosofi ya go teba ya bongaka go tšwa ka gare ga mawa a ditaola le mankgonyane. Mebolelwana yeo ga se ya mehleng, ke ya go ikgetha. E swana thwii le diema.

1.12.7. Kgaolo ya bošupa.

Mo go ye kgaolong go tla tšweletšwa kakaretšo, ka morago gwa bontšhwa dikutollo tšeo di hweditšwego go akaretšwa dikakanyo le mafetšo ka nyakišišo ye ka botlalo. Tše ka moka di tla dirwa go lebeletšwe dikgaolo ka moka tšeo di lego ka gare ga nyakišišo ye.

1.12.8. Dimamaretšwa

Dimamaretšwa ka moka tšeo di bonagalago ka gare ga nyakišišo ye le dipotšišo tša phatadiganong, kelo ya pogelo, le mangwalo a kgopelo ya bakgathatema di beakantšwe ka tatelano.

1.13. KAKARETŠO

Mo kgaolong ye monyakišiši o tsitsinketše peakanyetšo yeo nyakišišo ye ka moka e tšomelwa godimo ga yona. O dirile se ka go hlaloša ma kgato ka moka a bohlokwa ao a latelwago ge go ngwalwa nyakišišo. Magato ao ke a a latelago: Pego le tlhohleletšo ya nyakišišo, tlhagišo ya bothata, tema ye e lemilwego, tema ye e kgathwago ke teori, maikemišetšo a thuto, mokgwanyakišišo, tlhaloso ya mareo, magomo a nyakišišo, peakanyo ya nyakišišo, bohlokwa bja thuto le boitshwaro le kelohloko. Monyakišiši o netefaditše gore setsopolwa se sengwe le se sengwe seo a se šomišitšego o bontšha gore o se tšere mothopong o fe.

KGAOLO YA BOBEDI: TEMA YE E LEMILWEGO

2.1 Matseno

Mo kgaolong ye monyakišiši o tsitsinkela le go fetleka dingwalwa tša banyakišiši ba bangwe bao ba lekotšego mahlakore a go fapana a diema le bongaka bja setšo. Mo monyakišiši o lebeletše tema ye e lemilwego ka kakaretšo le dinyakišišo go tšwa dinageng tša bodikela, dinageng tša Afrika le go tšwa ka mono gae Afrika Bodikela, kudu go lebeletšwe Porobentse ya Limpopo. Nyakišišo ya diema le bongaka bja gagaborena ga se mathomo e dirwa, eupša mo monyakišiši o tla fapana le banyakišiši bao ba fetilego ka ge yena a tsitsinketše filosofi ya bongaka bja gagaborena diemeng.

Nepokgolo ka kgaolo ye, ke go bontšha dintlha tša go fapanafapana tšeo banyakišiši ba bangwe ba di tšweleditšego ka ga diema le bongaka bja setšo. Go tla lebelelwa methopo ka moka yeo e hlatselanago le yeo e ganetšanago go kgontšha mmadi wa nyakišišo ye go kwešiša bohlokwa bja nyakišišo ye e dirwago mo. Tše ka moka di dirwa go hlokometšwe gore di sepelelana le tlhogo ya nyakišišo. Monyakišiši le yena o holega kudu ka ge diphihlelelo tša banyakišiši ba bangwe di tla mo nolofaletša go ala dikutollo tša gagwe ka botlalo. Se ge se dirwa re se bitša go re ke ‘tema ye e lemilwego’. McCombes le Vanclay (2022), ba hlaloša gore tema ye e lemilwego ke phetleko ya dinyakišišo tšeo di šetšego di dirilwe ke banyakišiši ba bangwe. Machi le McEvoy, (2016) ba re tema ye e lemilwego ke kgokagano ya dikgopolo tšeo di swerego tsela e tee ya nyakišišo ka dikutollo tša go fapanafapana. Kgatong ye ke moo go tšweletšwago dikgopolo tše bohlale tša go tlala ka tsebo ya sebjalebjale. Cassim (2015) ga a fapane le banyakišiši ba ka godimo ka ge le yena a bolelago re, tema ye e lemilwego e lebeletše go mo seswantšho sa bjale sa mabapi le bothata le maemo a nyakišišo ye e lebeletšwego ka go laetša diphihlelelo tša banyakišiši ba bangwe.

Tema ye e lemilwego ke kgato ye bohlokwa ya go utolla dikgopolo tša banyakišiši bao ba nyakišišago ka taba yeo e nyakilego go swana le yeo go nyakišišwago ka yona (McCombes, 2019). O tšwelapele go bontšha gore tema yeo e lemilwego e thuša monyakišiši ka dikarabo tša dipotšišo tša nyakišišo pe le ga ge a ka di araba. Maledu, (2020) ga a fapane le yena ka ge a hlaloša karolo ye go ba yeo monyakišiši a itswalanyago le go boledišana le bangwadi le banyakišiši ba bangwe ka mokgwa wa go etela ditšweletšwa tša bona. Lebaka ke go nyaka go hwetša tlhahlo le tsebo go

tšwa dikgopolong tša bona, mabakeng a bona, gammogo le boikarabelo bja bona go nyalelana le tlhogotaba ya nyakišišo. Leedy le Ormrod (2010) ge ba hlatholla mohola wa tema ye e lemilego ba re:

> *The main purpose of a literature review is to establish an accurate representation of knowledge on a topic, including identifying gaps in the literature and describing previous research findings concerning the problem at hand.*
>
> *Maikemišetšo magolo a tema yeo e lemilwego ke go lekodišiša tšweletšo ya tsebo tlhogong ya taba, go akaretšwa go hlaola dikgoba temeng yeo le go hlaloša dipoelo tša dinyakišišo tšeo di fetilego mabapi le bothata bjoo bo lego tafoleng.*
>
> Go ya ka ditlhalošo tša banyakišiši ba, tema ye e lemilwego e re thuša go tšweletša nyanyeng sekgoba seo se ka bago se tlogetšwe ke banyakišiši ba bangwe, seo se mogo monyakišiši sebaka se sebotse sa go tšwetša nyakišišo ya gagwe pele. Monyakišiši o tla lemoga gabonolo tšeo banyakišiši bao ba šetšego ba nyakišišitše ba di tlogetšego.

Re ile go lebelela tema ye e kgathilwego ke banyakišiši ba bangwe, go lebeletšwe tšeo di sepelelanago le tlhogo ye “Kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare”: Tsinkelo ya Bongaka bja setšo le botebo bja filosofi ya Sepedi go tšwa diemeng. Dingwalwa tše di tlago go lekolwa mo go tšweletša tema ye o e lemilwego ka botlalo e tla ba dijenale, dinyakišišo tša Masetase le tša Bongaka. Ka gare ga tšona go tla tšweletšwa dikgopolo le diphihlelelo tša monyakišiši go ya ka tlhogo yeo a e kgethilego. Gape kgato ye e tla dira gore mmadi wa nyakišišo ye a kgone go kwešiša kgato ka kgato go fihlela mafelelong ka dikutollo tša monyakišiši.

2.2. Tema yeo e lemilwego (Diema)

2.2.1. Tlhathollo ya diema

Diema ke polelo ya go theeletšega, ya go ikgetha le go huma ka tlhalošo. Polelo ya go huma ka diema ga e lapiše ditsebe tša ba ba e kwago. Abubakar, (2015) le Barasa le Opande (2017) ba kwana ka la lehlabula gore, diema e dutše e le polelo ya setšo yeo e bego e šomišwa moo go kopanwego le ge go boledišanwa gare ga setšhaba go ya ka setšo sa segagaborena. Ge ba hlaloša diema, Maruma le Molotja (2018) bona ba bontšha gore diema ke didirišwa tše bohlokwa tša setšo tša go ruta le go ithuta leleme. Go ya ka bona se se tšweletšwa gabotse ge go šomišwa polelo, ka bokgwari. Ba re Sepedi se humile ka tlotlontšu le tlhalošo yeo e tseneletšego. Mieder (2004), o kwana le bona ka go hlatholla gore diema ke mmolelwana wa bohlale le tsebo yeo e swanago malemeng ka moka, e tloga e le tsela yeo e šomago gabotse ya go kgokagana ka bohlale le tsebo, mabapi le tlhago ya motho lefaseng ka moka.

Phapano ya banyakišiši ba ba ka godimo e bonala gannyane tabeng ye ka ge e le gore Maruma le Molotja ba lebeletše diema go leleme la Sepedi, gomme Mieder tlhathollo ya gagwe e bontšha go re o e bolela a akaretša maleme ka moka. Banyakišiši ba ba swana ka go re ka moka ga bona ba lebeletše bohlokwa bja diema ka gare ga polelo. Ka moka ga bona ba tšweletša bohlokwa bja tšhomišo ya diema ka gare ga dipolelo tša rena tša letšatši le letšatši.

Mathiba (2015) o re diema di tšwelela bjalo ka mantšu a bohlale a kgalemo le tayo go tšwa melomong ya bagologolo. Go ya ka Mothiba, mantšu a a hlamilwe ke setšhaba ka dikgopolo tše bogale; go ka thwe a bolela thwii le maikutlo a yo a di theeleditšego. Di re utollela bohlale le tsebo ye e tebilego yeo diaparaswana di nago le yona. Go ya ka tlhalošo ye ya Mathiba, diema di ka tšewa bjalo ka tšweletšo ya semelo le mekgwa ya setšhaba, tsela yeo batho ba naganago ka gona, tsela yeo ba bonago ka gona le tsela yeo ba swarago ka yona. Akinjide (2014) yena o hlatholla go re diema di tloga di amana gabotse ka tsela yeo di kgonago go hlatlamana ge motho a nyaka go hlaloša se se itšego. O re di na le mebolelwana le mantšu a bohlale ao a bonagalago ka gare ga tšona. Mathiba le Akinjide ba kwana ka molomo wa lehlabula gore diema ke mantšu ao a hlamilwego ka bokgwari, ao a dutilego bohlale ka gare ga ona. Ka boripana, re ka re tšhomišo ya diema polelong ke tsela yeo e dutilego tlhompho le bokgwari bjoo bo tseneletšego, bja go hlagiša ditaba.

Diema di kgona go tšweletša kamano magareng ga thuto le setšo. Ge motho a bolela a tswakile polelo ya gagwe ka diema ke go bontšha bohlale le go kwešiša tšeo a di anegago. Diema di rwele tswina ya polelo, di tsefiša le go fa polelo seriti. Tsina e swantšhwa le todi ya dinoši. Ge motho a bolela ka tsina o šupa go re karolo goba karolwana ya go tsenelela ya polelo.

Maduka (2019) o hlatholla go re diema di tšweletša tatelano ya makgethe ya mantšu ge di šomišwa polelong mola di utolla sebopego sa polelo ka tsela ya thutakgopolo. Se, se hlaloša lebaka leo diema di bilego gona ka lona, ka gore magareng ga setšhaba diema ke makhura ao a šomišwago go tlametla mantšu gore a kwale gabotse. Se, magareng ga tše dingwe se bontšha gore diema di šomišwa go bolela nnete ka seo se bonwago setšong seo se itšego. Ka go šomiša diema tša leleme, monyakišiši o hlaloša gore motho yoo a šomišago diema ke setswerere sa polelo yeo a e šomišago ka ge a kgona go tšweletša tlhalošo yeo e sepelelanago le seema ka ntle le go dikadika. Wang (2012) o kwana le yena ka ge a hlatsela gore diema ke mantšwana a bohlale ao a lotilwego bogologolo gomme a fetišetšwa go tloga molokong wa mathomo go ya go ye mengwe.

Diema di rwele mohola wo bohlokwa kudu wa go godiša setšo sa Maafrika, ka ge di tšewa goba mantšu a bohlokwa ao a rwelego tsebo, maele a go ka eletša batho ka ga bophelo bjo bo botse (Aboluwodi, 2014; Adom, le babangwe 2021. Diema ke mebolelwana ya go ikgetha yeo e hlamilwego ka bokgwari ke setšhaba go tšwa kua morago. Zhou (2010) o kwana le taba ye ka go hlatholla gore diema di hlamilwe ke setšhaba ka kakaretšo bogologolo. Olasupo le Fayomi *(2012)* ba hlatholla diema bjalo ka mebolelwana ye bohlokwa yeo e tšweleletšwago ka bokgwari ditšhabeng. Banyakišiši ba ba kwana ka molomo wa lehlabula gore diema ke tša batho ka moka, ga se tša motho ka ge di se tša hlangwa ke motho, eupša di hlamilwe ke batho ka seboka go tšwa kua moragorago.

Diema ke mebolelwana ya go hlangwa ke setšhaba, ga go na le motho le ka o tee yo a ka ipethago sefega gore ke mongwadi wa diema. Re na le bakgoboketši ba diema e sego bangwadi ka ge e le tša batho, e sego tša motho. Malatji (2020) o hlaloša gore:

> *Seema, ke mmolelwana wa bagologolo wa go tliša khutšo lefaseng, o na le mahlako re a go fapafapana. Seema se bonwa ka mahlo a go fapana bathong ba go fapana; ba bangwe ba bona o kare go gatelelwa seripa se sengwe sa batho, mola ba bangwe ba bona se šireletša seripa se sengwe sa batho.*

Seema se šomišwa bjalo ka mantšu a kgothatso, a go sola, go reta le go nyefola. Ka diema batho ba kgona go tlogela mediro ya go se ye ka tsela gomme ba dira tša therešo. Ge motho a tšwele tseleng gomme a kopana le seema seo se nepišago mesepelo ya gagwe ya go sehlamatsege, motho yoo a ka hloya seema goba diema tšeo. Go swana le ge motho a dira tša go ya ka tsela gomme a kopana le diema tšeo di retago go ba di kwanago le tšeo a di dirago, motho yoo o tla rata seema goba diema tšeo.

Malatji (2020) o re seema ke seipone seo motho a kgonago go ipona ka gare ga sona, gomme a iphošolla mabošaedi ao a tla bego a bonala. Ge a bolela ka mabošaedi mo o bolela ka mekgwa ya go se loke yeo e ka bago motho a na le yona. Go ya ka tlhalošo ye, seema se thuša kudu mo maphelong ka ge batho ba bantši ba kgona go tlogela mekgwa ya bošaedi ba fetogela mekgweng ye mebotse ka go kwa mantšu ao a tšwago seemeng. Nokaneng (1991:72) o šomišitše lentšu le ‘rema’ go bontšha ka moo seema se fetelago thwii pelong ya motho gomme sa dira go re a fetoge. Ditlhathollo tše di tšweletšwago ke ditsebi mo di šupa gore mebolelwana ye ya diema e na le maatla kudu. Ge e šomišwa polelong motheeletši wa tšeo di bolelwago o kwa mantšu ao thwii ntle le go šitišwa ke selo. Mantšu a gona ke a maatla kudu, le gona a hloka papadi ka gare ga ona. Ka kakaretšo, ge motho a theeleditše polelo yeo e nonnego ka diema, mo go yena go ba le mokgwa wa go hlomphega wo o itlelago.

2.2.2. Diema thutong

Seema se ka ruta motho bohlale le go tšea diphetho tša maleba mo bophelong, ga mmogo le go tseba ditlamorago tša diphetho tšeo a ikgethelago tšona. Gantši batho ba itshepela kudu diema go ithekga ka tšona ge ba tšea diphetho tša malebana le tšeo ba di nyakago mo maphelong. Nokaneng (1991) o kwana le se ka go re “Seema ke lefoko la go rema leo le akaretšago bophelo. Se šomišetšwa go tšweletša nnete goba

thuto mabapi le boitshwaro, moo motho a kgolwago gore ga go mantšu a mangwe ao a ka bolela go therešo go feta seema". Go ya le ka tlhathollo ye ya Nokaneng, morago ga go kwa mantšu a mohlodi a seriti, motho a ka fetoga mekgweng ya gagwe ye mebe a fetogela nneteng ka lebaka la tšona diema tše.

Diema polelong di ruta maitshwaro ebile di dira gore batho ba boledišane ka tsela yeo e amogelegago gabotse. Ka lehlakoreng le lengwe, diema di ka dira gore batho ba be le mekgwa ye mebotse le go amogelana goba ba nyatšane le go bona batho ba bangwe e se selo go ya le ka moo diema di ka hlohleletšago ka gona. Le ge go le bjalo, mabakeng a mantši diema di šomišwa go ka hlohleletša batho le go dira dilo tša go ya ka tsela. Polelo ya go hlangwa motheong wa tšhomišo ya diema, e rwele bohlale ka gare.

Kemi le Chijioke (2021)**,** ba nyakišišitše le go utolla go re go na le boipiletšo bja go re thuto e ntšhwe bokolonialeng moo thuto ya Afrika e tla hlohleletšago go sepetšana le setšo, go akaretšwa Seafrika thutong ka kakaretšo. Go ya ka bona diema bjalo ka karolo ya setšo, ke tsela ye bohlokwa yeo Maafrika a swanetšego go e latela go matlafatša polelo dithutong tša bona. Bobotse bja diema bo ithekgile go sepetšaneng le maphelo a batho, moo o hwetšago di tšweletša bohlale, thuto le maitshwaro. Bjale, ka lebaka leo, bokoloniale bo tšere maemo a boAfrika le ponagalo ya gona, gomme ke ka fao go nago le boipiletšo bja go fediša bokoloniale thutong ka Afrika.

Polelo tše tša Kemi le Chijioke di re utollela gore diema ke karolo ye bohlokwa ya polelo ya rena bjalo ka ma Afrika. Gomme re swanetše go bona gore ka mehla re di šomiša ka bolokologi ka ge go sena le kgatelelo yeo e lego magetleng a rena bjalo ka peleng. Re swanetše go fetišetša setlwaedi sa tšhomišo ya diema le kwešišo ya tšona go ditlogolo le ditlogolwana ka ge seo e tla be e le go lota setšo sa rena bjalo ka Maafrika. Se se ra go re bjalo ka karolo ya ditšhaba tša lefase, polelo ya gabo rena e swanetše go gata ka mošito o tee le dipolelo tša ditšhaba tše dingwe. Se se ka hlolwa ke go re re dumelele diphetogo gomme re šomiše mekgwa ye meswa ya mafarahlahla go ka tšwetša polelo ya rena. Go bohlokwa go netefatša gore polelo ya rena e sepelelana le bophelo bja lehono. Diema ke tsela ye bohlale ya go di tšweletša go hlokometšwe bobotlana bja go aga leswa Afrika ya setšo, le ge e le go re ga se tsela ye bonolo. Diema ga se fela karolo ya polelo, eupša ke go ba gona ga kgopolo ya

Seafrika yeo e bilego gona pe le Maafrika a kopana, gape ke tsela ya polelo yeo e humilego ka maitšhwaro le tlhompho. Setšhaba sa Afrika sa lehono ke sona seo se bontšhago go hlalefa ka maitšhwaro ka mošireleng le phatlalatša moo kgodišo yeo e gatelelago maitshwaro a mabotse ao hlaelelago.

Banyakišiši ba ba kgonne go utolla tša go sepetšana le mabaka ga diema ka mokgwa wa go hlohleletša kgatelopele ya tlhabollo ya batho yeo e šetšego e thomile go theogela fase. Go kgontša se re swanetše go gapeletša gore polelo ya rena e se šalele morago kudu ge re e tla tšhomišong ya thekenolotši. Adom, Chukwuere, Addo, Tabi-Agyei, le Thulla, (2021) ba re diema tša Seafrika di bonwa bjalo ka karolo ya polelo ye bohlokwa kudu, yeo e rwelego ditaelo tšeo di dirago gore mekgwa le ditlwaedi tša Seafrika di kgone go fetišetšwa meroleng ka moka ditšhabeng tša Afrika. Banyakišiši ba ba adile gabotse peakanyo le tlhaloso ya diema tša Seafrika moo go lebeletšwego le go dirwa ga sekgoba sa go ikgetha sa mafarahlahla (*app)* ao a tla šomišetšwago seo.

Dipoelo tša nyakišišo ye ya bona di bontšhiše gore go dirwa ga *app* yeo e tla bego e šoma ka diema tša Seafrika go tla thuša kudu, go ngwalweng le polokegong ya diema. Gape go bonagetše le go re go beakanya ka maswanedi le tlhalošo ya diema ke tsela ye nngwe gape ya polokego ya tšona. Banyakišiši ba ba dirile boipiletšo mebušong ya Afrika, dikgoro tša thuto, mafelong a setšo le ba dikgokagano gore ba thuše dinyakišišong tšeo di ithekgilego polokegong ya setšo le tšhomišo ya diema tša Seafrika.

2.2.3. Diema tša bong

Omosebi (2023) nyakišišong ya gagwe o tsitsinketše ditlamorago tša tšhomišo ya diema tšeo di ithekgilego go bong, e lego sedirišwa sa dikgokagano ka Afrika le ditšhabeng tša Afrika. O kgonne go utolla gore boati bja batho ba šomiša ka bokgwari polelo ya diema go ka kodutlana, ba segišana ka go šomiša diema tšeo di ithekgilego ka bong. Elijah le ba bangwe (2021) yena o nyakišišitše ka tlhokego ya tekatekano ya bong le go se lekane setšhabeng sa Kumam ka Bohlabela bja Uganda. Elijah o kgobokeditše le go araba dipotšišo tša diema tšeo di bolelago ka bong le tsela yeo di ka fetolelwago gore di se ke tša šoma kgahlanong le tekatekano ya bong. Banna ba

Kumam ba bonwa bjalo ka batho ba bohlale bao ba nago le maatla, ebile ba ka kgonago go etapele lapa ka lebaka la diema tšeo di ba hlalošago ka tsela yeo.

Baker le Maluleke (2020), ba tšwetšapele taba ye ka go bontšha gore diema di kgathile tema ye kgolo kudu kgatellong ya basadi. Go ya ka bona banna ba filwe maatla a mantši ke diema moo e lego gore ba feditše ba tšeela basadi fase kudu. Basadi ka Seafrika ba tšeelwa fase kudu moo ba gapeletšegago go kgotlelela go hlorišwa go ithekgilwe ka diema tšeo di tšweleletšago motho wa mosadi go ba lekgoba le monyatšegi bophelo ka moka. Therešo ke gore diema di tšewa go ba mebolelwana ya go tshepiša yeo motho mang le mang a e tshepago, se se hlola gore batho ba tšee diema go ba mantšu a botshephegi bophelong.

Boati bja banyakišiši ba bontšha ka moo diema di lego bohlokwa ka gona ebile di kgatha tema ye bohlokwa go godišeng polelo ka gona, Banyakišiši ba ba bolela go re le ge go thwe diema di bohlokwa, eupša di gatelela le go godiša tlaišo ya basadi go tša thobalano, e lego ntlha yeo e gobatšago basadi megopolo. Ba tšweletša ntlha ye ka gofa mehlala yeo ba e hlaloša go tšwa lelemeng la Sepedi. Olasupo le ba bangwe (2012) bona ba hlaloša go re diema ke tšona di tšwe leletšego ka magetla go kgatheng tema ye kgolo kudu ya go phumphanya tekatekanyo ya bong. Diphošo tšeo di dirwago ke monna, mosadi o swanetše go mo kwa go tšona a mo latele ntle le go ka mo phošolla.

Le ge diema e le mantšu goba mafoko a o a tshepšhago ditšhabeng, banyakišiši ba ba ka godimo ba kgahlanong le kgatelelo ya basadi ka lebaka la tšona diema tše. Therešo ke go re medu ya diema ke setšo. Ka setšo basadi ba gapeletšega go hlompha banna kudu.

2.2.4. Mehola ya diema

Morago ga nyakišišo ya bona yeo e ba bontšhitšego mohola wa diema maphelong a batho, Gadzekpo (2013), Adom le ba bangwe (2021) ba re dikolo di swanetše gore di akaretše tšhomišo ya diema dithutwaneng tšeo di amanago le phedišano, setšo le tikologo, moo e lego go re barutwana ba tla kgona go hwetša bohlale bjoo diema di bo sweregо, gomme maitshwaro a fetoga mola le tikologo e tla be e bolokegile. Gore batho ba kgone go ba le kwešišo yeo e tseneletšego ka thuthwana ya diema, ke ge di

ka rutwa bana bao ba sa golago ka botlalo. Ke tshwanelo gore Kgoro ya Thuto e netefatše gore diema di rutwa bana ka dikolong ka go di akaretša mo lenaneong la bona la thuto. Banyakišiši ba ba bone go rutwa ga diema ka dikolong go tla fetola maphelo a barutwana ba bantši, kudu ka ge bana ba sa kgone go šomiša diema ge ba boledišana. Go se kgone go šomiša diema dipoledišanong tša baswa go gwahlafatša motheo wa go tia wa polelo.

Thulla (2019) o bolela gore setlwaedi sa poledišano ya bomolomo ya setšo moo re kwago mebolelo ye mebotse ya go tswakwa ka diema, ke karolo ye bohlokwa yeo e bontšhago go lotwa ga diema bjalo ka karolo ya bohwa bja polelo ya rena. Thulla o llišwa ke go re setlwaedi se ga se sa tlo tšwetšwa pele ka maswanedi ka ge baswa ba se ba ikemišetša go ithuta go šomiša diema mebolelong ya bona. Taba ya setsebi se e no šupa gore batswadi ke bona ba swanetšego go thuša barutiši kua dikolong ka go ruta bana diema ba sa le ka gae. Ge ngwana a e tla ka sekolong a šetše a tseba go šomiša diema le go tseba bohlokwa bja tšona, o tlo nolofaletša barutiši ba gagwe mošomo wa go hlaloša mebolelwana e tee, ngwaga ka moka. Le gona di tlo dira gore ba ipshine ka thuto yeo ba e abelwago.

Le ge banyakišiši ba ba go fapafapana ba ka godimo ba iphile sebaka sa go nyakišiša ka ga diema, ga go na le yo a nyakišišitšego ka diema a lebetše filosofi ya bongaka bja setšo. Nyakišišo ye e tlo thuša kudu go tswalela sekgoba seo, gomme banyakišiši ba ka moso ba tlo kgona go hwetša dikarabo ge ba tšwetšapele mohuta wo wa nyakišišo.

2.3. TEMA YEO E LEMILWEGO (BONGAKA)

2.3.1. Bongaka ka gare ga melao ya naga

Go ya ka Witchcraft Suppression Act N0.3 ya 1957 le Criminal Procedure Act N0.5 ya 1977, bongaka bja setšo bo be bo tšewa go ba bosathane bjoo bo bapetšwago thwii le boloi le bobolai. Mmušo wa kgatelelo ga se wa ka wa tšeela bongaka bja ga gabo rena tlhogong. Go ya ka mmušo wa kgatelelo bongaka bja ga gabo rena bo be bo tšewa bjalo ka boloi. Se se be se hlola gore ba ba filwego neo ye ya bongaka ba hloke boitshepo. Lebaka ke go re le melaong ba be ba bitšwa baloi e bile ba be ba sa bo bapetše felo le lefapa la tša maphelo tša nako yeo. Rankopo (1998) o kwana le taba ye gabotse ka ge a hlatholla gore melawana ya peleng kgahlanong le mangaka a

setšo e be e hlola gore mangaka a lešwe ke mošomo wa bona dihlong, moo ba bego ba sa kgone go o šoma phatlalatša. Le balwetši ba bona ba be ba sa kgone go ya ngakeng gabotse letšatši le hlabile. Ba be ba ya dingakeng bošego. Ka boripana mošomo wa bongaka o be o tšewa go ba wa sephiring, maswiswaneng. Motho mang le mang o be a sa nyake go bonwa a e tšwa ngakeng ya segagaborena, eupša ba be ba e ya ka go khukhuna moo, ba tloga ba na le go kgolwa gore ge ba ile gona ba tla hwetša bokaone mebeleng ya bona.

2.3.2. Tlhathollo ya bongaka

Therešo ke go re motho yo mongwe le yo mongwe o na badimo, eupša badimo ba ba a fapana, ba bangwe ke badimo bao ba rwelego dimpho tša bogoši goba tša bongaka. Ba bangwe badimo ga se ba rwale dimpho tša bogoši goba tša bongaka, eupša ke bahlokomedi bao ba šireletšago motho letšatši le letšatši. Le bona go na le mahlatse ao ba a abelago bana ba bona bjalo ka mešomo ye mebotse le bophelo go ya le ka moo ba ka kgonago. Neo yeo ya bona e bonagalago ba sa phela le mohla ba hlokofetše ba tla e abela yo mongwe. Motho yo mongwe le yo mongwe ge a belegwa o belegwa a khuparetše dimpho tša gagwe. Yo mongwe o be belegwa a lebanwe ke bogoši, yo mongwe o belegwa a lebanwe ke go ba ngaka. Ge motho a gola dimpho tsela tša gagwe a bego a di khuparetše e sa le lesea, di thoma go bonala. Ga go na le ngwana yo a sa khuparelego diatlana ge e sa le lesea, gomme se se šupa gore ga go na motho yo a sego a fiwa dimpho go tšwa badimong moo a tšwago gona ge a goroga lefaseng leno la ka keno (Bob, 2004).

> *Traditional healers are recognised in communities, because they offer curative herbal remedies and therapies. Many traditional medicinal practitioners do not have a formal education, receiving their knowledge of medicinal plants and their effects on the human body from their fore bears. They have a deep and personal involvement in the healing process and protect such therapeutic knowledge by keeping it confidential*

> *Mangaka a setšo a hlomp*šha *kudu ditšhabeng tša gabo tšona, ka gobane ba thuša setšhaba ka meriana yeo e*

fodišago. Bontši bja ditsebi tša meriana ya setšo ba hlaelela thuto ya motheo, ba hweditše tsebo ya meriana le seo e kgonago go se dira go tšwa go bao ba bilego gona pele. Ba na le kamano yeo e tseneletšego go phethagatšeng pholo, ebile ba hlokomela tsebo yeo ka go e dira sephiri.

Se se hlaloŝwago ke Bob ka mo godimo, e no ba gore motho gore e be ngaka e hlwahlwa ya go tseba mabakana ka moka a bongaka, kudu malwetši a go fapafapana le dihlare tša go alafa malwetši ao ga go nyakege thuto ya ka sekolong, eupša go nyakega ge motho wa gona a amogeditšwe bongaka bjoo ke badimo ba gabo. Le gona o hlatholla gore tšeo a di botšwago le go rutwa ke ba gabo ke sephiri sa gagwe seo a sa se botšego motho.

Nwagbo le Moses (2022) ba hlaloša gore ngaka ke motho yo a kgathago tema ye bohlokwa go alafeng le go rarolleng mathata ka go šomiša mere ya Seafrika. Malwetši a go fapafapana, a go tlaba batho, a kgona go fodišwa ke mangaka a setšo ka meriana ya bona yeo ba e bontšhwago ke badimo ba bona. Van Huyssteen et al (2004) ba gata ka mošito o tee le Nwagbo le Moses ka ge a bontšha go re mangaka a setšo a tšewa go ba batho ba maitemogelo bao e bilego e le bašireletši ba setšo. Ngaka ke matwetwe wa malwetši a go fapafapana le maitemogelo a tšhomišo ya meriana. Go ya ka banyakišiši motho ge ba re ke ngaka ke motho yo a kgonago go kopola balwetši le go tsebišiša mehuta ya dihlare tšeo a di fao balwetši ba gagwe. Ga ba fapane le Moagi (2009) ka ge yena a bolela gore ngaka ke motho yo a nago le mpho ya go amogela tlhahlo ya semoya go badimo. Motho wa mohuta wo o na le maatla a moswananoši, ao a filwego ke badimo ba gabo bao go ya ka histori ya bona ba nago le maatla le neo ya badimo ba bongaka, Se ke go ya ka Xaba (2002). Ga a fapane le Moagi ka ge le yena a hlaloša gore ngaka ya setšo ke motho yo a hlaotšwego gomme a fiwa neo ya bongaka ke badimo ba gabo. Taba ya bongaka ga e ye ka bong, motho yo mongwe le yo mongwe yoo a nago le badimo o a kgona go ba ngaka morago ga go hwetša tlhahlo ya maleba, go se na taba gore ke monna goba ke mosadi, Se ke go ya ka Shapi, Matengu le Ashe ke le (2009).

Banyakišiši ba ka moka ba bolela selo se tee seo se swanago, e lego go re bongaka ke pitšo ya semoya. Motho ga a ikgethele go re yena o nyaka goba ngaka, eupša ke badimo ba itlhaolelago yo ba ratago go mo rweša merwalo ya bona. Morwalo wa ditaola le dihlare tšeo ka bobona ba tlogo tšwelapele go moruta le ge a šetše a thasešitšwe. Badimo ba kgetha motho yoo ka mokgwa wa maleba ka ge a kgethwa ka mokgwa wa go lebelela hisitori ya malapa go ya ka tatelano go tloga kua moragorago. Motho yoo o tla fiwa bongaka, ya ba ngaka. Mpono (2007: 7) ge a hlaloša mangaka o re:

> *"Traditional healers are practitioners of traditional healing. They are regarded as individuals who specialise in healing psychological, social, emotional, spiritual and holistic problems. Research indicates that they are selected by ancestors to join the profession. Among the Nguni people there are three main catergories of traditional healers; diviners, herbalists and moith healers."*

> *"Mangaka a setšo a šoma ka tša kalafo setšong. Ke batho bao ba tšewago bjalo ka bao ba kgonago go fodiša monagano, tša bobotlana, maikutšo, semoya le mathata ka kakaretšo. Dinyakišišo di bontšha gore ba kgethilwe ke badimo go tsenela mošomo woo. Magareng ga MaNguni, go na le mehuta ye meraro ya mangaka a setšo e lego didupe, ngakatšhupše le baalafi ba sedumedi".*

Mpono o kwana thwii le taba ya gore motho yo e lego ngaka o kgethwa ke badimo ba gagwe gomme ba mofa tsela ya maleba le tšhireletšo moo bongakeng bjo ba mo filego bjona.

Ngaka ya setšo e tšwelela ka mahlakore a mmalwa ao bao ba kopanego le bona ba ba hlalošago ka wona. Ba bangwe ba re ngaka ke motho yoo re yago go yena gomme a re alafe ge re babja, Ngaka go ba bangwe ke mošireletši ka gore ba tiiša metse gore go se tsene bao ba tshwenyago, mola ba bangwe ba bona ngakeng e le lefelong leo re botšišago gore bophelo bja rena bo eme ka sebopego mang, ke moo go bolelwago

ka bokamoso gore bo eme bjang. Ngaka yona e šomiša ditaola go kopola le go bona mathata ao batho ba nago nao go ya ka go fapana. A mangwe mangaka a bona ka sefega mola bangwe go thwe ba šomiša seipone.

Seema (2012) nyakišišong ya gagwe o tsitsinketše tsela ya tsebo ya Basotho yeo e ithekgilego ka diema tšeo di rwelego filosofi ya tlhabologo ya bona. O sekasekile diema tše a lebeletše bophelo bja Basotho pele ga bokoloniale mabapi le tlhabollo ka tsela yeo e tšwelelago medirong ya bona ya diatla le ditumelo. Basotho ba be ba tšwelapele go ba le kamano le mediro ya bona ya diatla, gomme Seema o bontšhitše ka ga bokgabo bjoo Basothong ba šomišago go dira ditsela tša tlhabologo ya bona. O lebeletše gape le tsela yeo tlhabologo ya Basotho e hlalošwago diemeng tša bona e le go hlaloša setlogo sa bona le seo ba se emetšego. Nyakišišo ye e tla lebelela le go re filosofi ya botho/Ubuntu le go dudišana mmogo ga Basotho go kgathile tema e kgolo tlhabologong ya bona. Se sengwe gape ka gare ga nyakišišo ya gagwe o bontšhitše gore ke dilo tše ntši tšeo Basotho ba ka di ntšhago diemeng tša bona tšeo di ka ba rarollelago mathata a mantši.

Hountondji (2018), banyakišiši ba ba tšweletša go ba kgahlanong le mmolelwana wa go re “Filosofi ya Seafrika” ka gore ba bolela go re e aroganya Seafrika le lefase ka bophara moo nkego seo se diregago ga se karolo ya lefase. Seo se dira go re ba gopole mantšu a Jonathan Achimakonam ge a re: Go itswalelela mollwaneng, wa itlama ka setšo, moo tsela ya gona ya go phela e šomago ka Afrika e sego lefaseng ka bophara. Banyakišiši ba tšweletša gore mmolelwana wo o šišinya go re Afrika ga se karolo ya lefase eupša go na le setlogo sa gona seo ba tlago se lekola gomme gwa netefatšwa gore ge go dirwa filosofi ya Afrika go tšwelwapele go dira ka Seafrika gomme lefase ka bophara le kgona go amogela dipoelo gabotse.

2.3.3. Bohlokwa bja bongaka

Moagi (2009), o nyakišišitše mabapi le melao yeo go yona go akaretšwago mangaka a setšo lefapheng la tša maphelo mmušong wa naga ye. Molao woo o tšweleditšwe morago ga gore o kwanelwe. Molao woo ke The Traditional Health Practitioners Act 22 of 2007. Maikemišetšo a molao wo ke go bona go re The Interim Traditional Health Practitioners Council wa Afrika Bodikela e a phethagatšwa. Ke molao woo o tlogo

netefatša gore go ba le boingwadišo bja maleba bja mangaka a setšo le go bona gore ba šireletšegile ka go hwetša tokelo ya go šoma mešomo ya bona ntle le letšhogo leo ba bego banale lona ka mmušo wa maloba wa kgatelelo**.** O bontšha gore mangaka a setšo ka Afrika bodikela ke karolo ye bohlokwa ya lefapha la tša maphelo ka nageng. Lefapha la tša maphelo le bile le diphetogo tše ntši go tloga ka 1994. Nyakišišong ye go bolelwa gore go hlokotšwe mathata a go se sepetšane gabotse magareng ga mangaka a setšo mabapi le molao woo o ikemišeditšego go hlola tirišano magareng ga batho ka moka ba Afrika Bodikela. Go tšweleditše diphetho tšeo di ka holago le go fediša go se šome ka tshwanelo ga mangaka a setšo le go netefatša gore maloko a setšhaba a kgona go etela mangaka a setšo ka go rata. Morago ga dikwanelo ka moka go kwanwe go re go tla ba le "*data base*" yeo go yona mangaka a tlago go ngwadišwa gore ba tsebe ge semmušo go ba mangaka a naga ye, ao a šireletšwago ke molao.

Mangaka ao a ingwadišitšego a tlo kgona go fa balwetši ba bona mangwalo a go bontšha gore ba filwe matšatši a go khutša ka lebaka la ge ba sa alafsa. Molao wa mangaka a setšo wa 22 wa 2007 o bontšha gabotse gore mehuta ya mangaka a setšo ke afe, ao a lego gona ka Afrika Bodikela ke efe. Le ge molao o bolela ka maikemišetšo a mmalwa a mmušo, ga o bolele go tlala seatla ka kalafo ya semoya.

Bantjes, Swartz le Cembi (2018), ba bolela gore mangaka a setšo a kgatha tema ye bohlokwa kudu go tša maphelo ka mono Afrika Bodikela, eupša mantšu a bona ga a fiwe ditsebe ge go bolelwa ka tša maphelo setšhabeng. Banyakišiši ba ba tšere kgato ya go nyakišiša gore mangaka a setšo a kwešiša go ipolaya le thibelo ya gona ka tsela mang. Mangaka a setšo ao a botšišitšwego dipotšišo nakong ya ge go dirwa nyakišišo ye a boletše gore a etelwa kgafetšakgafetša ke batho bao ba nyakago go ipolaya, ebile ba tloga ba ipetha sefega ka bokgoni bja go thuša batho ba mohuta woo. Dipoelo tša nyakišišo ye di bontšha go re mangaka a setšo a kwešiša go nyaka go ipolaya e le ditlamorago tša go arogana ga batho le ba bangwe, le go se tšwele pele ga ditšo tša batho. Mangaka a setšo a bolela go re batho bao ba nyakago go ipolaya ba ka thušwa ka go aga leswa motho ka boyena, go mo kopanya le lapa la gabo le badimo ba gabo, le go mphafatša ponagalo ya gagwe ya setšo ka go dira mošomo wa setšo. Dipoelo tše di bontšha gabotse gore tsela ya setšo le ya bodikela di na le moo di kopanago, gomme di fapana ka tsela ya ge go tsena bothata.

Nyakišišo ya Mlangeni (2017), ya Masetase e tsitsinketše kudu taba ya mathata ao a fahlologega motho a ka a swarago go fihlelela a mo hlolelago hlakahlakana ga monagano. O lebeletše tema yeo e ka kgathwago ke mangaka a rena go bona go re ba thuša motho wa mohuta woo go re a se fe leletše a wela molabeng wa go hlakana tlhogo. Dikutollo tša monyakišiši yo di re bontšha tema ye bohlokwa yeo e kgathwago ke mangaka a rena a setšo, go bona go re ba alafa batho bao ba fokolago monaganong. Mošomo wo wa bona wa go alafa le bao ba timeletšwego ke megopolo ke ntlha ye bohlokwa kudu yeo e swanetšego go fiwa šedi.

Thwala, Naidu, Geils le Edwards (2022), ba tšweletša bohlokwa bja mangaka a setšo thwii nyakišišong ya bona ka go bontšha ka moo bongaka bja ga gabo rena e sego bja motho mang le mang yo a kago go bokganyoga eupša e lego kgetho ya badimo. Nyakišišo ya bona ba e lebantše thwii setšong sa MaZulu. Bobedi badimo ba go phatlalala le ba kgauswi ke karolo ya taba ye. Banyakišiši ba lebeletše kudu tsela yeo badimo ba kgonago go atišetša motho tše dibotse le pholo ge a na le botho, tlhompho le lerato. Ka go šetša dintlha tše, go tšwelela ngaka ya setšo yeo le yona e lego karolo ya dimpho tšeo di tšwago badimong, mola ditiro tšeo tša maitshwaro a mabotse di tiiša go lemoga ga moloko le go kopana ga bao ba phelago le badimo ba bona, ka ge go tšwelela khutšo yeo e ka phatlalaletšwago bathong ba bangwe.

Mthembu (2021), o bontšha ka moo COVID-19 e hlotšego gore mangaka a setšo a tšeelwe tlhogong ka gona. Go kgona go fihlelela tša maphelo gore bontšha gore batho ba tla phela le go akaretšwa ga kalafo ya setšo le dingaka ntweng ya go lwa le twatši ya COVID-19. Go hlasela ga COVID -19 go hlotše gore go lebelelwe leswa dingaka tša setšo le tšeo di kgonago go direga. Maemo a a kgonne go tšweletša nnete ya go re tsela yeo batho ba phelago ka yona, melao yeo e ba laolago, go akaretšwa ka tsela yeo molao wa bokoloniale o nyaretšago tlhogo ya ona go kalafo ya magareng ga bodikela le Afrika ka keno nageng. Ka maitekelo a go hwetša kwešišo ya maitemogelo ao, dipoelo tša dinyakišišo di tšweleditše gore go tšwelela ga twatši ye ya go bolaya go bile gona sammaletee le nako ye mmušo o bego o hlokometše taba ya go phethagatša tshepišo ya go lokiša go hloka tekatekano ga maloba, go akaretšwa le go aga leswa lefapha la kalafo. Se, se kgona go bonala gabotse ka tsela yeo mmušo le mafapha a mangwe a gona go swana le Kgoro ya Maphelo, ba tšwelago pele go

nyatša kalafo ya setšo, le ge go na le bohlatse bja mošomo wa sona wa go lwa le malwetši a mmalwa pele.

Banyakišiši ba šišinya gore mmušo o kitimiše go akaretšwa ga tsebo ya Seafrika mmušong, kudu ka lehlakoreng la meriana gore ba tle ba be le seo ba tšhabelago go sona ge tše ba di šomišago di palelwa. Se se tla netefatša gore ditsela tša Seafrika tšeo di bego di šomišwa di thome go tšwela batho mohola. Le ge ba be ba sa iše felo ka go hlompha mangaka a se ga gabo rena, COVID-19 e thušitše kudu ka go ba phagamiša gore ba bone bohlokwa bja bona.

Jidong, Bailey, Sodi, Gibson, Sawadogo, Ikhile le Mbah, (2021) ba lebeletše kudu go ka tsebagatša mangaka a setšo ka ge a na le bokgwari bja go alafa malwetši a mantši le ao e lego bosetlaboswana. Monyakišiši o bolela gore mangaka a setšo ga go karolo yeo mangaka a setšo ba e filwego mabapi le go lemogwa ga malwetši le go a bega ka Nigeria. Go ba akaretša lehlakoreng la go lemogwa ga malwetši go tla kaonafatša go begwa ga malwetši ka bjako. Tsebo ya gore mangaka a setšo ke batho ba mohuta mang le yona e tla ba bohlokwa gore e be karolo ya go lemogwa ga malwetši. Monyakišiši o hweditše tshedimošo go tšwa go batho ba lekgolomasometharošupa le dipoledišano tše senyane tšeo di tseneletšego. Ka lebaka la go hlokega ga tsebo ya mohuta wo, monyakišiši o re go swanetše go dirwe lesolo la go hlohleletša mangaka a setšo le go ba leboga gabotse ka tsela yeo e tlago ba hlohleletša. Go ya ka monyakišiši, mangaka a a setšo ge a ka ba karolo ya dikalafo ka moka tšeo di dirwago, setšhaba se tla holega kudu ka ge ba na le bokgwari bja go alafa malwetši.

2.3.4. Bongaka le dikalafo

Zabow (2007) o bolela gore mangaka a setšo a hlahlilwe go kgona go alafa mahloko le malwetši a go fapana ao a tlaišago balwetši ba bona. O tšwela pele ka go bontšha go re tumelo yeo e feleletšego ya go re dikalafo tša bona di na le maatla a go hloka magomo a go tumola bolwetši ka medu mmeleng ya balwetši go feta dikalafo tša bodikela e tloga e tiile. Kalafo ya Seafrika e ithekgile ka tumelo ya Seafrika ya badimo (Mbiti 1993). Ba bangwe bona, ngaka go bona ke motho yoo e lego morongwa wa badimo, ge ba nyaka go bolela le batho. Ge batho ba nyaka go tseba gore badimo ba reng, go botšišwa ngaka gomme a tla le diphetolo. Ngaka e ka hlaloša bokaone ke motho yoo a hweditšego ditirelo go tšwa go yona. Ka gore go ba bangwe ngaka ke

mmoelanyi ka gore o tla hlathollela batho bao ba bego ba hlolana ka diolo ka tsela yeo ba tswalanago, gomme ba thoma go kwana.

Schierenbeck, Johansson, Andersson le Van Rooyen (2018), ba bolela gore, mangaka a setšo a bohlokwa kudu ge go e tla dikalafong tša malwetši, dikalafong tša bona ba šomiša dihlare tšeo ba di kgobokeditšego go ya ka tsebo ya bona. Ditefelo tša dikalafo tša bona ga di bitše mašeleng a godimo ge di bapetšwa le dikalafi tša bodikela, Mangaka a setšo ke batho bao re phelago le bona mo ditšhabeng tša gabo rena. Ba na le mošomo wa bona wa moswananoši e lego go hlokomelana le maphelo a rena ka dikalafi tša setšo. (Sorsdahl, Stein le Fisher (2013).

Ngaka ya setšo ke motho yo a kgethwago ke badimo ka noši go ka tšwetša mošomo wa bona pele wa go kopola le go alafa malwetši a go fapafapana. Motho ge a kgethilwe ke badimo gore e be ngaka o tla tsenela ditlhahlo tša bongaka go felelela gore a tle a kgone go fa batho thušo ya maleba. Ngaka ye nngwe le ye nngwe yeo e thwasišwago e rutwa go kopola le go alafa balwetši ka go šomiša mešunkwane ya maleba ya go alafa malwetši go ya ka go fapana. Ke ka moo ba gorošwago magaeng a bona ka go keteka ka lethabo ge setšhabeng go na le yo mongwe yo a tlogo holana ka dikalafo ge go na le malwetši. Kalafo ya setšo e laolwa ke tebelelo le boitemogelo bjoo bo tšweletšwago ke bongaka go tšwa molokong wa pele, (Van Rooyen, Pretorious, Tembani, le Han, W. (2015).

Ramchundar le Nlooto (2020), ba re tsela ya setšo ya go alafa, go gobala ga marapo e akaretša go bušetša marapo le tšhomišo ya meriana ya setšo ka kelo yeo e itšego. Le ge go beakanya marapo ka setšo go sa hlwe go dirwa dinageng tšeo di hlabologilego, meriana ya setšo e sa šomišwa go alafa marapo ao a gobetšego. Mangaka a setšo a na le meriana yeo e fapanego yeo e tiišago marapo, go fediša bohloko le go fola ka potlako. Maikemišetšo a nyakišišo ye ke go bapetša kalafo ya marapo ka setšo ka Kwazulu-Natal, nageng ya Afrika bodikela le ka leboa la sehlakahlaka sa New Zealand. Mangaka a setšo ao a kgathilego tema nyakišišong ye a bontšhitše gore ka Afrika bodikela go na le meriana ya setšo ye 47 mola ka New Zealand go na le meriana ya setšo ye 27 ya go alafa go gobala ga marapo. Tsela yeo meriana yeo ya setšo e šomišwago le go hlakanywa le yona e lebeletšwe, gomme

gwa bonala gore kalafo ya setšo e sa eme gabotse ka tsebo ya meriana yeo e kgonago go alafa.

Sebata (2015) le Peu (2015) ba kwana ka wa lehlabula gore mangaka a setšo a kgatha tema ye bohlokwa setšhabeng. Segolothata seo ba se dirago ke go aba kalafi balwetšing ka go ba fa dihlare tša go tšea gabotse tšeo di kgonago go ba fodiša ka ge ba ba neela metswako le mešunkwane yeo ba e titietšego ka bokgwari bjo bogolo. Bantjies, Swartz le Cembi (2018) o kwana le banyakišiši ba ba ka godimo ka ge le yena a hlaloša gore mangaka a setšo a bohlokwa kudu ge re etla go tša kalafo ka mono Afrika Bodikela. Le ge e le go re ge go tliwa go ditaba tša ditherišano go tša maphelo ka mehla ba phaelwa ka thoko. Ka gare ga nyakišišo ya bona ba tsitsinketše kudu kwešišo le tema yeo e kgathwago ke mangaka a setšo go thibeleng go ipolaya le go rera go ipolaya ga batho. Xego, Kambizi le Nchu (2021) le bona ba hlatsela se ka go hlatholla gore karolo ye bohlokwa ye e bontšhago e tšweletšwa ke mangaka a setšo setšhabeng le mešunkwane ya bona e itšweletša e le yeo batho ba kago e tšea goba kalafo ya motheo ya maphelong a bona.

Ga go ka moo re ka bolela go ka bongaka ra sebolele ka meriana ya tšona ka gore ge re re motho o ile ngakeng go ya go hwetša thušo ya gore a fole, tabataba ke go hwetša meriana. Meriana ke yona e tlišago kalafego go motho. Kalafo e hlalošwa bjalo ka tsela yeo e kaonafatšago bophelo bja motho. Hamber (2003). Tembani (2009) yena o lebeletše tsela yeo batho bao ba bego ba se na taba le kalafo ya setšo ba feleditšego ba fetotše tsela yeo morago ga gore malwetši a bona ao a lego boima a alafilwe. O bolela gore meriana ya setšo e atiša go lebelelelwa mose ge go bapetšwa le meriana ya bodikela. Tembani o gatelela go re mokgatlo wa lefase wa tša maphelo (WHO) o amogetše tšhomišo ya meriana ya setšo goba se sengwe seo se ka thušago batho malwetšing a bona. Staugard (1985) yena o lebeletše bongaka bja setšo sa Setswana, O hlaloša ka mokgwa wo bontši bja batho ba bego ba nyenyefatša bongaka bja Setswana ka gona, le ka fao ba utullogetšwego ke bohlokwa bja bongaka bjo bja setšo, le ge e le gore bo be bo sa amogelwe peleng. O bontšha ka tsela yeo Batswana ba bantši ba thušitšwego ke mangaka a setšo. Masoga le Shokane (2020), ba re kalafo ya setšo e sa bonala e le bohlokwa ditšhabeng tše dintši ka Afrika Bodikela. Ba dirile nyakišišo yeo go hlohleletša tšhomišano magareng ga mangaka a setšo le mangaka a se lehono, go hlokometšwe ditlhohlo tšeo ba itemogelago tšona.

Green, le Colucci, (2020) ba re balwetši ba kgona go fihlelela mangaka a bona a setšo gabonolo, kudu ka ge e le karolo ya badudi gona mo mafelong a bona. Se se ba thuša go fihlelela batho ka boati kudu ka ge e le gore ba kgole le dipetlele le dikliniki. Badudi ba holega kudu ka go ba gona ga mangaka a setšo maphelong a bona. Go bohlokwa kudu gore batho ba amogele dingaka tša setšo gore ke karolo ya maphelo a bona e bile ba be ba dumelele go tshepa gore ba ka ba hola malwetšing a go fapafapana ao a ba welago ge ba phela. Staugard (1985) o hlatsela taba ya gore peleng batho ba be ba sa amogele mangaka a setšo, le ge e be e le karolo ya bona. Se se be se šaletša batho morago kudu ka ge ba be ba itlhokiša thušo, eupša bathuši ba le gona kgauswi le bona. Ba bangwe ba dirilwe ke mmušo ola wa kgatelelo mola ba bangwe ba dirilwe ke bodumedi bja boKrisete.

Gewehr, Baêta, Gomes le Tavares (2017), ka gare ga nyakišišo ya bona, ba hlatholla histori ya kalafo ya setšo le go kgona ga yona lefaseng la lehono, le ge meriana ya boramahlale e šetše e tšwetše pele. Ka lebaka la koketšego ya go hlokega gore kalafi e be yeo e lebantšego seo se alafšago lefaseng ka bophara, nyakišišo ye e gatelela ntlha ya gore go nepa ga mediro ya kalafi go tšweletša bohlokwa bja gore mediro ya kalafi e elwe tlhoko go hlokometšwe gore e tšwela batho mohola. Maikemišetšo a banyakišiši ke go kwešiša tema yeo e kgathwago ke kalafi ya setšo le tsela yeo e ka oketšwago ka lefaseng la tša kalafi. Banyakišiši ba bontšha gore ka mehla bophelong go dula go e ba le mathata ao a hlagelago batho moo go hlokegago go re mathata a nepiwe ge a lokišwa, go lego bohlokwa go re a mangwe a mathata ke mathata a malwetši, ao a nyakago kalafi yeo e nepilego.

Haque, Chowdhury, Shahjahan le Harun (2018) ba re kalafo ya setšo ke karolo ye bohlokwa ya tša maphelo dinageng tšohle tša lefase. Ga se dinyakišišo tšeo di tlalago seatla tšeo di lebeletšego kalafo ya setšo ka Bangladesh. Banyakišiši ba tsitsinketše kalafo ya setšo ka bophara ka dinagamagaeng tša Bangladesh. Morago ga go kgoboketša tshedimošo, banyakišiši ba kgonne go hwetša gore batho bao ba topago tša fase ba thoma ka go etela ngaka ya setšo ge ba lwala gomme ge ba palelwa ke gona ba gopolago ngaka ya sekgowa. Sa go makatša ke go re ge go pala sekgoweng ba boela ngakeng ya setšo. Banyakišiši ba ba kgonne go hwetša dikalafo tša sedumedi le tšeo e sego tša sedumedi. Bobedi balwetši le mangaka ba ikalafa ka gae

ka tsebo ya bona ya setšo. Kabiraji ke yona e šomišwago kudu ka dinagamagaeng. Mangaka ao a šomišago Kalami le Bhandari a bonala a šomiša le sedumedi, moo ba šomišago le ditemana tša puku ye kgethwa kalafong, e lego seo se nyakago tumelo yeo e tiilego ya balwetši. Mangaka a mangwe wona a bolelago re a šomiša maatla a wona go alafa le go kweša bohloko ba bangwe ge ba kgopetšwe sephiring. Kalafo ya semoya go bolelwa gore e direga bonolo ge go bolelwa ke meboya ye bohlokwa. Le ge tefo ya kalafi e le ye nnyane, didirišwa tša kalafi tšona tšeo di nyakegago di a fapana, e lego seo se dirago go re kalafo ka kakaretšo e be yeo e bitšago kudu. Ka kakaretšo, kalafo ya setšo e šomišwa kudu ka dinagamagaeng tša Bangladesh bjalo ka thušo ya tša maphelo, kudu bathong bao ba topago tša fase.

2.3.5. Bongaka le meriana

Mokgatlo wa Lefase wa tša Maphelo [WHO] (2001) o hlaloša dihlare tša setšo goba tšweletšo ya bokgoni bjo bo tseneletšego ebile bo hlakantšwe le tlhahlo ya maleba yeo e ithekgilego ka setšo go ka ba setšošološi sa bophelo bja nnete le sethibelakalafi sa malwetši le dikalafo tša go fapana ao a ka go swara motho. Ba WHO ba tšwela pele ka go hlaloša ngaka ya setšo bjalo ka motho yo a tsebjago setšhabeng sa gabo bjalo ka moalafi wa go šomiša mehlare le diphoofolo le go ka šomiša mekgwanakgwana ya go alafa ye mengwe. Maluleka (2020) o re kalafo ya setšo le tšhomišo ya meriana e be e ileditšwe ke mmušo wa Kgatelelo wa Afrika Bodikela.

Mathomong a mmušo wa demokrasi go dirilwe diphetogo tša molao, moo go bonagetšego tokologo mabapi le mediro ya Seafrika. Le ge go le bjalo, bontši bja Maafrika bodikela ba sa arogane ka ge bana le mogopolo wa go re ge motho a dumela le go šala setšo morago go ra gore ga se a hlabologe. Resenga le Maluleka (...) nyakišišong ya bona ba lebeletše maemo a kalafo ya setšo profentsheng ya Limpopo. Ba utollotše go re mošomo wa dingaka tša setšo o sa tšeelwa fase le go nyatšwa le ge e le bakgathatema ye kgolo ka go tša maphelo nageng ye. Mangaka a setšo a tšwela pele go se laolwe ebile a tlogelwa go šoma ka tlase ga maemo a boima.

Moriana o ka ba wa go tšwa mohlareng o tee goba mehlareng ya go fapana. Meriana ya setšo e ka šomišwa ka ditsela tšeo di fapanego, e lego ka ganong, letlalong, ka nkong, tsebeng goba sethong sa bosadi (Rensberg, 2009:31). Dingaka tša setšo di šomiša meriana ya setšo ka gore e beakanywa bonolo ebile e šomišega bonolo.

Meriana ya setšo e kgona go thuša go alafa le malwetši ao a sa bonalego go swana le a monagano. Dikalafo ka setšo di ithekgile godimo ga tsebo le maitemogelo ao ngaka e a rutilwego ke *Kobela* ya gagwe ge a be a thwasišwa. Kalafo ya setšo e hlalošwa bjalo ka mokgwa wa go alafa ka setšo go tšwa molokong wa pele (badimo) go fetela molokong wo mofsa, Mthembu (2021).

Macías, Saldaña le Aguilar (2016) ba tšweleditše ntlha ye bohlokwa kudu malebana le meriana, ba bontšha ka moo naga e ka go hloka meriana ka gona, ka lebaka la go re go se na le yoo a tšeago maikarabelo a go bjalwa ga yona. Go ya ka bona, go theoga ga tšweletšo ya tša temo go hlolwa ke go tlogelwa ga tša temo, go akaretšwa le dirapana tša ka gae. Karolo ye e bile le mohola mengwageng ye mentši ka lehlakoreng la dijo le kaonafatšo ya tša ekonomi malapeng a dinagamagaeng, go fihla ga bjale, karolo ye e lahlegetšwe ke ponagalo bjalo ka karolo ya tšweletšo ya meriana ya setšo. Tšeo di lekotšwego kudu nyakišišong ya bona ke go hlaloša tšhomišo ya tsebo ya meriana ya setšo go ya ka tebelelo ya batho bao ba agilego metsaneng ya go fapana mmasepaleng.

Ferdous, Prativa le Hossain (2020) ba re meriana ya setšo e šomišwa kudu dikarolong tše dintši tša Bangladesh le dinagamagaeng tše dintši tša India, go alafa malwetši a bomme. Ka setšo, basadi ba kgetha meriana ya setšo kgahlanong le ya se lehono mabapi le go ntšha mpa, go se bone kgwedi gabotse, go swarela kgolepelegong, go thibela pelego, mathata a pelego le mathata a mangwe a mantši ao basadi ba kopanago le wona. Se, go ya ka banyakišiši, se hlolwa ke go se fihle lelege ga mafelo a kalafi ya se lehono dinagamagaeng ka lebaka la go bitša tšhelete ya godimo. Mola e le gore meriana ya setšo e bitša tšhelete ya fase, e hwetšagala bonolo, ebile e na le ditlamorago tše dinnyane goba e a di hloka, mola e šoma kudu. Tsebo ya mohuta wo, ga se ya ngwalwa felo. Se, se hlola go re tsebo ya setšo e tšewe ke phefo ka lebaka la selehono. Banyakišiši ba re go ngwalwa ga tsebo ya mohuta wo go ka thuša kudu ka lefapheng la tša kalafo ka kakaretšo. Maikemišetšo a nyakišišo ya bona ke go kgoboketša tsebo ya meriana ya setšo gore e ngwalwe gomme e kgone go tšwela bohle mohola, moo go ka fetšago go dirwa meriana ya se lehono ka go šomišwa meriana ya setšo.

Masango (2020), o bolela gore tsebo ya setšo le meriana ya gona e swanetše go utollwa gomme e bewe pepeneneng ka gore e bontšha e kgona go thuša ka mahlakoreng ka moka. Ye ke boipiletšo bja gore tsebo ya setšo e fihlelelege gore taba ya go e dira sephiri e fihle mafelelong, e se ke ya tšwela pele. Le ge tsebo ye nngwe ya setšo e ka se kgonege gore e tsebagatšwe, monyakišiši o dira boipiletšo bja go re tšeo di ka phatlalatšwago gore di tšwele batho mohola di swanetše go phatlalatšwa. Tsebo ye go ya ka monyakišiši, e fihlilwe ke dingaka tša setšo tšeo di sego kae ka lebaka la go re e kgona go ba tlišetša letseno. Lebakakgolo tabeng ye ke go re tsebo ya setšo le meriana ya gona e na le maatla a mantši a go kgona go phediša, ka gona le tšhireletšo ya tsebo yeo e bohlokwa.

Dingaka tša setšo di lekile nakong yeo e fetilego go ikopanya le dihlopha tše dingwe ka maikemišetšo a go hlola tšhomišano yeo e tseneletšego, kabelano le thekgo e lego dilo tšeo di lego bohlokwa bophelong. Go hlokagala ga bona go bontšha bothata bja gore ba tla sepela le tsebo yeo ba bego ba e swere e le khupamarama. Bjale, go e ngwala gomme e tsebe go phatlalatšwa gomme ya tšwela batho mohola ke taba ye bohlokwa. Le lengwe la mabaka a go se tšweletše tsebo ye ke go re ba bodikela ge ba kopana le yona ba e šomiša bohlaswa gomme ba lebala bao e tšwago go bona.

Cloatre (2019), o dirile nyakišišo yeo e tsitsinkelago karolo yeo e ralokwago ke molao le go dirwa ga meriana mabapi le go thala mothaladi wa go fapana ga kalafo ya setšo yeo e lego molaong le yeo e sego molaong. Monyakišiši mo o bolela gore molao le go dirwa ga meriana di sepetšana mmogo mabapi le kwešišo ya tlhago moo e lego go re di feleleditše di šaetša ka go phaela thoko le go dira leswa mehuta ye mengwe ya tsebo. Le ge melao e bontšha go amogela mehuta yeo e itšego ya meriana ya setšo, go sa bonala go na le go se amogele tsebo, ditšweletšwa le badiragatši bao ba sa sepetšanego le badiri ba bangwe ba meriana. Se, se fetša se dira gore kalafo ya setšo e fetše e šoma ka ntle ga molao goba go lahla tše dingwe e le go leka go sepetšana le molao, e lego seo se dirago gore kalafo ya setšo e fetše e sa bona le gore ke yona. Se, se bontšha bothata bjoo bo rwelwego ke bao ba lekago go laola kalafo ya setšo ka gore ge ba e laola ba swanetše go e laola ba sa e amoge go ba yona.

Mothibe le Sibanda (2019), ba tšweletša gore meriana ya setšo sa Afrika e šomišitšwe ke ditšhaba go alafa malwetši go tloga kgale, pele meriana ya selehono e ka ba gona,

ebile meriana ye ya setšo, e sa rola ba tša maphelo morwalo wo montši bathong ba bantši. Afrika Bodikela bjalo ka leloko la mokgatlo wa lefase wa tša maphelo, e šetše e thomile tsela ya go kaonafatša meriana ya setšo. Nyakišišong ye banyakišiši ba hlaloša tema yeo e šetšego e kgathilwe mabapi le kamogelo ya tema yeo e kgathwago ke meriana ya setšo tlhokomelong ya tša maphelo, le go dirwa ga melao yeo e lego mabapi le mangaka a setšo, go ruta badiredi ba tša maphelo le mangaka a setšo, le mohola wa tšhomišano. Phurullo ya meriana ya setšo ya Afrika le yona e dirilwe.

Gyasi, Mensah le Siaw (2014) ba re tšhomišo ya meriana ya setšo ke selo sa kgale, seo ditšong ka moka go bego go ithekgilwe ka tšona go alafa le go thibela malwetši bathong. Le ge go šetše go na le tšwelelo ka lehlakoreng la meriana ya se lehono, meriana ya setšo e sa tšwela pele go šomišwa kudu mono gae le lefaseng ka bophara. Nyakišišo ye e bontšha tlhokego ya thuto ya tšhomišo ya meriana ya setšo ka gore go bonala go se na tsela yeo e bonalago ya thuto. Nyakišišo ye e phumula gape le dikgopolo tša gore tšhomišo ya meriana ya setšo ke ya batho ba magaeng bao ba sego ba rutega. Monyakišiši o šišinya gore go be le melawana yeo e tla nolofatšago tša maphelo go ralala le ditšo ka Ghana.

Adu-Gyamfi le Anderson (2019), ba utollotše gore le ge meriana ya setšo e le gona e bile e šomišwa ka boati ke mangaka ka mono Afrika Borwa, gona le tlhaelelo ye kgolo ya dingwalwa tšeo di kago hlathollela batho ka yona meriana. Go ya ka bona dingwalwa tšeo di lego gona di lebeletše ka lehlakoreng le tee gomme ga se di akaretše meriana ka moka. Go na le tlhokego ya sengwalwa seo se beakantšwego gabotse sa go lebelela tlhago ya meriana ya setšo le go lekolwa ga dingwalwa tše dingwe tša thuto. Meriana ya setšo, e lego go hlakanywa ga meriana, go šoma ka semoya le karolo ya bosošiale ya setšhaba, di fapane kudu eupša di abagane go swana ka go ithekga go tša bobotlana le sedumeding ka tsebo ya gona bathong.

Kalafo ya setšo e sa dutše e le seo go ka bolelwago ka sona ka lebaka la go se dumelelane ga bakoloniale le Maafrika. Seo se dirilego gore kalafo ya setšo e kgone go tšwela pele le lehono ke mokgwa wa mangaka a setšo wa goba le sephiri le go palelwa ga mebušo ya sekoloniale le ya morago ga moo go tšweletša se sengwe seo se tla tšeago maemo a yona.

2.3.6. Bongaka le Ngwakwana wa dihlare

Ditaola ke marapo ao a šomišwago ke mangaka go ka kopola malwetši gape di ba thuša ka go ba mo tsela ya maleba ya meriana yeo e ka ba thušago go ka alafa bolwetši bjoo bo itšego, go ya le ka fao a fapanago ka gona. Se ke go ya ka Shiringani (2020). Kekana (2007), go nyakišišong ya gagwe ya lengwalo la Masetase o sekasekile sebopego sa direto tša bogologolo tša ditaola tša Sepedi. O dirile seo ka go tsopola mehlala e se mekae go matlafatša nyakišišo yeo ya gagwe. Pele a tsenelela ka ga tshekaseko ya sebopego sa direto tša bogologolo tša ditaola tša Sepedi o lekile ka maatla go hlatholla mehuta ya ditaola ka go bontšha le ka fao e fapanago ka gona.

Mönnig (1967) o ngwadile ka go tsenelela mabapi le bophelo bja Bapedi, setšo le thutong ya bokgabo le setšo. Tshekasekong ya gagwe, Mönnig o arogantše ditaola tše dikgolo tše nne, mo go letšego tlhathollo ya ditaola; e lego; *Moremogolo*, *Selomi se setona*, *Mmakgadi* le *Selomi se setshadi*. Nyakišišong ye, tšhomišo ya ditaola e lebelelwa go tšweletša tharollo. Makgopa le Koma (2009**)** ba nyakišišitše bohlokwa bja go šomišwa ga ditaola bongakeng bja segaborena bjalo ka tsela ye bohlokwa ya go kgona go hwetša bolwetši bjoo bo swerego motho. Ba utollotše ka tsela yeo maina a ditaola a sepelelanago le batho le tlhago le tšeo motho a ikhwetšago ka gare ga tšona ge a phela**.**

Mpono (2007) o nyakišišitše ka tema yeo e kgathilwego ke mangaka a SeNguni setšhabeng. O hweditše gore mangaka a setšo a a hlompšha ebile a amogelwa setšhabeng ka lebaka la mošomo wa bona wo bohlokwa wa go alafa. O bontšhitše gape le gore mangaka a setšo ga a alafe fela eupša a thekga le go hlohleletša maloko a setšhaba kgahlanong le malwetši le ditlhohlo bophelong ka kakaretšo. Mpono o hweditše gape le gore motho ga a ikgethele goba ngaka ya setšo, eupša o kgethwa ke badimo. O hlaloša gore mangaka a setšo a thwasa tekanyo ya mengwaga ya magareng ga ye mebedi le yeo e tshelelago pele a ka ba ngaka ya setšo. O utollotše le go re go thwasa moo go direga ka tlase ga tlhahlo ya ngaka yeo e rutago (Kobela) go fihlela ge a thoma go bona tshedimošo ka moka ya kalafo ya setšo.

Van der Watt, Das-Brailsford, Mbanga le Seedat, (2020). o re ka Afrika Bodikela, mangaka a setšo a alafa malwetši a mantši le mathata a mantši a tša maphelo mmogo

le ao a amanago le setšo, ao go tsebjago gore meriana ya bodikela e palelwa ke go a lokiša. Ka lebaka la tšhomišo yeo e phatlaletšego ya meriana ya setšo go alafa bolwetši bja monagano, kudu bathong bao ba topago tša fase, banyakišiši ba bone go le bohlokwa go tsitsinkela go itsebagatša, go rutwa le mošomo wa mangaka a setšo. Ba lebeletše gape le maikutlo a mangaka a setšo mabapi le go šomišana le mangaka a bodikela. Bakgathatema ba hlalošitše maitemogelo ao a swanago a dikgato tše tharo tša go ba ngaka le go alafa bolwetši bja monagano ka go šomiša meriana ya setšo, dikerese le thapelo. Bao ba itsebagatšago bjalo ka mangaka a semoya goba didupe ba bonagetše ba tsena dikereke tša Seafrika e sego tšeo di tšwago bodikela. Bakgathatema ba bontšhitše go ba le kgahlego ya go šomišana le mangaka a bodikela le bašomedi ba tša maphelo, eupša seo se šitišwa ke go se be le tshepo, ka ge ba bangwe ba bona ba be ba sa lokologe go hlaloša tsela ya bona ya go alafa bolwetši bja monagano.

Bongaka bja ga gabo rena bo fapana go ya ka pitšo le go re badimo bao ba nyakago o tšwetšapele bongaka bja bona e be e le batho ba mohuta mang. Ka dinako tše dingwe re ka swantšha dingaka tša setšo go ya ka rena gomme ra šaetša ka gore yo mongwe le yo mongweo ba seo beng ba gagwe ba rego a be sona. Go na le ngaka ya sedupe, e lego mohuta wo o ka rego o tumile kudu. Re na le ngaka ya dikgagara le Ngaka e tšhupša. Ngaka ya dikgagara e šomiša ditaola/dikgagara go dira tšohle tšeo a di dirago mola e tšhupša yona ke motho yoo a nago le tsebo ya dihlare. Ka nako ye nngwe o hwetša motho o tee bongaka bja gagwe bo rwele mehuta ya go feta o tee, go swana le gore a laole ka bodupe/bophala goba ka nako ye nngwe a šomiše dikgagara. Se, se laolwa ke dimpho tšeo beng ba motho ba mo filego tšona ge go dumelelanwa le tšona ge ba mo nea tšona.

Bongakeng bja gagaborena go na le dilo tše mmalwa, eupša tsela ya go tsena e bonala e le e tee. Ba bangwe ba tsena ka go thwasa mola ba bangwe ba oretšwa lebea gomme ba bangwe ba no rutwa ditaola gomme tšohle tše, di direga ka taelo ya bao ba swerego yoo a swanetšego go tsena go tše tša bongaka. Ke go re, o swanetše gore o be le Modimo wo o go swerego wo o tla itšweletšago, gomme wa hlaloša go re dithuto tša gago di swanetše go dirwa ka mokgwa mang gore o tle o be seo se nyakegago.

2.3.7. Dingaka tša setšo ka go fapana

2.3.7.1. Bao ba phekolago ka sefega

Dingaka tšeo di phekolago ka sefega di bohlokwa kudu ka gore di thuša ka go ema magareng ga lefase la ka keno le la semoya. Bona ga ba swane le boramešunkwane bao motho wa gona a ka ikgethelago go ba ngaka, ga go yoo a ka ikgethelago go phekola ka sefega. Dingaka tšeo di phekolago ka sefega di hlokometše kudu go hlaloša tšeo di sa hlalosegego gabonolo. Ba kgona go ahlaahla seemo gomme ba hlaloša le seo se hlolago gore seemo se be ka tsela yeo, gomme ba hlaloša molaetša wa badimo. (Engela, 1999).

Mo setšhabeng, dingaka tšeo di phekolago ka sefega di tšewa bjale ka batho bao ba kgonago go bolela le badimo thwii. Dingaka tšeo di phekolago ka sefega di tsebja gape le ka go hlatholla ditoro tšeo di tšwago go badimo. Bontši bja dingaka tšeo di phekolago ka sefega di bolela go re di thomile ka go babja gomme gwa hwetšagala gore ba na le pitšo ya bongaka bjoo. Dingaka tšeo di phekolago ka sefega di šoma gabotse ka lehlakoreng la tlhathollo ya ditoro, ba kgona go hwetša bolwetši, ba bo alafa goba go bo thibela. Yo mongwe a ka gopola gore bao ba phekolago ka sefega le baporofeta ke selo se tee, mola go se bjalo.

2.3.7.2. Boramešunkwane

Boramešunkwane ke batho bao ba hweditšego tsebo yeo e tseneletšego ya meriana eupša ga bana kamano le maatla ao a itšego. Ba kgona go hwetša bolwetši gomme ba botša molwetši gore o tla kgonwa ke meriana efe, ebile ba tshepša gore ba kgona go šireletša motho kgahlanong le boloi, go thibela go hloka mahlatse, le go tliša tšwelelo le lethabo (Eleanor, 2010).

Kgokagano ya magareng ga ramešunkwane le badimo ke ye nnyane kudu, eupša meriana ka moka ya setšo e hwetšagala gona. Seo se hlaloša gore ba na le maatla a go kgona go lemoga gore sehlare se fe se ka alafa bolwetši bja mohuta mang, go akaretšwa le malwetši a monagano. Boramešunkwane ba tsebagala kudu setšhabeng ebile ba šomišana le dingaka tšeo di phekolago ka sefega.

2.3.7.3. Moporofeta goba moalafi wa sedumedi

Baporofeta goba baalafi ba sedumedi, ba šoma go ya ka dikereke tšeo di lokologilego tša Afrika. Tsela ya bona ya go bona balwetši, ba šomiša thapelo, go gotetšwa ga dikerese goba meetse le mekgwa ye mengwe ya go kgathola (hema) mmuši wa sehlare seo se ka bago se tšhetšwe maswikeng ao a fišago. (Eleanor, 2010). Mohuta wo wa kalafo ya setšo o tšewa bjalo ka kalafo ya Sekresete. Mehuta ka moka ya baalafi ba setšo e na le dikarolo tšeo e di bapalago setšhabeng ka ntle le go lebelela maina ao a fapanego. Maikemišetšo a mehuta ka moka ya baalafi ba setšo ke go fodiša setšhaba, go hwetša bolwetši, go bo alafa le go thibela malwetši. Seo se swanago baalafing ka moka ba setšo ke gore ka moka ga bona ba ithekgile kgokaganong ya bona le badimo ba bona ge ba hwetša bolwetši le go bo alafa.

2.3.7.4. Mmelegiši wa segagaborena

Mmelegiši ke motho yoo a šomago go belegiša ka setšo.Yena o dira mešomo ka moka yeo e amanago le go belegiša dinageng tšeo di hlabologago gomme a ka hwetšwa a šomela setšhaba seo se itšego dinageng tšeo di hlabologilego. Mmelegiši wa setšo ke moeletši ka nako ya go ithwala le morago ga go belega. Mošomo wa bona ke go hlokomela mathata ao a tlago le boimana gomme ba belegiša. Ba na le maikarabelo a go ruta baimana ka maitshwaro le diila, go hlapa ga mmago ngwana morago ga pelego, gore kalana e lahlwa bjang le go tla le meriana yeo e tlišago go folela ruri morago ga pelego. Ba tliša gape le thekgo ya go amuša, le maele ka tša lenyalo, dithibelapelegi le go ba maemong a pelego (Tsiane le Phokwane 2017).

2.3.7.5. Bongaka le dikalafo

Go ya ka Tsiane (2019) dingaka tša setšo di alafa batho ka moka le malwetši ka moka, le go ba nea meriana yeo e lokišeditšwego sa ruri ebile e le ya theko ye kaone. Kalafo ya gona e tloga e tseneletše, mola e na le tšhireletšo le thibela go ya ka mohuta wa bolwetši. Magareng ga tše dingwe mehuta ya dikalafo tša dingaka tša setšo, meriana, go hlapa le go aramela/fotha, go hlatšwiwa ga madi, e hlaloswa ka tsela yeo e latelago;

2.3.7.6. Go hlapa le go orela

Rensberg, (2009) o re go hlapa le go orela ke tsela yeo mangaka a e laelago balwetši ba bona ge ba ba phuthelela meriana. Tumelo ya mangaka ke go re motho ge a orela le go hlapa ka meriana ya maleba ya bolwetši bjoo bo alafšago ke tsela ya potlako ya go alafa bolwetši bofe goba bofe. Gore mmele o phele o le gabotse ke ge motho ka

boyena a ka itlwaetša go itšhidulla, se se dira gore mmele o phele o le gabotse o fodile. Go hlapa go šomišwa ke dingaka tša setšo go tloša senyama le go raka moya wo mobe. Go orela go bonwa go na le maatla kudu ka lebaka la phišo ya gona. Bontši bja dingaka tša setšo bo šomiša go hlapa le go orela bjalo ka ditsela tša kalafo, kudu ge ba ka hwetša go swanetše gore ba dire bjalo. Mokgwa wo wa go hlapa le go orela o bonala e le mokgwa wa kalafo wo mo telele ka gore ga o dirwe ka letšatši le tee. O boeletšwa makga a mmalwa go lebeletšwe tsela yeo molwetši a o amogelago ka yona.

Ka dinako tše dintši dingaka tša setšo di šomiša go hlatswiwa ga madi kalafong go lebeletšwe le mohuta wa bolwetši. Roets, Mangundu, le Van Rensberg, (2020), ba gatelela gore madi a hlatswa go tloša ditwatši go wona, go bula ditšhika le go maatlafatša go sepela ga madi. Go dirwa gape le morago ga bolwetši ka maikemišetšo a go raka mašaledi a bolwetši mmeleng wa motho.

Kudukedi (1999) o hlatholla gore le ge go ka se kgonege gore motho a hwetše tsela e tee ya kalafo ya setšo, go fapana ga ditšo tša batho ba bodikela le ba Sahara go ka se kgone go bea mellwane kalafong ye. Gore motho a kwešiše kalafo ya setšo, o swanetše go kwešiša bodumedi bja setšo pele. Bodumedi bja setšo bo tloga bo le bohlokwa kudu gore kalafo ye nngwe le ye nngwe yeo e sa bo hlokomelego ga e dumelelwe ebile e bonala e sa kgotsofatše. Monyakišiši o tšweletša gore mangaka a bile le ditsela tša go fapana tšeo ba hlalošago moo bolwetši bo thomilego gona le kalafo ya bjona. Le ge meriana ya bodikela e šomišwa, batho ba sa bonwa ba etela mangaka a setšo kudu go hwetša kalafo ya bona yeo e fokotšago tshenyo yeo bolwetši bo e dirago. Monyakišiši o bolela gore go bohlokwa gore mangaka le bašomedi ba tša maphelo ba šome mmogo ba rute setšhaba ka bohlokwa bja go šomiša meriana ya bodikela le ya setšo, kudu ka gore mangaka a setšo a tshepša kudu setšhabeng.

Nyakišišong ye banyakišiši ba lebeletše dingangišano tša semolao tšeo di tšwelago pele mabapi le mangaka a setšo, kudu go lebeletšwe maatla le tsebo, tšeo di tla amegago ge dilo di ka fetoga nageng ya Senegal. Banyakišiši ba tsitsinketše kamogelego le go swanelega tšeo di tšeago karolo tabeng ye. Ba lebeletše le tsela yeo go ka dirwago ka yona gore mangaka a setšo a ka akaretšwago ka yona magareng ga baabi ba kalafo ka moka. Seo se tla tšweletša gore mangaka a setšo a

feleletše a laolwa ke mmušo gomme go na le molao woo o lebanego le wona gareng ga melao ya naga ya Senegal.

Simitopoulo le Xiritiris (2006) ba bolela gore mangaka a Yoruba a tsebja bjalo ka bao banago le tsela ya go alafa malwetši ao a sa alafegego moo go ka bago le ditlamorago tšeo di fapanego. Nyakišišo ye e tsitsinkela tsela yeo mangaka a setšo a Yoruba a laolago bolwetši bja go wa ka yona. Mangaka a hlalošeditše banyakišiši gore sa pele dilong ka moka ba thoma ka go botšiša goba go bolela le badimo mabapi le seemo seo sa bolwetši bja go wa. Badimo ke bona ba hlalošago modu wa bolwetši, kalafo le tše dingwe tšeo di swanelwago ke go dirwa, gape le go šireletša mangaka le bao ba lego kgauswi le bona kgahlanong le bolwetši bjoo. Dipoelo tša nyakišišo di bontšha gore go na le kgonego ya g re bolwetši bja go wa e be kotlo. Ke ka moo go kgopela tshwarelo le dihlabelo mmogo go hlapišwa ka semoya le go nwešwa meriana go bago gona. Go šomišwa dinama tša diphoofolo le dimela go dira meriana yeo batho ba tlo e nwešwago. Bolwetši bja go wa bo alafša ka ditsela tšeo di fapanego mangakeng ao a fapanego a Yoruba go ya le ka moo badimo ba hlalošago seemo sa motho.

Shange le Ross (2022) ba bontšha gore bjalo ka ge go na le mangaka a mantši nageng ya Afrika Borwa, tsela ya bona ya go alafa bolwetši bja go wa e fapane. Nyakišišo ye e tsitsinketše ditumelo le mediro ya mangaka a setšo motsaneng wa Dube ka Soweto ka mo Afrika Borwa mabapi le mabaka le kalafo ya bolwetši bjo. Mangaka a lesomenne a utollotše gore bolwetši bja go wa bo kgona go bonala ka go tšholla ditaola (phekola), go lebelela le go šetša lapa leo motho a tšwago go lona. Ba re bolwetši bja go wa bo sepelelana le mabaka a semoya, a setšo setšhabeng, monagano setšhabeng le mabaka a se nama. Tsela ya go alafa bolwetši bja go wa e akaretša go tloša meoya ya ditšhila ka go hlapiša, go fotha go hlatšiša le go nweša meriana. Dipoelo di šišinya gore go na le go swana mo gontši ga kalafo ya setšo le ya bodikela, eupša di fapana ka gore setšong go nyakwa lebaka leo le hlolago bolwetši bja semoyeng.

Salehi, Shivaprasad, Anil, Živković, Calina, Oana le Sharifi-Rad, (2019), ba re meriana ya setšo sa Afrika e tšwela pele go ba gona ebile e thuša ka tša maphelo bathong ba bantši ba metsemagaeng ka Afrika. Gona mo mangaka a setšo ke bona beng ba kalafo ya setšo, tsebo le mešomo ebile ba kgatha le tema ye nngwe gape go swana

le go boledišana le batho le go ba ruta. Go na le tsela yeo e fapanego ya go bitša go phekola, go alafa, le go laola bolwetši kalafong ya Seafrika, e lego seo se dirago gore kalafo ye e be ya moswananoši. Le ge go le bjalo, mareo a mantši a gona a šomišwa bohlaswa ke banyakišiši le boramahlale ntle le go šomiša kgwekgwe ya seo a se bolelago.

Nyakišišo ye e ikemišeditše go tsitsinkela le go hlaloša tsela yeo mangaka a setšo a hlalošago kalafo ya setšo ka bobona le ka kwešišo ya bona. Dipoelo tša nyakišišo ye di bontšha gore mangaka a setšo a ka se aroganywe le setšhaba ka ge a šoma bjalo ka karolo ya setšhaba. Go tšweletše gore go na le ditsela tšeo di fapanego tšeo mareo le go kwešiša dilo tša kalafo ya setšo go dirwago ka yona. Go bitšwa ke badimo le polelo yeo e šomišwago ke tšona tšeo di bonalago di kgatha tema ye kgolo go netefatša gore motho ke ngaka. Le ge go le bjalo, bakgathatema ba bontšhitše gore boleng bja go ithutela bongaka bo bohlokwa.

Semenya le Potgiters (2014) ba re go ngwalwa ga tshedimošo ya tša maphelo ya balwetši ke selo se bohlokwa ebile ke karolo yeo e nago le mohula kudu bjalo ka taolo ya kalafo ye nngwe le ye nngwe. Kalafo ya setšo e šoma mmogo le kalafo ya bodikela ebile e kgatha tema ye kgolo maphelong a Maafrika Bodikela. Go ya ka Mokgatlo wa Lefase wa tša Maphelo, kalafo ya setšo e swanetše go rokaganywa le kalafo ya bodikela. Kalafong ya bodikela ka mehla ge ba alafa ba ngwala fase, ebile seo ke tšhwanelo, eupša ka setšong ga go ka tsela yeo. Dipoelo tša nyakišišo ye di bontšha gore, mangaka a bona e le go re go thoma go ngwala tshedimošo ya tša maphelo e tla ba tlhabollo ye bohlokwa ya kalafo ya setšo le ge bontši bja mangaka a setšo bo hlaetša tsebo le bokgoni.

2.4. KAKARETŠO

Kgaolo ya ka godimo go lebeletšwe magatwana ka moka ao re ka go a bitša motheo wa nyakišišo (proposal) e lego yona e re hlalošetšago ka botlalo ka nyakišišo ye e dirwago. Kgaolong ye go lebeletšwe ka botlalo dinyakišišo tšeo di dirilwego ke banyakišiši ba go fapanamalebana le mohuta wa tlhogo yee nyalelanago le ye go nyakišišwago ka yona. Mathomong go fetlekilwe dinyakišišo go tšwa methopong ya go fapafapana ka ga diema, gwa hwetšwa banyakišiši ba bantši kudu ba nyakišišitše ka ga diema eupša go bona ga go na le moo go hweditšwego monyakišiši yo a

hlodimetšego filosofi ya bongaka bja setšo, a e lebeletše ka gare ga diema. Go lebeletšwe gape banyakišiši bao ba nyakišišitšego ka ga mangaka.

Bongaka bo lebeletšwe ka botlalo mo, ka ge banyakišiši ba bangwe ba lebeletše bongaka le mehuta ya bjona. Ba bangwe ba lebeletše dikalafo ka lehlakoreng la setšo. Ke batho ba bantši kudu bao ba lebeletšego bongaka bja gaborena go tšwa dinyakišišong tša go fapana eupša le go bona ga se gwa hwetšwa bao ba nyakišišitšego ka ga filosofi ya bongaka ba e lebeletše ka gare ga diema. Se se tšweleditše nyanyeng sekgoba se se lego gona se se tlogo thibja ke nyakišišo ye. Kgaolong yeo e latelago e lego kgaolo ya boraro, monyakišiši o tla lebelela ka botlalo teori yeo e dirišitšwego go akaretšwa le mekgwa nyakišišo go ya ka ditlhalošo tša go fapana, a thekga ditlhalošo tša gagwe ka methopo go tšwa go ditsebi tša go fapana.

KGAOLO YA BORARO: MEKGWANYAKIŠIŠO

3.1. MATSENO

Kgaolong ya go feta go be go lebeletšwe ka botlalo tema ye e lemilwego, e lego tekolo ya dinyakišišo tša ditsebi tšeo di šetšego di dirile nyakišišo ya mohuta yo. Mo go ye kgaolo monyakišiši o thoma ka go hlaloša ka botlalo teori yeo e šomišitšwego nyakišišong ye. Go dirwa se go lekola ditsebi tšeo di šetšego di kile tša šomiša teori ye le go bontšha ka botlalo ditlhalošo tša bona. Morago ga go hlatholla teori yeo e šomišitšwego, go hlalošwa ka botlalo mokgwanyakišišo woo o šomišitšwego nyakišišong ye. Go tla dirwa seo go lebeletšwe kudu tše di latelago; peakanyo ya nyakišišo, mokgwanyakišišo, mehuta le mekgwa ya tlhaolo, ditsela tša kgoboketšo ya tshedimošo, e lego; phatadiganong, pogelo, le ditebedišišo tša ditokomane. Go ahlaahlwa le ditsela tšeo di latetšwego tša tshekaseko ya tshedimošo. Go na le kakaretšo ya dika tša boleng go laetša tshepagalo le netefalo ya tshedimošo ye e kgobokeditšwego. Le mo ntlheng ye go tla tsopolwa ditsebi go ka hlakiša ditlhathollo tšeo.

3.2. Teori yeo e dirišitšwego; tsinkelo ya Seafrika (*Afrocentricity)*

Teori ye e kgethilwego fa e lebanywa le diteng gammogo le tshekaseko. Yona ke teori yeo e lemogago gore Maafrika a na le tsela ya bona ya go dira dilo, ya go tsinkela, go ahlola le go akanya ditsela tša go hlaloša bophelo. Tsinkelo ya Seafrika e hlaloša mokgwa wo Maafrika a bonago dilo ka gona, mokgwa wa go lekola le ahlaahla. Ka teori ye, go dumelwa gore Maafrika a na le histori le setšo sa bona. Ba na le megopolo ya bona ya go ikgetha manapi le ka mo lefase le agegilego ka gona, ka mo bona ba tswalanago le lefase, badimo le ditšhaba tše dingwe. Ka gona, e ama meetlo, maitshwaro, mekgwa, filosofi, tumelo le ge e ka ba karolwana efe goba efe ya bophelo bja bona.

Chawane (2016), nyakišišong ya gagwe o hlaloša go re setlogo sa filosofi ya tsinkelo ya Seafrika se ka se nape se hlalošwa ka go felelela. Puku yeo e bego e bolela ka yona e phatlaladitšwe ka 1954. Marcus Garvey (1924) ke yo mongwe wa bao ba bego ba etile pele go kwagatšwa ga taba ye, o kgatile tema go hlaloša se ka go hlaloša dikopanong tša go fapana tšeo di nepišitšego go hlaloša ka ga teori ye. Tsinkelo ya

Seafrika bjalo ka kgopolo le filosofi, e thomile go bonagala kudu ka nako ya ditokelo tša botho ka go Dinagakopano tša Amerika (USA). Lefelo leo teori ye e thomilego go šoma go lona ke moo go bitšwago Temple University School of Scholars, yeo e tsebjago ka la the Temple Circle. Lentšu le “tsinkelo ya Seafrika’” le thomile go kwagala ka ngwaga wa bo1970 gomme la tumišwa le go phatlalatšwa ke Molefi Asante ka mengwaga ya bo1980, ge a beakanya gore Maafrika a ithute le go nyakišiša dilo ba di lebeletše ka leihlo ka MoAfrika. Ntlhakgolo yeo a e pepeneneng ke ya go re Maafrika ka moka ao a lego gae goba dinageng tša ntle a swanetše go nyaka tsebo go ya ka tebelelo ya Seafrika. Ke go re re kgone go lebelela ditaba ka leihlo la MoAfrika ka gore go na le tšeo re ka se hwetšego selo ge re ka se dire ka mokgwa woo. Nyakišišo ye e ikemišeditše go šala tsinkelo ya Seafrika go tloga moo e hlamegilego go fihla lehono.

Asante, (2014) o re tsinkelo ya Seafrika’ e tšweletše bjalo ka teori ka 1980, e tšweletšwa ke kgopolo ya filosofi ya Molefi Asante Kete, mola e bontšha go ba kgahlanong le tsela yeo bodikela bo bego bo lebeletše dilo ka gona. Go bonagetše gabotse go re Maafrika a ka Amerika a ka kgona go ithuta le go kwešiša Afrika ka tsela yeo e lego ka gona, e sego ka tsela yeo e hlalošwago ke ba bangwe. Asante ga a ganane le go re Eurosentric ke tsela ye nngwe yeo motho a ka lebelelago lefase ka yona eupša o ganana le go re tsela ya gona e nyenyefatše ditsela tše dingwe mo nkego tšona ga se tša nnete, e tšweletša nnete. Asante o bone e le go re tlhalošo ya dilo tše dintši e a hlaela ka ge e tšwelela ka ntle, e sa tšweletše tša ka gare ga seatla, gomme a bona go le bohlokwa gore Seafrika se tšweletšwe ka lefapeng la tsebo ka mokgwa woo se lego ka gona.

Anderson le Asante (2012), nyakišišong ya bona ba bolela gore Molefi ke yo mongwe wa ditsebi tše bohlokwa ngwagakgolong wa bomasomepedi. Yena o lebeletše dikgokagano tša ditšo tša go fapana, thutong ya Afrika. O rutile diyunibesithing tše mmalwa, a etapele mekgatlo ye mmalwa, gomme o bonwa bjalo ka moetapele wa Afrika le lefaseng ka bophara. Asante ke yena a hlomilego seo a se beditšego tsinkelo ya Seafrika’, e lego tsela yeo ditsebi di ka thomago go nyakišiša le go hwetša dinnete tša Seafrika ka leihlo la Moafrika. Mošomo wa Asante woo o tšwe letšego ka mengwaga ya bo seketemakgolosenyanemasomešupa le masomeseswai, o tloga o thomile seo se tla tšwelago pele se hlola dingangišano, e sego lefapheng la

dikgokagano fela, eupša le mafapeng a thuto, sosolotši, le tša setšo mmogo le histori ya go thoma ka 1990 le ngwagakgolo wa bomasomepeditee.

Nyakišišo ye e lebeletše tema yeo e kgathilwego ke Asante ka lehlakoreng la dikgokagano le bobegaditaba, thuto ya Afrika, le dikgokaganyo tša go hlakanya ditšo. Go tšwelela ga Asante go bonagetše sammaletee le ge Amerika e be e katana le go lwantšha kgethologanyo ya bana ba mpa, le ntwa ya lefase kgahlanong le le maemo ao a yago mafelelong a bokoloniale. Dikgopolo tše dintši tša Asante di bontšha moya wa khonferentshe ya Banduyeo e thušitšego go hloma botsebi le sepolotiki, tšeo di ganetšanago le kgatelelo ya batho ba mmala. Mošomo wa Asante o ithekgile godimo ga tokologo ya Maafrika a ka Amerika le mekgatlo yeo e lego kgahlanong le bokoloniale kabo seketemakgolosenyanemasometlhano tlhano le magareng ga seketemakgolosenyanemasomešupa.

Anderson o gatelela ntlha ya gore Molefi Asante ke yena nkgwete ge go etla go teori ya tsinkelo ya Seafrika'. Yena o bolelago rešetše e le mengwaga ye masomepedi mola Asante (1980) a phatlalatšago Afrocenticity, e lego teori ya phetogo ya tša bobotlana. Puku ye, mmogo le kgopolo ya Afrocenticity di tlišitše phetogo ye kgolo setšhabeng sa Afrika. Lehono, tsinkelo ya Seafrika' e bolelwa ka Amerika, Afrika, Europa le Caribbean. Ka bokopana, tsinkelo ya Seafrika' e šetše e le sesasedi seo motho a ka se iphapanyego le sona lefaseng ka bophara. Lebaka la maatla a yona ke tsela yeo e rumulago maemo a Maafrika le moriana woo tsinkelo ya Seafrika' e o šišinyago.

Teori ya tsinkelo ya Seafrika e re bothata bja rena Maafrika ke gore re lahlile go lebelela lefase ka leihlo la MoAfrika gomme ra amogela go lebelela bjalo ka bodikela, e lego seo e bilego bošaedi bja mathomo. Gomme go ya ka Asante, gare phele go ya ka moo re swanetšego, eupša re phela bophelo bja go adingwa, bja Europa. Re timetše, ebile le rena re itimeletše gare ga tlhakahlakano ya Europa, gomme go tšwela pele go ba boima gore motho a ipeakanye gabotse ka gore o swanetše go ikhwetša pele. Mazama (...) o re tokologo ya MoAfrika e tla thoma go bonagala ge a ka thoma go arogana le kgopolo ya Europa gomme a nagana bjalo ka MoAfrika. Kgopolo ya teori ya tsinkelo ya Seafrika e bea maitemogelo a MoAfrika gabotse bophelong bja gagwe, ka gore e thoma ka go hlompha seo a lego sona gomme, ya kwešiša gore tšohle tše bohlokwa mabapi le MoAfrika di ka hwetšagala go yena, ka tebelelo ya

gagwe, ntle le go latela melawana ya tebelelo yeo e ka fefolago le go moyafatša seo se tla bego se hweditšwe ke monyakišiši.

Mhlongo (2013), o re ge motho a bolela ka teori ya tsinkelo ya Seafrika, o swanetše go ipotšiša gore naa kgopolo yeo ke ya Seafrika naa? Le go re ke mang yoo a swanelwago ke go ba MoAfrika Dipotšišo tše le tše dingwe, ke tšona di tla hlokomelwago nyakišišong ye. Ge motho a bolela ka Teori ya tsinkelo ya Seafrika go fela go kgonega gore a e swantše le “Eurocentrism”. Gomme seo se tla gapeletša gore motho a hlaloše gore “Eurocentrism” e bopša ke dilo tša mohuta mang, gomme ge e le tsinkelo ya Seafrika’ e bopša ke dintlha dife. Ka gore Teori ya tsinkelo ya Seafrika e bolela ka Afrika, go bohlokwa gore go hlalošwe gore Afrika ke eng. Bjale, “Eurocentrism” e bonagala e bea Yuropa pele, gomme tšohle tšeo go bolelwago ka tšona tša lebelelwa ka leihlo la Seyuropa. Go bolelwa gore Yuropa e swanelwa ke dipataka tšeo e di rwelego ka ge e bile moetapele go direng dilo tša se lehono, le ge seboledi (Mokyr) a paletšwe ke go tšweletša bohlatse bja seo. Go ya ka tlhathollo ya “Eurocentism”, Afrika ke mmala wa sebilo, mola Asante a bolela go re e bolela ka bohle bao ba tshwentšwego ke mebušo ya maloba ya kgethologanyo. Ge re lebelela taba ya setšo, Asante o thulana le “Eurocentism” ge e re tsebo ga ena boleng, o re gopotša gore tsebo e dirwa ke tikologo yeo motho a lebanego le yona, ka ba ya ikonomi, bobotlana, setšo goba dipolotiki.” Teori ya tsinkelo ya Seafrika” e swanetše go bonwa bjalo ka tokologo kgahlanong le ditlemo tša bokoloniale tša” Eurocentrism” moo Maafrika a lokologago go nagana le go dira ka tsela ya bona ntle le go fšega gore eka ba bošaedi go ba bangwe.

James le Conyers (2004) ba re theori ye e lebeletše seo se bitšwago teori ya tsinkelo ya Seafrika, e lego thuto yeo e lebeletšego Maafrika, bathobaso, Maafrika a ka Amerika, gomme maikemišetšo magolo ke go lebelela ge e ba thuto ye e kgona go sepela gabotse. Mongwadi o hlakantše go lebelela leswa ga dingwalwa le go lebelela le dingangišano tšeo di lego gona ka lefapheng la thuto, gomme a lebelela ka leihlo la ntšhotšho boetapele bjoo bo swerego lefapha la go tšwelela le go tšwela pele ga baithuti. Bontši bo tšere lefapa le la go ithuta ka Seafrika bjalo ka tshepedišo ya setšo yeo e lego ka go tša mahlale a botho le bobotlana mola go se bjalo. Nyakišišo ye e tiiše letša gore tebelelo ya tsinkelo ya Seafrika e be yona e šomišwago ge go hlalošwa le go sekaseka maitemogelo a histori le a setšo sa Seafrika.

Gwekwerere (2014), o re tiragalo ya botsebi bja “Eurocentric” ya go se šetše “Afrocentric” ga se taba ye mpsha. E thomile nakong ya ge Yuropa e thoma go tsoga borokong bja yona bja mehla, ya yona ya leswiswi, gomme e lemoga gore e šaletše morago ka tlhabologo. Go fetolwa ga mekgwa le maemo a bophelo ka Afrika, go swarwa ga Maafrika ba išwa bokgobeng, le bokoloniale bjoo bo sa lebalegego, go raloka le go dira Maafrika mo nkego ga se batho, go dirile gore ditsebi tša Yuropa di gane go amogela seo se ka tšweletšago bofelo bja bona ka go setšo, bobotlana, dipolotiki, ikonomi le bohlale. Go ganetšwa ga “Eurocentric” e ganetša “Afrocentric”, ke fela maitekelo a ditsebi tša Europa a go uta go palelwa ga bona le melato ya bona. Seo se bonagala kudu ge Yuropa e tloša bokgoba bjoo “Afrocentric” e bolela go kabjona, gomme ebile ba thoma go ikamanya le mafase a mangwe ao e sego a Yuropa ka ditšhelete, sephego segolo e le go dira go re” Afrocentric” e fetoge maaka. Nyakišišo ye e ithekgile go lebeleleng go leka go bontšha nyalellano ya *Afrocentric* go *Eurocentric.* Ka go re Afrocentric e boleladilo ka mokgwa woo di lego ka gona, kudu ka lehlakoreng la dipolotiki, ikonomi, tša tikologo, history, kalafo, go aga, lerato, lenyalo, meepo, temo, bodumedi, le go ngwala le setšo. Nyakišišo ye e tšweletša go re mahlong a setsebi sa “Eurocentric” go direga eng ge a bona dinnete tšeo “Afrocentric” e di tšweletšago tšeo di bontšhago go šalela morago ga bona.

Bangura, (2012), nyakišišo ye go ya ka yena, e sekaseka bohlokwa bja go amogelwa le go hlokomelwa ka nnete “teori ya tsinkelo ya Seafrika”, go hlokometšwe mešomo ya ditsebi tšeo e lego Maafrika go tloga ka Cheikh Anta Diop go ya go Molefi Kete Asante. Se, se tšwelela se le bohlokwa ka gore mešomo ye mentši yeo e bolelago ka Afrika e tšwelela e lebeletše Afrika ka leihlo la “Eurocentric”, e lego seo se fetšago se timetša kgwekgwe ya taba yeo go bolelwago ka yona. Go bitša selo ka leina la sona ke mathomo ga kwešišo ka gore ke tsela ya go dira gore mogopolo o thome go swara nnete le tšeo di amanago le yona. Nyakišišo ye e tla bontšha ka mokgwa woo ya tsinkelo ya Seafrika o tšweletšago le go bontšha kgwekgwe ya seo Afrika e lego sona. Ge motho a hlaloša gore bolwetši bo hlotšwe ke moya wa ditšhila, gomme yo mongwe a gana are ke ditwatši, ke tsela yeo e bontšhago gore mang o kgona go lebelela dilo ka leihlo la mohuta mang, eupša bohle ba kgona go phela ka ntle le yo mongwe, ka gore seo ba bolela go ka sona ke seo ka bobedi ba lego sona, ebile ba se file leina, ba se kwešiša gabotse.

Mkabela (2005), nyakišišo ye e bontšha tšeo banyakišiši bao ba nyakišišago ka setšo sa Afrika ba kopanago le tšona. Diphihlelelo tša setšo, kwešišo le tiragatšo ya batho ba setšo sa Afrika go tla bea banyakišiši maemong a go kgona go diragatša le go beakanya magato a nyakišišo. Ditšhišinyo di a dirwa kudu go lebeletšwe go šomišwa ga “teori ya tsinkelo ya Seafrika Teori ya tsinkelo ya Seafrika sinkelo ya Seafrika” le go šomišwa ga šetšo sa Afrika bjalo ka mathomo a mokgwa wa “Afrocentric”. Maikemišetšo a nyakišišo ye ke go hlohla dipoledišano tšeo di rwelego tsebo mabapi le tlhathollo, mekgwa ya go šomišwa, le mohola wa “teori ya tsinkelo ya Seafrika” bjalo ka mokgwa wo mokaone wa go nyakišiša setšo sa Seafrika, le ka tsela yeo e ka šomišwago bjalo ka tlaleletšo ya mokgwanyakišišo wa boleng. Go tloga mola bokoloniale bo tsenago ka Afrika, setšo sa Afrika se hweditše diphetogo tše mmalwa. Banyakišiši ba mmalwa ba bile le maitekelo a go tsena ka gare ga setšo sa Afrika eupša ba be ba gapeletšega go bona setšo ka leihlo la bodikela le go lekola ditlhoko tša thuto ka tsela ya bodikela (bakoloniale). Ge go hlongwa thuto ya motheo ga se gwa akaretšwa thuto ya setšo yeo Afrika e bego e šetše e na le yona, mmogo le taba ya badimo, yeo e huetšago go nagana ga MoAfrika. Le lehono banyakišiši bao ba nago le kganyogo ya go nyakišiša ka setšo sa Afrika ba sa hlaetša go tsenelela gabotse ka gore ke lehlakore le legolo la setšo sa Afrika leo le khurumeditšwego ke bokoloniale. Se ke lebaka leo le tiilego leo le bontšhago bohlokwa bja go šomiša “Afrocentric” ka gore e kgona go epolla tšeo di bego di khupeditšwe ke “Eurocentric” gomme monyakišiši a kgona go hwetša tšohle ntle le go latela melawana yeo e sa mo išego sephethong sa maleba.

Kumah-Abiwu, (2016), o tšweletša ntlha ya gore kgopolo ya “Afrocentric” e fetotše lefase la thuto ya bathobaso go tloga mola Molefi Asante a thomilego go šoma ka yona. Bontši bja ditsebi bo kwane le yena moo e le go go re ba tšwetšepele ka yona go e bontšha ka tsela yeo e lego bohlokwa ka gona. Nyakišišo ye e lebeletše go sekaseka kgonego ya gore “tsinkelo ya Seafrika’” e ame le dipholisi tšeo di dirago gore bophelo bja mothomoso bo tšwele pele go lebelelwa ka leihlo la bodikela. Ntwa ya go ikhwetša e tloga e bile ye kgolo lefaseng ka bophara bathong bammala wa sebilo, moo e lego go re melawana yeo e laolago batho e bonala e hlaetša go amogela gore go na le seo e bego e sa se bone, e lego kgopolo yeo Moafrika a e rwelego. Monyakišiši o bontšha gore “tsinkelo ya Seafrika’” e swanetše go ama le melawana

gore bophelo bo tle bo be bobe be bathong ka moka, ka gore go tla be go sa gapeletše gore motho a tlogele go lebelela ka leihlo la gagwe, gomme a lebelele ka leihlo la motho yo mongwe ka maikemišetšo a go hwetša bophelo.

Khokholkova (2016), o re Maafrika a Amerika goba bathobaso ba Amerika ba tšwela pele goba ba palo ye nnyane ka USA. Bona ke bana ba makgoba ao a tšerwego Afrika ao a itemogetšego kgethollo ya semorafe (1865 –1955) le ntwa ya go lwela ditokelo (1954 -1968). Dikgopolo tša mehutahuta le mekgatlo ya mehutahuta e bonagetše e tsena bathobasong e le go arabela kgethologanyo yeo e bego e šetše e le bjalo ka mollo wa hlaga. “tsinkelo ya Seafrika’” bjalo ka ye nngwe ya dikgopolo, e bonala e le tieori yeo e kopanyago mahlakore ka moka a bophelo bja Moafrika, gore Moafrika a tšwelele ka tsela yeo a lego ka yona. Maikemišetšo a “tsinkelo ya Seafrika’” ke go re Moafrika a bušetšwe moo a bego a le gona mathomong, e lego boAfrikeng bja gagwe. Nyakišišo ye e lebeletše go bontšha go tšwelela ga peakanyo ya tša bobotlana ya “tsinkelo ya Seafrika’” ka USA go thoma ka 1960 go fihla lehono. Monyakišiši o sekaseka kgopolo ya “tsinkelo ya Seafrika’” mola a lebeletše gape le go phatlalatšwa ga yona gore e kgone go fihlelela bohle bao ba e hlokago. Kgethologanyo ya semorafe, tumelo, mmala le tše dingwe di bonagetše di hlasetše lefase ngwagakgolong woo o fularago. E lego seo se dirilego gore batho ba thome go arogana le seo ba lego sona ka maikemišetšo a go nyaka bophelo bjo bokaone.

Rath (1997), o thoma ka go tsopola mantšu a gore: “Bagateledi ba bolela ka bagateledi, ba gatelela bagateledi, bagatelelwa ba ka”. Mošomong wa Independent ka 1904 Du Bois, (2008) o sekasekile puku ya gagwe ya go bitšwa “*The soul of a black folk*”, gomme a hlaloša gore tsela ya gagwe ya go ngwala ke ya Seafrika. O kwagala a ngwala gore madi a botatagwe a boletše ka yena gomme a tloša ditšhitišo tša Engelane tšeo di tlilego le thuto yeo a nago le yona. O bontšha gape gore le ge MoAfrika a amogilwe go lebelela lefase ka leihlo la MoAfrika, seo ga se hlaloše gore o amogilwe ka nnete, e no ba go ganetšwa ka gore a se a kgone go itseba le go ipona gore ke MoAfrika. Dikgopolo tša Du Bois di kgathile tema ye kgolo go hlagiša dinnete tša seo boAfrika bolego sona. Go ya ka Rath, Du Bois o be a le “tsinkelo ya Seafrika’”, e lego kgopolo yeo e ngwadilwego ke Molefi Asante, yoo yena ka noši a ganago gore Du Bois o bile “tsinkelo ya Seafrika’”. Asante o re, Du Bois o tsopotše Seafrika ga se a tloge a tsenelela ka gare ga sona. Thuto ye e tla hlahlwa ke tiišetšo ya Mokgoatšana

(1997: 5) le Shai (2020) yeo e laetšago gore boitemogelo bja Afrika bo swanetše go ba bogare bja tshekaseko ya rena ya nnete le kwešišo ya tiragalo efe goba efe lefaseng leo e thušago monyakišiši go nyakišiša nnete ka dingaka tša setšo tša Afrika, le go bopa kwešišo ya kalafo ya Bapedi ya malwetši le kaonafatšo ya boleng bja bophelo.

3.3. Mokgwanyakišišo le peakanyonyakišišo

Ka mehla ge monyakišiši a dira dinyakišišo o swanetše go latelela magato a maleba ao a tlogo dira gore a nolofalelwe ke go utolla le go fetleka ditharollo tša mathata. Magato ao ke mokgwanyakišišo, peakanyonyakišišo, tlhaolo ya tshedimošo, kgoboketšo ya tshedimošo, tshekatseko ya tshedimošo, dika tša boleng, bohlokwa bja nyakišišo, gammogo le tlhompho le tlhokomelo ya botho le setho. Makhubela, (2019) o laetša gore mokgwanyakišišo ke tsela yeo e kgonago go fa monyakišiši pono le tsela ya gore a be le kwešišo yeo e tseneletšego ka bothata bjo bo itšego. Grinnel (1994), o remokgwanyakišišo ke mokgwa wo o beakantšwego wa go latela magato ao a dumeletšwego go rarolla mathata gammogo le go oketša tsebo setšhabeng. Bobedi ditsebi tše di bontšha gore nyakišišo e dirwa go latela tsela ya magato a maleba ao a nolofaletšago monyakišiši mošomo wa gagwe gore o tšwelele le ka bokgwari bjo bogolo.

3.3.1. Peakanyonyakišišo

Peakanyonyakišišo ke mokgwa wa go beakanya nyakišišo, wo o šomago bjalo ka leporogo leo monyakišiši ka lona, a kgonago hlama dipotšišo tša nyakišišo ya gagwe le go šomiša dipotšišo tšeo ka mokgwa wa go ikgetha, wo o mo nolofaletšago go kgoboketša tshedimošo le go e sekaseka go fihlelela dipoelo tšeo di kgotšofatšago. Maxwell, (2012); Terre' Blanche *et al*., (200, Jenkins-Smith, Nohrstedt, Weible, le Ingold (2018), bona ba re peakanyonyakišišo ke ye nngwe ya dikgato tše botse ya go kgoboketša le go sekaseka tshedimošo. Peakanyonyakišišo e tšweletšwa ke mokgwanyakišišo.

Go swanetše gore go be le tsela yeo nyakišišo e tla tšweletšwago ka gona, go lebeletšwe gore e tla ngwalwa ka lehlakore la mohuta mang goba ka mokgwa mang pele. Maree (2017) le Makgai, 2015), ba kwana ka la lehlabula gore peakanyonyakišišo ke kokwane ye bohlokwa nyakišišong ye nngwe le ye nngwe, ka

ge e le sešupo sa go motolla ka tshepetšo ya nyakišišo, godimo ga moo seo se laolwa gape ke magato le mafelo ao e tlago tšea karolo go ona. Ka sešupo se Creswell, (2014), o tloga a hlaloša gore peakanyonyakišišo ke tsela yeo e hlomphegilego ya maleba ya go ka nyakišiša le go hwetša kwešišo go bothata le go ditaba tšeo di raraganego lefaseng. Tlhalošong ya peakanyonyakišišo, Kumar (2011:94), o re:

> *Research design is a procedural plan that is adopted by the researcher to answer questions validly, objectively, accurately and economically… through research, one would decide and communicate to others on decisions regarding the study design they propose to use, how information is to be collected from respondents and how respondents were selected, how the selected information was analysed and also how findings were communicated.*
>
> *Peakanyonyakišišo ke peakanyo ya maleba yeo e kgethwago ke monyakišiši go araba dipotšišo ka tsela yeo e swanetšego, serokaphatla go fokotšwa le tšhomišo ya polelo ye ntši…. Ka nyakišišo, motho a ka kgetha gomme a kgokagana le ba bangwe ka diphetho mabapi le peakanyo ya nyakišišo yeo a šišinyago go e šomiša, tsela yeo tshedimošo e tla kgoboketšwago, le ka tsela yeo tshedimošo yeo e hlokotšwego e tla sekasekwago gomme dipoelo tša bolelwa."*

Ka setsopolwa se sa ka godimo, Kurmar o no bontšha gore peakanyonyakišišo ke peakanyo ya maleba yeo e kgethwago ke monyakišiši go araba dipotšišo ka tsela ya maleba. Ka nyakišišo motho o swanetše go kgona go tšea sephetho sa go boledišana le ba bangwe ka diphetho tšeo di amago nyakišišo ya gagwe. Go tlaleletša Bless le Higson-Smith (1995) ba hlaloša peakanyonyakišišo bjalo ka tsela yeo e latelwago ke monyakišiši go tloga kgatong ya mathomo go fihla go ya mafelelo ya nyakišišo ya gagwe. Bless le Higson-Smith (1995) bona ge ba hlaloša peakanyonyakišišo ba re:

> *“A research design is the road that you decide to follow during your research journey to find answer to your research question as validly, objectively, accurately and economically as possible”*

> *“Peakanyonyakišišo ke tsela yeo o e kgethago nakong ya leeto la nyakišišo ya gago gore o hwetše dikarabo tša dipotšišo tša nyakišišo ka tsela ya maleba, serokaphatla, ka tsela yeo e ka seketšago mantšu ka moo go ka kgonegago.”*

Se se bolelwago ke Kelinger ke go re peakanyonyakišišo ke tsela yeo monyakišiši a kgethago go e latela nakong ya nyakišišo ya gagwe gore dipotšišo tša gagwe tša nyakišišo e be tša maleba, ebile di arabege ga bonolo. Thyer le Bruce (1993) o hlatsela se ka go bolela gore peakanyonyakišišo ke mokgwa wo banyakišiši ba swanetšego go o latela go tšwelela ka dikutollo tšeo di kgodišago dinyakišišong tša bona. Ditsebi tše tša ka godimo ka moka di kwana ka wa lehlabula tlhalošong ya peakanyonyakišišo. Ka moka ba bolela selo seo se swanago, e lego go re peakanyonyakišišo ke mokgwa wa maleba woo monyakišiši a o latelago ge a ngwala nyakišišo ya gagwe.

Go ya ka ditlhalošo ka moka tša banyakišiši bao ba tsopotšwego ka godimo, ge re se na peakanyonyakišišo, gona go tla ba boima go tšweletša dinyakišišo tša rena gabotse. Go ya ka bona ntlhakgolo ya peakanyonyakišišo ke go netefatša gore ditlabakelo tša nyakišišo di lebane thwii le go rarolla bothata bja nyakišišo le go re ga se tšeo ditšwilego tseleng ya sererwa sa nyakišišo. *Welman (2010:52) o hlaloša nyakišišo go ba:*

> *“Plan according to which we obtain research participants and collect information from them. In a research design it is expected to find the description of what will be done with research subjects; and how the research will be able to reach a conclusion about his or her research*”

> *“Peakanyo yeo go yona re hwetšago bakgathatema ba nyakišišo gomme ra kgoboketša tshedimošo go tšwa go bona. Peakanyonyakišišong go letetšwe gore go hwetšagale tlhathollo ya se tlago dirwa ka didirišwa tša nyakišišo, le ka tsela yeo nyakišišo e tla fihlelelago mafetšo mabapi le nyakišišo yeo.”*

Welman o bontšha gore peakanyonyakišišo ke mogwa wo go yona re kgonago go hwetša bakgathatema ba nyakišišo le go kgoboketša tshedimošo go tšwa go bona. Se se thuša go tšweletša thwii seo se nyakišišwago ntle le mathata, kudu ge go latetšwe mekgwa ya maleba ye go boletšwego ka yona ke banyakišiši.

3.3.2. Mokgwanyakišišo

Go na le mehuta ye mebedi ye e šomišwago ya mokgwanyakišišo. Re na le mokgwanyakišišo wa boleng le wa dipalopalo. Monyakišiši a ka kgetha mokgwa o tee go laola nyakišišo ya gagwe, goba a ka šomiša mekgwanyakišišo ye ka bobedi, go laolwa ke mohuta wa tlhogo ya nyakišišo ya gagwe. Mekgwanyakišišo ye bobedi bja yona e tla hlathollwa ka botlalo. Monyakišiši o tla hlatholla kudu mokgwanyakišišo wa boleng ka ge e le wona mokgwa wo a ilego go o šomiša nyakišišong ya gagwe.

3.3.3. Mokgwanyakišišo wa dipalopalo

Leedy le Ormrod (2010) ba hlaloša mokgwanyakišišo wa dipalopalo bjalo ka wo o šomišwago go araba dipotšišo tšeo di amanago le dipalopalo, tšeo di fapanago le go akanya goba go hlaloša sererwa se se nyakišišwago. Good (1993: 279) o kwana le Barnes (1998), ka ge le yena a bolela go re mokgwa wo wa nyakišišo o šomiša dipalopalo go fihlelela dipoelo tšeo di itšego. Storbeck (1994) o re kgoboketšo ya tshedimošo mokgweng wo e dirwa ka go šomiša diteko, dipotšišo le dikhomphuta. Se ke go ya ka mo mokgweng wo wa nyakišišo go bonagala tšhomišo ye ntši ya dipalopalo go feta mantšu. Banyakišiši ba bantši bao ba latetšego mokgwa wo dinyakišišong tša bona ke bao ba ba lego kudu ka dithutong tša mahlale le dipalo, le go dithuto tša ekonomi, kudu go lebeletšwe dikerafo. Maree (2017:162) o re:

> *Quantitative research is a process that is systematic and objective in its ways of using numerical data from only a*

selected subgroup of a universe (or population) to generalise the findings in the universe that is being studied.

Mokgwanyakišišo wa dipalopalo ke tsela ya maleba yeo e tiilego ya go šomiša tshedimošo ya dipalo go tšwa sehlopheng seo se kgethilwego lefaseng (goba setšhabeng) go akaretša dipoelo tša seo se nyakišitšwego.

Van der Velde, Jansen, le Anderson (2007), ba kwana le Maree ka go bolela go re mokgwa wa dipalopalo o bonwa ge dipoelo tša nyakišišo di laetšwa ka mokgwa wa dipalopalo. Therešo ke go re go mokgwanyakišišo wa dipalopalo, go swanetše go fetša go tšweletšwa tšhomišo ya dipalopalo. Mo re ka bona go ba le dipotšišo tšeo di tšweletšwago ka mokgwa wa dipalopalo le melekwana ya gona, go tšweletša ka katlego nyakišišo ya dipalopalo. Dipotšišo tšeo di tšweletšwago mo di tšwelela ka mokgwa wa go swana, le gona bakgathatema ga ba na le sebaka sa go bolela sa mafahleng a bona ka ge dikarabo tša dipotšišo nyakišišong ya mohuta wo di swanetše go tšweletšwa ka mokgwa woo o swanago. Le dikarabo tša gona di swanetše go tšwelela ka mokgwa wa go swana.

3.3.4. Mokgwanyakišišo wa boleng

Xitlhabana (2010) o bolela gore mokgwanyakišišo wa boleng o šomišwa go fetleka dintlha tšeo di tseneletšego e le go go hlaloša kwešišo go tšwa go bakgathatema. Mokgwa wo wa boleng o tšweletša boleng bja dihlopha tša nyakišišo, tshepetšo go akaretšwa le ditlhalošo tšeo di sa nyakišišwego goba go lekanyetšwa ka mokgwa wa mahlale a dipalopalo goba boima, Denzin le Lincoln (2003:10). Ba tswela pele go hlaloša gore mokgwanyakišišo wa boleng o akaretša go bonala le go boledišana le bakgathatema ka gare ga nyakišišo, gape le go boledišana le bona mafelong ao ba lego go ona. Bryman (2008) o re mokgwa wo o gatelela tšhomišo ya mantšu go feta dipalopalo kgoboketšong le tshekasekong ya tshedimošo.

Go mekgwa ye mebedi ya nyakišišo yeo e ahlaahlilwego ka godimo, monyakišiši o kgethile go šomiša mokgwanyakišišo wa boleng. Se se kgethilwe ka lebaka la tlhogo ya nyakišišo ka ge e ama bakgathatema le poledišano go fihlelela dikutollo tša

nyakišišo ye ka botlalo. Ga go na le moo go bonagalago tšhomišo ya mokgwanyakišišo ya dipalopalo go ya ka tlhogo ya nyakišišo.

3.3.5. Sehlophanyakišišo

Creswell, (2014) o hlaloša sehlophanyakišišo bjalo ka sehlopha sa batho, didirišwa le dipalopalo goba mekgatlo yeo monyakišiši a tlogo ba a e šomiša ge a dira tlhaolo ya bokgathatema bjoo a tlogo bolatela ge a dira nyakišišo. Casteel le Bridier (2021) ga ba fapane le Creswell ka ge le bona ba re sehlophanyakišišo ke sehlopha seo se lego kgahlegelong ya nyakišišo moo se ka lebelelwago go batho bao ba ikemego, dihlophahlophana, mekgatlo go akaretšwa le mehuta efe kapa efe ya didirišwa tšeo di ka akaretšwago nyakišišong. Mo go ye nyakišišo, go tla lebelelwa sehlophanyakišišo ka mebasepaleng ya Sekhukhune le ya Capricon, ya Profense ya Limpopo, Afrika Bodikela. Bakgathatema mo nyakišišong ye ba tla kgethwa motheong wa tsebo le bokgoni bja bona ka bongaka bjalo ka mokgwa wa tsebo ya setšo le ka moo e amago le bophelo.

3.3.6. Tlhaolo

Nassiuma le Dankit (2001) ba bolela gore tlhaolo ke tsela ya go hlaola bakgathatema bao ba nyakegago go tšwa sehlophanyakišišong seo se lebeletšwego, mola e le go re ba tswela pele go bolela gore tlhaolo ke mokgwa wa go kgetha dikemedi tšeo di ka kgathago tema nyakišišong, gomme di hlaotšwe go tšwa go sehlophanyakišišo. Majid (2018) o kwana le ditsebi tše tša ka godimo ka go hlatholla tlhaolo bjalo ka tshepedišo ya go kgetha ditlhaolo tšeo di emelago dipalopalo tša batho go tšwa go baagi bao ba nago le kgahlego. Tlhaolo ya bakagathatema go bolelwa ka bakgathatema goba bona baagi ba go thuša go fihlelela nnete le tharollo ya nyakišišo. Bakgathatema e ka tloga e le tšona didirišwa goba ditlabakelo tša nyakišišo, eupša se bohlokwa kudu mo go nyakišišo ye ke batho. Monyakišišong ye go hlaotšwe mangaka a setšo le batho bao ba nago le tsebo le maitemogelo a bongaka.

3.3.7. Kgoboketšo ya tshedimošo

Du Plooy-Cilliers, Davis le Bezuidenhout, (2014). Ba hlaloša gore kgoboketšo ya tshedimošo ke mokgwa wa go kgoboketša tshedimošo, woo o šomišwago ke monyakišiši ka go latela magato a maleba ao a ka mo kgontšhago go fihlelela tšeo a

di nyakago. Mogaleamalle (2018) yena o re kgoboketšo ya tshedimošo ke mokgwa woo o dirišwago go kgobokanya tshedimošo go tšwa go methopo yeo e fapanego, phegelelo e le go fihlelela bohlatse bja nnete go nyakišišo, Makhubela, (2019), o kwana le bona ka ge le yena a hlaloša kgoboketšo ya tshedimošo bjalo ka thekiniki yeo e ithekgilego godimo ga go hwetša tumelelo go bakgathatema ba nyakišišo.

Sa mathomo, go tla dirwa tshekatseko ya ditokomane, moo diema tšeo di nago le ngaka bjalo ka moko go tšwa dingwalong tše di lego gona. Go tlaleletša, dipoledišano tša histori ya go bolelwa, tšeo di theilwego godimo ga dipoledišano magareng ga monyakišiši le bakgathatema di tla dirwa. Monyakišiši o tla šomiša dihlopha tša bakgathatema go tlatša sekgoba seo se ka bago gona, le ngangišano magareng ga dingangišano. Monyakišiši o tla etela dingaka tša setšo mafelong a tšona a mošomo kgafetšakgafetša, go ba lebeleledišiša ge ba šoma mošomo wa bona. Nepo ya monyakišiši e tla ba go tšhollo ya ditaola, le polelo yeo e šomišwago nakong ya bonoge. Ge monyakišiši a lemoga dintlha tše bohlokwa o tla di ngwala fase.

3.3.8. Phatadiganong

Van der Velde et al (2007:102) o hlaloša gore phatadiganong ke mokgwa wo mokaone wa kgoboketšo ya tshedimošo ge monyakišiši a nyakišiša ka ga tsebo, dintlha le dikgopolo tša batho. E thuša go hwetša tshedimošo ye e nabilego go feta ge go šomišwa letlakalapotšišo. Go tlaleletša kgopolo yeo e filwego ka godimo, Bless le Higson-Smith (1995:107) ba re phatadiganong ke poledišano magareng ga batho moo yo mongwe a botšišago dipotšišo mola yo mongwe a araba. Saunders, Lewis, le Thornhill (2009), ba re Phatadiganong ke therišano ya maikemišetšo magareng ga batho ba babedi goba go feta, go thuša monyakišiši go hwetša tshedimošo ya nnete ya go tshepagala, ya mabapi le maikemišetšo a nyakišišo ya gagwe.

3.3.9. Pogelo

Pogelo nyakišišong ke moo re bonago monyakišiši ka boyena a tšeago karolo ka mokgwa wa go ba gona, maikemišetšo e le go bona ka mahlo tšeo a nyakišišago ka tšona.

Ge ba hlaloša seo nyakišišo ye e lego sona Van de Velde et al (2007:99) ba re:

> *Observation is a suitable method if you want to investigate the complex interactions between people and the actual behaviour of the people in organisations and situations where the respondents do not know exactly what they do or how they do something participatory observation allows you to acquire an impression of such aspects as the emotional experience of work, the work atmosphere and the company culture.*
>
> *Pogelo ke mokgwa wa mmapaale ge o nyaka go nyakišiša mararankodi a tlhaeletšano ya batho mmogo le maitshwaro a batho mekgatlong le maemong ao bakgathatema ba sa tsebego seo ba se dirago le tsela yeo ba se dirago….Pogelo ya botšeakarolo e go dumelela go hwetša dintlha tša go swana le maitemogelo a maikutlo a mošomo, moya wa mošomo le setšo sa khamphani.*

Banyakišiši ba ba tswela pele ka go bolela gore ka nako ya pogelo ba ka tsenelela setšhabeng ba ba yo mongwe wa sona gore ba be le kwešišo ye e nabilego ka ga bophelo bja batho bao a nyakišišago ka bona. Banyakišiši ka lehlakoreng le lengwe ba tla kgoboketša tshedimošo ka ntlha ya go etela mafelong a mangaka a setšo le go batho bao ba nago le maitemogelo ao a tletšego ka bongaka bja setšo. Monyakišiši o tla bogela ditiragalo ka moka tšeo a bonago di le bohlokwa nyakišišong ya gagwe.

3.3.10. Tebedišišo ya ditokomane.

Kgoboketšo ya tshedimošo e tla latela lemanoga la morago ga go bala dipuku tšeo di swerego tshedimošo yeo e amanago le nyakišišo. Monyakišiši mo o tla šomiša dipuku tšeo di amanago le nyakišišo ye.

3.3.11. Tshekaseko ya tshedimošo

Nyakišišo ye tshekaseko ya tshedimošo ya yona e latela mokgwa wa (*thematic*). Mokgwa wo ke woo o šupago gore tshekaseko yeo e lebanego le go lekola ditšweletšwa goba dipoelo tša nyakišišo go tšwa go tirišo ya diphatadiganong, pogelo, le yona tshedimošo ya ditokomane. Clarke, le Braun (2017), ba hlaloša gore, ke mokgwa wa tshekaseko woo o lebanego, ka ge e le mokgwa wa go kgona go tšweletša dintlha goba dipoelo, go di sekaseka le gona go kgona go di gatiša. Nyakišišong ye tshekaseko ya tshedimošo e tla ngwalollwa pele, ke moka gwa latela tshekaseko ya dingwalwa tšeo di fapafapanego. Se se tla tlaleletšwa ka tshedimošo yeo e ngwadilwego fase nakong ya go lebelela bakgathatema.

Monyakišiši o tla sekaseka tshedimošo ka mokgwa wa ditlhohlo mo thutong ye. Tshekaseko ya ditlhlohlo e hlalošwa ka go hlaola, go sekaseka, le go bega dipaterone (ditlhlohlo) ka gare ga tshedimošo (Sakati, 2016). Dikarabo di tla bapetšwa, gomme tša arolwa ka magoro goba tša hlopša ka ditlhohlo.

3.4. TLHOMPHO LE TLHOKOMELO YA BOTHO

Pele ga ge monyakišiši a ka tšwelapele ka go ngwala nyakišišo ya gagwe, o swanetše go hlokomela gore o kgobokeditše ditumelelo ka moka, go tšwa go mafapa ao a ratago go nyakišiša go ona. Monyakišiši o tla dira kgopelo ya tumelelo ya maitshwaro go tšwa go Komiti ya Dinyakišišo le Boitshwaro ya Yunibesithi ya Limpopo TREC go dira nyakišišo ye. Monyakišiši o tla hwetša gape tumelelo ya go dira nyakišišo ye go tšwa go Mokgatlo wa Dingaka tša Setšo ka Seleteng sa Sekhukhune, Profenseng ya Limpopo, Afrika Borwa bjalo ka ge go bontšhitšwe kgaolong ya pele.

3.4.1. Tumelelo ye e nago le tsebo

Monyakišiši o tla netefatša gore batho ka moka bao ba tlago kgathatema nyakišišong ye ba tla tsebišwa ka ga mohuta wa nyakišišo le tema yeo ba tlago go e kgathago nyakišišong. Ba tla akaretšwa thutong ka boithaopo, gomme bakgatha tema ba ka dumela go kgatha tema ka boithaopo ntle le go gapeletšwa go dira bjalo. Bakgathatema ba tla fiwa diforomo tša tumelelano go laetša gore ba dumela go kgatha

tema thutong. Ba tla tsebišwa gape gore ba na le tokelo ya go ikgogela morago tshepedišong ya nyakišišo nako efe goba efe ka moo ba ratago.

3.4.2. Sephiri, go se tsebje le potego

Ka mehla nyakišišong go netefatšwa gore bakgatatema ba tsebjaa ka boleng bja bona ka gare ga nyakišišo le pele ba ka thoma go ka araba dipotšišo tšeo di tla thušago go kgobokela tshedimošo. Bakgathatema ba tla lemošwa gore maina, mengwaga le bong bja bona di ka se utollwe. Bao ba kgethago go se tsebje ba dumeletšwe go dira bjalo, gomme bao ba se nago le bothata bja go tsebja le bona ba tla tsebišwa. Tshedimošo ya bona ka moka ya poraebete le ya sephiri, e tla swarwa ka potego. Tshedimošo e tla bolokwa khomphutheng ka phasewete ya sephiri gomme ke monyakišiši fela yo a tlago ba le phihlelelo go yona. Tshedimošo ye e tla bolokwa mengwaga ya go feta ye tlhano. Tshedimošo ya bongaka le sephiri sa setšhaba di tla hlokomelwa mo e lego poraebete le sephiring, gomme tša se utollwe ntle le tumelelo.

3.4.3. Tšhireletšo kotsing

Bakgathatema ba tla kgonthišišetšwa gore ba ka se gobale mmeleng goba maikutlo ge ba kgathatema thutong ye. Mekgatlo ya mangaka le yona e tla kgonthišišetšwa ka polokego ya maloko a yona. Gape ba tla kgonthišetšwa gore ga go na le moleloko yo a tlo go gapeletšwa go kgathatema mo nyakišišong ye. Ngaka ye nngwe le e nngwe e tla kgatha tema ka go ithaopa.

3.5. KAKARETŠO

Monyakišiši mo kgaolong ye o hlalošitše ka botlalo teori yeo e šomišitšwego. O dirile seo ka go lekolwa ga ditsebi tšeo di šetšego di kile tša šomiša teori ye le go bontšha ka botlalo ditlhalošo tša bona ka botlalo. Morago ga go hlatholla teori yeo o šomišitšwego o hlalošitše ka botlalo mokgwanyakišišo yeo e šomišitšwego nyakišišong ye. Ditsebi di tsopotšwe, nepokgolo e le go hlakiša ditlhalošo tšeo le go bontšha ka botlalo go re ke eng seo se tlago go dira go kgoboketša tshedimošo yeo e nyakwago nyakišišong ye. Kgaolong yeo e tlago go latela monyakišiši o tla kgoboketša tshedimošo yeo ka yona a tlago kgona go bontšha filosofi ya diema tšeo di bolelago ka ga bongaka bja segagaborena, bjalo ka ge di hlalošitšwe go tloga mathomong. O tla dira seo ka go botšiša batho bao ba nago le maitemogelo a polelo le bongaka. Se se ra go re boati bja batho bao ba tlago go botšišwa mo ke mangaka.

KGAOLO YA BONE: TSINKELO YA DIEMA

4.1. MATSENO

Kgaolo yeo e fetilego monyakišiši o hlalošitše ka botlalo teori ye e dirišitšwego nyakišišong ye, le mekgwanyakišišo e hlatholotšwe ka botlalo. Nyakišišo ye e ikemišeditše go hlahloba tema yeo e kgathwago ke ngaka lefaseng la Mopedi, le ka moo bongaka bo šomišwago go hlama filosofi yeo e šomišwago go hlatholla ditiragalo mmogo le go kwešiša bophelo ka go šomiša diema. Thaetlele yeo e kgethilwego e hlaloša maiteko a go katana le go lwa le tharagano ya bophelo ka mo go swanetšego, ka maiteko a go aba bophelo bjo bobotse, tlhokomelo, le go boloka bophelo bjo bobotse. tlhogo ya nyakišišo ye e ithekgile le godimo ga seema se ‘kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare. Se se hlaloša gore Mopedi a ka dira se sengwe le se sengwe go rarolla bothata, kudu go fodiša bao ba babjago.

Monyakišiši o tla thoma ka seema se, gomme a tšwelapele ka mehuta ye mengwe ya diema, go lekola tema yeo e kgathwago ke ngaka, kgopolo ya bokgabo, dikgopolo le maikutlo ao a dikologilego tema ya gagwe setšhabeng. Ka go šomiša dipoledišano tšeo di naganišago bjalo ka didirišwa tša histori ya go bolelwa ka molomo, nyakišišo e tla šomiša dipoledišano ka ga mebolelwana ya Sepedi, le ka moo e kwešišwago ka gona, ka nepo ya go tšweletša dibopego tša filosofi tšeo di bopago boleng bja bophelo le go iphediša.

4.2. TSHEDIMOŠO YA BOPHELO BJA BAKGATHATEMA

MANGAKA	MENGWAGA	BONG	LELEME
1. NGAKA	33	Monna	Sepedi
2. NGAKA	52	Mosadi	Sepedi
3. NGAKA	46	Mosadi	Sepedi
4. NGAKA	44	Monna	Sepedi
5. NGAKA	63	Monna	Sepedi
6. NGAKA	94	Mosadi	Sepedi

4.2.1. Mangaka ao a kgethilwego

Ngaka (33)

Ke monna wa maikarabelo le maitemogelo mo bongakeng bja setšo. Badimo ba gabo ba mo file mpho ya go dupa goba re ka re go bona ka sefega. O šetše a na le mathwasane ao a fetago makgolo a mabedi bao a ba rutilego bongaka. Ka gabo ka moo a belegetšwego ka gona, tatagwe ke ngaka le bo makgolwagwebababedi ke dingaka go akaretšwa le kgaetšedi ya bona. Eupša go bona ka moka ke yena a filwego kudu. Monna yo wa go belegelwa ka lapeng la bongaka ke ngwana wa mafelelo ka gabo. Diyalemoya tša ka mono nageng, kudu Thobela FM, ge a na le dikgakanego ka mešomo ya bongaka bja gagaborena ke yo mongwe wa bao ba felago ba ba laletša gore ba tle ba sedimoše setšhaba le go araba dipotšišo go tšwa go batheeletši go netefatša gore bohle bao ba theeleditšego dipoledišano tšeo ba ba le tshedimošo yeo e tseneletšego ya tšeo di hlathollwago letšatšing leo.

Ngaka (52)

Kalana ya gagwe e wetše Sebitiela go la Mehlareng, Ke ngaka ya mosadi ya maitemogelo kudu malwetšaneng a bana ba bannyane bjalo ka go rola hlogwana, go alafa lebalana, go alafa serwetlane le go alafa kokwana, le a mangwe malwetši. Go na le mangaka a mantši kudu ao a hlahlilwego goba re ka re go thwasetšwa ke yena. Mosadi yo wa go kgona go alafa malwetši a bomapimpana, gape ke montši wa dikoma. Morago ga mengwaga ye meraro ye meraro, o ntša koma ya basadi le ya banna. Koma ya gagwe ya mafelelo e bile ngwagola ka 2022 mo a boloditšego bašemane ba 650 le basetsana ba 400, ke mooki go a mangwe a maokelo ka mono porofentsheng ya Limpopo.

Ngaka (46)

Ke ngaka ya mosadi wa magareng, o filwe kudu ka mo go phekoleng. O tseba dikgagara kudu. O di lebelela gatee, a di reta gomme a no hlatholla ditaba tša molli thwii ntle le go kgamakgametša. Seo a se nago le bokgoni bja sona ke kalafo. O kgona kudu go hlatholla ditaba, eupša motho wa batho o a ipolela gore yena dihlare ga a di lemoge gabotse. O thušana kudu le mangaka ao a mo tsebago. Sa go kgahliša ka yena ke go re dipheko ge a go hlatholletše ditaola o nwa meetse wa kgolwa. Ge o swerwe ke malwetši ao a nyakago

sepetlele bjalo ka swikiri, madiamagolo, le a mangwe o go botša di tloga fase gore ga se o loiwe ke motho, o swanetše o bone ba sekgowa ba go hlahlobe madi, ba tla go botša gore bothata bja gago ke bofe. Therešo ge o ya go ba bookelo ba tlo go botša seo se go sweregо, ba be ba go fa diokobatši le matšatši ao o swanetšego ke go tla go tšea tše dingwe, gomme wa phela.

Ngaka (44)

Ke monna wa magareng o hwetšagala ka Phokwane go la Nebo, O šomile kudu le yo mongwe wa dingaka tša go tuma tša setšo ka mono nageng ya Afrika Borwa le dinaga mabapi. Ke yena ba bego ba mo roma go epa dihlare le mathwasane, le bohle bao ba bego ba dira dinyakišišo ka ga bongaka bja setšo. Ke yena a bego a hlatholla gore dihlare tša setšo di fapana bjang le gore di hwetšwa kae. Monna yo o be a rongwa le dinageng tša ka ntle go ya go epa go ba go reka tše dingwe tša dihlare tšeo go bego go hlokagala gore di be gona go thuša balwetši., O na le maitemogelo a mantši kudu a go tswakanya dihlare. Gape ke moswari wa dikoma le mešate. Ga se a tuma, eupša bao ba mo tsebago ba a mo latelela, a ba phethela tšeo ba di nyakago ka bokgwari bjo bogolo kudu.

Ngaka (63)

Ke ngaka ye e nago le maitemogelo a mantši kudu ka mošomo wa go ruta batho bongaka, go thwašiša. O šomile le bakgalabje ba go tuma ba didupe, bao ba šetšego ba ithobaletše boroko bjo bogolo. O tloga ka boyena e le moswari le montšhi wa dikoma. O ntšha ya banna le ya basadi. O thušana le dikgoši go swara dikoma le metse.

Ngaka (94)

Ke mokgekolo wa go tseba dikgagara kudu. Malwetši ao a tumilego kudu ka go a alafa ke bahlologadi le malwetšanalwetšana a go tla ka thobalano go banna le basadi. Ga a na le dihlare ka lapeng, o re go phekola molwetši a fetše a letele gore badimo ba tle ba mmotše gore a nyake dihlare tša mohuta mang. Ge a hlaloša o re dihlare tša balwetši ba gagwe o di bontšhwa ke badimo ba gabo ge a robetše. Yena ge a ka tlela molwetši le dihlare ga se gantši molwetši yoo a ka mo palela.

4.3. Ngaka

Ngaka ke motho yo a kgethwago ke badimo go mo fa mošomo wa go thuša batho malwetšing ka go šomiša dikgagara le meriana ya setšo. Ge motho a e ba ngaka, ke motho yo e lego gore rakgolo wa gagwe goba makgolo wa gagwe mo lešikeng o kile a ba ngaka. Bjale bongaka bjoo ga bo hwelele. Bo neelwa yo mongwe mo ditlogolong le ditlogolwaneng. Ke ka fao ngaka re rego ke motho yo a kgethilwego ke badimo ba gagwe go ba mothuši wa setšhaba. Bjalo ka bogoši le go bongaka go bjalo. Peleng motho o be a sa fiwe bongaka a sešo a fete dikgato ka moka tša bogolo. Motho o be a bolotšwa pele ke moka ka morago a nyala goba a nyalwa gomme ba kgona go mo lebanya le mošomo wa bongaka. Lebaka ke go re ge motho e le ngaka a se a bolla o tlo palelwa ke go bona koma mola, go ya ka tumelo ya rena koma e le ya kgoši le ngaka.

Ge e le mosadi le ge a ka se nyalwe eupša a fihla maemong a gore o gotše ke mosaditia, o be a fiwa maikarabelo ao a feletšego a bongaka bja setšo. Ge a se a nyalwa o tlo palelwa ke go fa banyalani melao mola ka setšo banyalani ba tšea molao ka difokeng. Ge ngwana a sa gola a hlaselwa ke badimo, ba bagolo ba be ba mo phophothela ka go mo hlapiša ka pudi. Ge motho a hlapa ka pudi ke ge pudi yeo e hlabja gomme ba tšea mošwang wa yona ba o hlakanya le dipheko tšeo di tsebjago ke ona mangaka. Ba dira seo ba bolela ba botša badimo go re ba mo tlogetše a gole pele. Ge motho yo a phophothelwago e le mosadi go tla hlabja pudi ya tshadi, gomme ge e le motho wa monna go tla hlabja pudi ya phoko. Pudi yeo ga go molato ge e hlabja e gagotšwe le ge e hlabja e se ya gagolwa.

Lebaka ke go re le ge e se ya fagolwa pele e ka hlabja e tla swaiwa gomme ya fagolwa. Pudi ya gona ga se ya swanela go neela moya e sešo e fagolwe. Mošomo wa bongaka o arogane ka diripa tše di latelago: go tšholla ditaola, go phekola batho ka meropa, go nyakela batho thušo ya thari le go thuša batho go ba alafa malwetši a go fapana le go ba hlapiša gore ba be le mahlatse. Karolo ya bobedi ke go thwasišwa, go ruta ka tša Badimo, go phetha le go thuša batho ka tša sedimo, Go hlahla batho ka moya, sehuba, bodupe, go nyakiša batho tšeo di ba timeletšego, go phorola, kalafo ya badimo ka sedimo le go tloša madimabe.

4.4. Phetleko ya diema

Diema tše di tlago go tsinkelwa ke tše di latelago

N0	Diema
1.	Kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare.
2.	Moreko ga o ithekole.
3.	Di eme mašarašara, di šita Phaahla go ahlola.
4.	Rutang bana ditaola le se ye natšo badimong.
5.	Ngaka ya mošemane sedimo e tswiya legotlo.
6.	Legakadima la motologa go beka ke ga lona.
7.	Moremogolo go betlwa wa kota, wa motho o a ipetla.
8.	Di edile ditsela, tlema setlhako o kgwahliše o se ke wa ba monyatšaleeto.
9.	Kwaa legare ngwana ngaka, tatago o hlwa a ba gaya.
10.	Ngaka go alafa ya leleme le lethata.
11.	Leswika la gauta moko wa lona o kwala kgole.
12.	Sehlare sa kgole se epša mohla' lesolo.
13.	Ngaka sealafababangwe nkane bokwa o sa bo alafe.
14.	Ngaka ya gae ga e lemogwe.
15.	Ngaka nthute go alafa, majeletša ke a ka.
16.	Ngaka e sa gapego kgomo e gapa mpa.
17.	Ngaka ya mosadi ga e sware motse.
18.	Alafa molwetši ngaka, a re go fola a go roge.
19.	Koma ke ya kgoši le ngaka.
20.	Ga di epše moleteng o tee

4.4.1. Kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare

Go ya ka Rakoma (1979) seema se se šupa gore ge ngaka e hweditše molwetši, e leka ka moo e ka kgonago go bona gore molwetši wa yona o a alafega. Ngaka ge e

katana le molwetši ga e ke e re e a šitwa go fihlelela ge molwetši a mo tloga matsogong. E phela e na le lehutšo la gore e tla alafa molwetši a tsoga.

Ngaka ya 4

Ge e hlatholla seema se go ya le ka moo e se kwešišago ka gona o bolela gore bona bjalo ka mangaka a setšo ga bana dihlare tša go alafa balwetši. O šupa gore ge molwetši a tlile ka lapeng ke molwetši wa badimo ba gagwe bao a ba swaretšego bongaka. O re le dikalafo tša molweši di tlo tšweletšwa ke badimo ka bo bona. O re yena mošomo wa gagwe ke go begela badimo ba gagwe ka molwetši, gomme bona ke bona ba tlago go mo utollela gore a šomiše dihlare tša mohuta mang go thuša molwetši yoo.

Ngaka ya 5

O bolela gore bjalo ka ngaka, ga a tsebe selo ka dikalafo tša molwetši le mohuta wa molwetši wo a tlago go yena. O re o kgona go hlatha bolwetši morago ga go re a tšholle dikgagara fase. O re mokgwa woo ke wona wa go botšiša badimo gore bothata ke eng ka molwetši le dikalafo tšeo di kago go fiwa molwetši. O re di tla hlathwa ka morago ga go tseba gore bothata ke eng. O tšwela pele ka gore o tla tšholla dikgagara leboelela morago ga go phekola molwetši, nepokgolo e le go nyaka go tseba dihlare tšeo a ka go thuša go molwetši wa gagwe ka tšona.

Ngaka 6

Yena ge a botšišwa ka kamano ya bona mangaka le seema sa ka godimo,o re, ga go na molwetši yo a ka šitwago ke go fodišwa ke dihlare tšeo di tšweletšego, di tšweletšwa ke badimo ka bobona. O re ge e se fela molwetši yoo beng ba gagwe le kgale le kgale ba le tseleng ya go mo tšea. O re dihlare tšeo bona ba di bontšhwago ke badimo ba bona ga di palelwe ke bolwetši le gatee. O ruma ka go

re gare ga dihlare tšeo ba nago le tsona tša go fapafapana tša malwetši sehlare seo ba se hlokago ke sa lehu

Mangaka a mararo a ka a kwana ka wa lehlabula gore bona bjalo ka dingaka ba ka se ke ba palelwa ke go tsoša molwetši ka ge molwetši e se wa bona, eupša e le wa badimo. Dipolelo tša bona ka moka di ya go tee gore molwetši ge a e tla go bona,ba tšea pheko ya go mo alafa go badimo ba bona ka ge bona ka noši ba hlahlwa ke bona badimo. Ga ba dumele le gannyane gore badimo ba bona ba ka šitwa ke molwetši. Eupša se ba se bolelago fa ke go re molwetši a ka se kgonwe ke dikalafo ge e ba le kga le badimo ba gagwe ba nyaka go mo tšea. Se se bolela gore mangaka ga ba alafe lehu ba alafa bolwetši.Se se bolelwago ka mo godimo se no re botša gore ka kakaretšo mo bophelong batho ge ba na le mathata ba katana ka mekgwa ka moka go ka rarolla mathata ao a bona. Ga go motho le ka o tee yo a rego ge a na le tšeo di mo tšhwenyago a dula felo go tee. O leka se le sela gore bothata bja gagwe bo be bo rarologe.

Kgomo ke seruiwa se se bohlokwa kudu ka se ga gabo rena. Ke kgomo ye e šomišwago go kgomaganya moloko. Ge motho a bone mosadi a mo rata gomme ba nyaka go nyalana ga go šomišwe tšhelete fela, eupša go šomišwa le kgomo ya dinaka ya tshadi. Kgomo yeo e a hlabja gomme madi a yona ao a tšhologetšego fase, ke ona a kopanyago badimo ba gabo mosadi le ba gabo monna. E tšwa ga gabo lesogana e hlabja ga gabolekgarebe, Nkhukhuto ya kgomo yeo e tla rwalwa ka sekotlelo se segolo ge mosadi yo a nyalwago a fegeletšwa bogadi. Nama yeo e rwalwa e le ye khubedu e se ya apewa. Badimo ba gabo monna ba bona ka yona go re ngwana ka nnete o gorošitše mosadi ka lapeng. Bana bao ba belegwego ke mosadi yo ka moka ke ba bo monna yo a nyetšego, go sa lebelelwe gore ba bangwe o mo hweditše ka bona go ba aowa. Ka kgomo yeo e hlabilwego bana ka moka ke ba monna yowe.

Ge monna yo a nyetšego goba mosadi ge a hlokofetše, go hlabja kgomo. Kgomo yeo e hlabelwa ka legaeng la gagwe, mo go šupa gore e hlabelwa ka moo a agilego gona. Mokgopa wa kgomo yeo o tla apešwa mohu ge a robatšwa malaong a gagwe a mafelelo. Gomme kgomo yeo e hlabilwego re e bitša gore ke mogoga. Ge motho go hlokofetše monna go hlabja kgomo ya pholo gomme ge e le mosadi go hlabja kgomo ya tshadi. Dikgwedi tše tšhelelago go ba ngwaga a bolokilwe o hlabelwa kgomo ya

mafelelo yeo e bitšwago kgomo ya tlhoboša. Le go yona go tla laolwa ke go re ke monna goba ke mosadi. Ge e le monna go tla hlabja ya senna ge le mosadi go tla hlabja ya sesadi. Ge bana ba kgoro ba na le madimabe, mathata a sedimo goba ba timelelane le ge e ka ba go welwa ke dikotsi tša mahu, go hlabja kgomo gomme mangaka ba hlakanya mošwang wa kgomo yeo le methušo ya bona, ke moka ba ba hlapiša ka mošwang woo, gomme ba tloga dipati, ba kgomagana go ba bana ba motho, le badimo ba kgona go ba lebelela ka lešoko, bophelo bja tšwelapele. Se ge se dirwa go thwe ke go phorolwa. Morago ga ge ba phorotšwe ka mošwang wa kgomo re bona ba eba le mahlatse, di ba tsogela, ba kgona, go hwetša mešomo le manyalo, bophelo bja tšwela pele. Ga se phošo ge re bona bahlami ba seema sa ka godimo ba šomiša kgomo legatong la monna. Lebaka ke go re kgomo ke seruiwa se se bohlokwahlokwa, seo se emelago motho kua badimong.

4.4.2. Koma ke ya kgoši le ngaka

Ngaka le kgoši ke batho ba bohlokwa kudu setšhabeng ka ge e le bona bahlahli ba setšhaba ka mekgwa ya lephelo le dikalafi malwetšing a go fapana a bophelo. Kgoši e tšwa go badimo, ya belegwa ke mosadi yoo a nyetšwego ke, kgomo tša setšhaba, gomme a tla a belega kgoši. Kgoši e ka no ba le basadi ba bantši ka moo a ka kgonago, eupša mosadi yo a tlago belega kgoši, e lego mmago setšhaba, o tla tšwa ka mošate wo mongwe e le morwedi wa kgoši gomme a nyalwa ka ditseka tšeo e lego tša setšhaba, e sego tša kgoši. Mosadi wa go nyalwa ka dikgomo tša setšhaba o bišwa timamello. lebaka ke go re ge a tsena ka motseng mabone ka moka a a tingwa.

Go tla thoma go tukamollo wa ka mošate pele gomme bohle ba tla tšea dirumula ka mošate. Motho yo e lego kgoši ke leitšhibolo la mmagosetšhaba, ke motho yo tatagwe e lego kgoši, tatemogolo wa gagwe e bilego kgoši, malome wa gagwe e lego kgoši. Lebaka la go re go nyalwe timamello ke gore motho yo a tlago go belega kgoši a be a etšwa ka gare ga melao ya mošate, a tsebago gore ge a godiša ngwana yo e tlago go ba kgoši, o swanetše go e godiša ka tsela efe. Le gona kgoši ga e golele setšhabeng se e tlogo se buša. Kgoši e golela mafiša. Moo mafiša gantši e ba ga gabo mogolo wa gagwe moo go nago le melao ya bogoši go felelela. Ba mo tšhabiša gore ge a ka gola moo a tlogo buša gona ba tlo mo nyatša ka ge ba tla be ba mo tsebela mabofokodi a gagwe a bobjana, le go re o tlaišegile goba a bekišwa ke bophelo ka mokgwa mang? Gape ba tšhaba gore a ka tla a loiwa ke maloko a setšhaba le lešika la mošate bao

ba sa kwanego le batswadi ba gagwe, ka gore re tseba gabotse gore bogoši bo a bakwa.

A re kweng ka moo mangaka ba hlathollago seema se ka gona le go se bapetša le maikarabelo a rena a mošomo wa bona. Ke mangaka a mararo ao a arabilego le go hlaloša seema se. Go ya ka:

Ngaka ya 1

> *Ge ba re koma ke ya kgoši,le ngaka o re ga go na kgoši le ka e tee yeo e ka ntšhago koma ntle le ngaka. O hlatholla gore pele koma e ka tšwa go bitšwa matwetwe a swara lefelo leo koma e tlago go bollela go lona. Koma ke leporogo la go tšwa ka bobjaneng go tshelela ka bogolong. Ge motho a bolotše go ra gore o kolobeditšwe tsebo yeo e tseneletšego ya bogolo le go apara seriti sa botho. Koma e fofora bobjana bathong gomme gwa šala bogolo bjoo bo rego ge bo fihlile, rena ra hloka pelaelo ka ge re tseba gore bo hlolegile bjang.*

Ngaka ya 2

> *“Ngaka le kgoši ke batho ba babedi bao ba filwego maatla a go ntšha koma go tšwa badimong. Ge motho e se kgoši e le ngaka o a kgona go ka ntšha koma. Ntle le ngaka koma e ka šetšwe, mola e le go re kgoši ga e ntšhe koma ngaka e se gona. Se sengwe gape, ke go re ge ngaka e ntšha koma e swanetše go hwetša tumelelo go kgoši gore e kgone go mo saenela ditokomane tša mmušo, tšeo di mo fago maloka a gore a ka no ntšha koma yeo. Lebaka ke go re le ge ngaka e na le maatla a go swara le go ntšha koma, ga e na naga ka ge naga e le ya kgoši”.*

Ngaka ya 4

Le ge ngaka e ka ba le maswanedi a go ntšha koma go tšwa badimong ba gagwe, go hlokega lefelo leo a tlogo go bolletša koma ya gagwe go lona. Ka ge beng mafelo e le magoši, go a swanela gore ke batamele magoši go kgopela lefelo leo a ka bolletšago go lona. Ntle le go kgopela lefelo ge re dira dikgopelo tša go ntšha koma ka kua mmušong go nyakega gore go be le kgoši yeo e saenago gore e a dumela gore nka ntšha koma bjalo ka ngwana wa gagwe yo a bušwago ke yena.

Ge go thwe koma ke ya kgoši le ngaka, mangaka a a botšišitšwego dipotšišo ka seema se ba arabile ka mokgwa wa go fapana, eupša ga ba fapane ga kudu. *Ngaka ya 1*, o hlatholla gore kgoši le ngaka ba a hlokana ge go etla mošomong wa go ntšha koma. *Ngaka ya 2*, o bontšha gore kgoši le ngaka ba filwe maatla go tšwa badimong go ka ntšha koma mola *Ngaka ya 5*, o bolela gore bobedi ga batho ba ga go na le yo a kgonago go ikema. Kgoši e nyaka mešunkwane ya go swara koma go ngaka mola ngaka e nyaka lefelo la go ntšha koma go kgoši. Ngaka gabotse e šoma go alafa malwetši, o dira se a šomiša ditaola tšeo di dirilwego ka marapo a diphoofolo le dihlare tšeo di hwetšwago nageng. Diphoofolo tše go bolelwago ka tšona mo go šupša tša gae le tša lešoka. Ke ka moo kgoši le ngaka ba tlogo hlokana ka gore kgoši o na le naga yeo e nago le diphoofolo le dihlare mola ngaka e alafa malwetši ka dihlare le diphoofolo tšeo di hwetšagalago nageng. Dennis (1978) o hlatsela taba ye ka go bontšha gore ngaka e filwe maatla a go tšholla ditaola e lego marapo a diphoofolo go tšwa nageng, mohula wa yona ke go šireletsa kgoši le setšhaba dintweng le malwetšing, mola kgoši ka noši e le mongmobu. Se ke sešupo sa go re kgoši le ngaka ba hlokana

Ge re lebeletše ditlhathollo tša mangaka a re kgona go bona gore gabotse mo bophelong batho ge ba phela ba swanetše go amogela gore ba a hlokana. Ga go na le motho yo a ikgonago a le noši. Le gona, motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše go tseba seo se mo swanetšego le go tseba boemo bja gagwe mo bophelong. Ditlhathollo tša mangaka a di re bula mahlo gore re tsebe le go kwešiša go re ditaba tše dingwe di fetšwa ke ba bagolo le gona, ga di re nyake. Re swanetše go tseba magomo a rena a ditaba tša bophelo tšeo di sego tša re swanela re di tloge lele bao di ba swanetšego. Le ka malapeng re swanetše go hlompha le go se

tsenatsene ditaba tša batswadi, ebile re swanetše go hlompha melao le diphetho tšeo batswadi ba di tšeago. Batho ba swanetše go bona tlhompho go ya le ka moo ba fetanago ka gona. Motho ga se a swanela go kgorometša ba bangwe, o swanetše go tseba gore ka le lengwe la matšatši o tlo ba hloka. Ge motho a ipona e le mogolomokakadithaba o tlo ba le bothata ka ge tše dingwe tša bophelo di tlo mo palela a nyakana le thušo ya bao a ba tšeago go se be selo.

4.4.3. Ngaka nthute go alafa mejeletša ke ya ka.

Rakoma (1979) *o hlaloša seema se ka mokgwa wo*

> *"Motho a ka kgona go ruta yo mongwe mediro ya ka ntle fela ge e le tša ka lapeng la gagwe a ka se kgone go mo ruta tšona, gobane tšona a di tseba gagolo go fetiša yena. (Motho a ka go ruta mediro ya bohlale, e fela ge e le ka fao o tlago šomiša bohlale bjoo ka gona gore o tle o boelwe, go tlo tseba wena kudu go fetiša yena)"*

Makubjale (89) yena o re:

> *"Seema se se šupa gore le ge motho a ka rutwa mošomo ofe goba ofe ka botlalo, le yena ka noši o tlo tšweletša maitemogelo a gagwe a bophelo mošomong woo ka tsela ya gagwe ya moswananoši. Se ke sešupo sa gore batho ka moka re le go mo lefaseng re a fapana. Ka gona, yo mongwe le yo mongwe go na le seo ka tlhago a kago se tseba, a se tšwetša pele. Motho yo mongwe le yo mongwe o na le kgopolo ye a ka e tšweletšago go tšwetša setšhaba pele".*

Ngaka ya 1

> *"Ge ke le ngaka ke hwetša lethwasane, mošomo wa ka go yena ke go bona gore o kgona go tšholla le go bolediša dikgagara le go tseba go epa dihlare. Segolothata a tsebe le phapano ya dihlare tše. A kgone go tseba gore tša go koma, tša go nwewa, tša go orela le go tlola difapana bjang. Tše dintši motho ka boyena o a ithuta. Ngaka ya nnete dilo tše dintši tša bongaka e di rutwa ke badimo ba gabo a robetše. Go thwasiša motho gore*

e be ngaka ke go mo oretša lebea, le go mo ruta go huduwa lehulo le go le nwa, e lego seo se tlo go mo dira gore a kgone go se timelelwe ke ditoro tšeo a di lorago gape le go dira gore a kwešiše ditaba tšeo badimo ba mo laetšago tšona diponong.

Ngaka ya 2

"Lethwasana ge re le oretša lebea la go le thwasiša, re dira bjalo go lokolla medimo ya gagwe ye e nyakago go mo fa mpho ya bongaka gore e kgone go mo etela kgafetšakgafetša go moruta bongaka. Motho ga a rutwe ke Kobela ya gagwe bongaka. Mošomo wa kobela ke go hlahla ngaka le go e rarollela mathata a tsela ya go rutwa bongaka. Ditaba tše badimo ba gabo ba mo sebelago tšona ditorong di ka se swane le tša ba bangwe. Ke ka moo bophelo bo ikgethilego ka gona ge re etla tabeng ya bongaka bja se gagaborena".

Ngaka ya 4

"Ge motho a na le badimo bao ba nyakago go mo fa bongaka, ke bona badimo bao ba tsebago gore ngwana wa bona yo ba mo fago bongaka ba tlo mo fa ka mokgwa mang. Nna bjalo ka Kobela seo ke se dirago ke go no thuša ngaka yeo ka go e tlwaetša go bolediša dikgagara le go e ruta phapano ya dihlare tšeo a tlogo kopana le tšona mo leetong la gagwe la bongaka".

Ditlhalošo tše tša ka godimo ga di fapane ka mokgwa woo, Rakoma o bolela ka go ruta motho mediro ya ka ntle le ka gare, mola Makubjane a tšweletša tsebo ya moswananoši yeo motho mang le mang a ka bago le yona. Ngaka ya 1, o bolela go re mošomo wa bona bjalo ka batho bao ba filwego maatla a go thwasiša, ke go ruta motho go bolediša ditaola gape le go tseba phapano ya dihlare tša setšo. Ngaka ya 2 le 3 ba kwana ka lentšu le tee la gore ge motho a swerwe ke badimo ba nyaka go mo fa bongaka ke badimo ke bona ba ba tsebago gore ba nyaka go mo ruta bongaka bjoo ka tsela efe.

Seema se se bolela gore motho yo mongwe le yo mongwe go na le se ka tlhago a se tsebago. Ka mantšu a mangwe ge o ruta motho mošomo goba maitemogelo ao a itšego a mošomo, ga se go re o mo ruta dilo ka moka, tše dingwe o tla ithuta tšona ge a ntše a tšwela pele ka mošomo. Gabotse, o thuša motho ka tsebo ya motheo go tšwetša pele motho ka boyena o itšwetša pele.

Ditlhathollo tša mangaka a mararo a a ka mo godimo ga di fapane. Le tšona di dutše tabeng ya go re motho ga a rutwe bongaka eupša o a fahlollwa. Di hlaloša gabotse gore badimo ba gabo motho yo a thwasišwago go ba a rutwago bongaka ke bona ba kgathago tema ya go thuša ngwana wa bona ka go mo hlahla ka bongaka, bjoo ba ratago gore a bo tšwetše pele. Motho mang le mang mo bophelong ona le seo a se tsebago, seo e lego neo ya gagwe go tšwa go Modimong. Ka gona, le ge a ka fiwa ditlhahlo tša go fapafapana yena ka boyena o tlo šomiša tsebo yela a nago le yona ya tlhago go ka tšwetša pele sela a se rutilwego goba a se laeditšwego. Tsebo yela ya gagwe ya tlhago ke yona e ya go go modira gore a ikhwetše a kwešiša le go rata mošomo wa gagwe kudu.

Bophelong ka kakaretšo lewa le le re ruta gore motho yo mongwe le yo mongwe o na le maitemogelo a moswananoši. Maitemogelo ao motho o tšwa le wona badimong, le gona ga go na le yo a swanago le yo mongwe. Ke ka moo motho yo mongwe le yo mongwe a lego bohlokwa. Motho yo mongwe le yo mongwe o swana a nnoši le ge go ka thwe o abetše mokete, ga se mokete o nyakile go swana le yena. Gona go a kgonagala gore mekgwa ya motho yo a itšego e nyake go swana goba e swane swaniswani le yo mongwe mo lelokong, seo ga se re gore ka go re mekgwa ya bona e nyakile go swana o emetše yo mongwe woo. Le ge motho a ka fiwa mpho ya bongaka bja kgoro ya gabo ke badimo ba gabo, ga se go re yena ke badimo ba ba gabo, e noba gore o abetšwe. Go abela gora gore o filwe mpho yeo ya bongaka ke badimo ba gabo.

4.4.4. Ngaka e sa gapego kgomo e gapa mpa.

A re kweng ka moo mangaka a a botšišwago ka seema se, a se hlathollago ka gona go ya ka maitemogelo a bona a mošomo wa bongaka. Bona ba araba ka mokgwa wo:

Ngaka ya 1

“Seema se se šupa gore ge re alafile molwetši go swanetše go ba le tefelo yeo re e fiwago. Kgale re be re lefelwa ka dikgomo ka ge e be e le tšona di lego gona ebiledi kgotsofatša badimo bao ba re filego bongaka. Ge go se na seo ba re lefelago ka sona re be re no kgetha seo re bonago ba ka se kgona ba re lefela ka sona”.

Ngaka ya 2

“Rena bjalo ka mangaka ge re alafa balwetši re kgopela badimo gore ba re kgontšhe go fodiša balwetši ba ba tlilego go rena. Ka gona ge re alafile balwetši ba fodile, re swanetše go iša ditebogo go bona badimo ka ge e le bona ba re kgontšhitšego go fodiša balwetši bao. Go iša ditebogo go bona ke go ba begela ka tšeo re ka bago re lebogile ka tšona. E ka ba dikgomo, mohuta ofe wa dithoto goba mosadi. Le tla lemoga gore ge re bolela ka dikgomo re na le mehuta ye mebedi ya dikgomo. Go na le kgomo ya dinaka goba ke re ya go sepela ka dinao, gwaba gape le kgomo ya leganabjang. Kgomo ya leganabjang ke tšhelete”

Ngaka ya 4

“Motho yo mongwe le yo mongwe ge a eya ngakeng o tseba gabotse gore go tlo nyakega ditseka tša go lefela dikalafo tšeo a tlago go di fiwa. Mabakeng a mangwe ge balwetši ba swanetše go lefela dikalafo ba a šitwa ka ge ba hloka dikgomo tšeo re ka di nyakago. Ge ba hloka tšeo ba ka lefang ka mohuta o mongwe le o mongwe wa thoto yeo e ka re tšwelago mohola”.

Molwetši ofe goba ofe ge a fihla ngakeng gore ba mo kopole o swanetše go ntšha tšhelete yeo ka yona mo ngaka a tlago kgona go mo kopola bolwetši bjoo a tla bego a tlile ka bjona. Tšhelete yeo ke ngaka yo e beago seroto sa yona gore ke bokae. Ge e setše a ntšhitše tšhelete yeo ke gona ngaka e tlago mmatamela ka mokotlana wa dipheko gore a di huetše. Se se dirwa nepokgolo e le go kopola bolwetši bjoo bo lego mmeleng wa molwetši. Ge se se dirilwe ngaka e tlo swanelwa ke go tšwelapele go alafa malwetši goba bolwetši bjo a bo bonego ge e kopola. O tlo alafa molwetši yoo

go fihlelela a fola gomme mafelelong ge a fodile ya ba gona a lefago. Peleng ge batswadi ba molwetši ba palelwa ke go lefela ngaka ba be ba e fa mosadi. Mosadi woo eka ba yo a bego a alafša goba ya ba yo mongwe wa lešika go thiba sekoloto seo.

Taba ye e lemoša gore batho ba swanetše go tseba gore selo sa mahala ga se go na. Motho o swanetše go tseba gore mo bophelolong go nyakega maikarabelo ao a tletšego go sengwe le sengwe seo motho a se dirago. Ge o neela motho molwetši gore a go alafele yena, o tsebe gore mafelelong go na le setseka seo o swanetšego go se ntšha, wa leboga ge molwetši wa gago a hlokometšwe ebile a fodišitšwe. Gape re ka re batho ba swanetše go tseba gore mo bophelong selo se sengwe le se sengwe se na le moputso. Ge motho a šoma mošomo ofe goba ofe go na le moputso wo a o hwetšago ka lebaka la mohuta wa mošomo woo a o phethago.

Kgale ge ngaka e alafile molwetši o be a lefša ka dikgomo, eupša ge dikgomo di se gona o be a kgetha gore o nyaka go fiwa eng gore dikalafo tšeo tša gagwe di lefelelwe go felelela. Mabakeng a mmalwa o be a tla botša bao a ba alafilego gore o lefša ka mekotla ye mekae ya mabele, kudu ka gore kgale go be go lengwa goba a kgopela gore a fiwe mosadi. Seo se be se dirwa ntle le go kgopela ngwana gore o tla kgona goba aowa. Ngwana wa mosetsana o be a no botšwa gore a phuthe tšeo e lego tša gagwe, gomme a fegeletšwa gabo ngaka yeo a botšwa ke batswadi ba gagwe gore ke bogadi bja gagwe gona moo.

4.4.5. Ngaka ga di epe moleteng o tee

Mangaka ga a rutwe dihlare tša go swana, a rutwa go ya le ka dimmotwana le dilete tša bona. Seo se ra go re ga ba tsebe dihlare ka mokgwa wo o swanago. Yo mongwe o tseba se mola yo mongwe a tseba sela. Se sengwe gape ke go re mangaka a hlompha tlhago kudu ka ge e le yona e ba kgontšhago go alafa balwetši wa bona. Ka gona ba tseba go šielana ka go epa mere le go re ba bona ka eng gore yo mongwe o šetše a epile. Ge o sa tsebe selo o ka se tsoge o bone gore go na le seo se dirilwego mohlareng wo o lego kgauswi le bona, eupša bona ba bona ka pela ge e ba mohlare o epilwe.

Re kwa ka moo mangaka a arabago ka gona go ya ka maitemogelo, re lebeletše diema tše di amanago le bona. Bona ba araba ka mokgwa wo:

Ngaka ya 2

> *"Dihlare ga re epe moleteng o tee, lebaka ke go re ge re ka di epa mo go tee re tlo di fetša, ka moso ra hloka moo re ka hwetšago. Seo ge re ka se dira re tlo palelwa ke go thuša balwetši bao ba kgeregelago ka malapeng a rena ka nepo ya go re ba tla hwetša thušo go rena ka ge ba tseba gore re dingaka".*

Ngaka ya 4

> *"Dihlare tša rena ge re di epa le ge re di tleremolla mohlareng ge e ba ke dikgamati, re dira seo ka bohlabatšatši. Mang le mang yo e lego ngaka o kgona go bona ka pela moo go šetšego go epile ngaka ye nngwe go re yena a ka se kgone go epa moo, Se se kaone se a ka se dirago ge a lemogile seo e no ba gore a hlabele pele a nyakane le moo go sego gwa dirwa selo a epe gona. Seo ke go hlompha sephetho seo e sa lego se tšea ke bagologolo, kgale re sešo re belegwe".*

Ngaka ya 5

> *"Ge motho a ka epa fao go epilego ngaka ye nngwe, balwetši ba gagwe bao ba tlago go šomiša tšona dihlare tšeo di epilwego moo ge šetšego go epile o mongwe, ga ba fole. Lebaka ke go re go thwe ge o epa moo go epilego yo mongwe ba re dihlare tšeo tša gago di gobogile. Ge go bolelwa ka go goboga mo go no šupšwa gore di feletšwe ke maatla goba ga di kgone go dira selo".*

Seema se se šupa gape le go re batho ga se ba swanela go kgomarela ngaka e tee. Dingaka di lebane, motho a ka ikhweletša moo yena a sepelago, kudu bana ba motho. Ge bana ba motho ba ka sepela ngakeng e tee ka moka, ge ba babja ba tla palelwa

ke go thušana ka ge ba botile ngaka e tee. Eupša ge eba yo mongwe a na le ngaka ya gagwe kua thoko ge a bona ngwanabo a sa fole ngakeng yeo a e botilego a ka mo iša go ya gagwe. Ngaka yeo e alafago balwetši ba bantši e nnoši e a lapa gomme e fetša e sa hlwe e dira tša nnete. Batho ba swanetše go phatlalala le mangaka. Ntle le golapa.

Ge ngaka e epile mohlare ga go na le ye nngwe yeo e swanetšego go epa mohlare owe. Lebaka ke go re ge ba ka epa moleteng o tee tlhago e ka se bolokwe, re ka se lote tšeo re nago natšo gore di tšwele pele go ba gona. Gore ngaka ye nngwe e šetše e epile ye nngwe e tla bona ka lehlakoreng la bohlabela bja mohlare woo o khupeditšwe, eupša ga o khupetšwe ka moka. Se e tla ba sešupo se sebotse sa gore nkadingala yo mogwe o šetše a fetile moo. Ba go di tseba ba bolela gore ge ngaka ye e ka epago dihlare ka thoko ya Bodikelatšatši, dihlare tša gagwe ga di fodiše ebile di goboga ka pela kudu. Ba hlatholla gore bongaka bja gagwe bo fela ka pela. Go fela ka pela moo go hlolwa ke go re bo dikeletšwe ke letšatši tseleng. Motho wa gona o fularelwa ke badimo, ga a sa kgona go hlatholla ditaola ge di tšholotšwe fase ebile ga sa kgona le go tseba gore dihlare o di hlakanya bjang go alafa malwetši a go fapana. Bongaka bja gagwe ga bo sa le gona le gannyane le yena mong ga bo mo thuše ka selo. Ge e le go re o be a na le balwetši o tlo bona ba tšhaba gannyane gannyane moo mafelelong a ikhwetšago a sa hlwe a na le motho.

4.4.5. Moreko ga o ithekole

Seema se se hlaloša go re ge ngaka ge e babja ga e kgone go ikalafa. E nyaka ye nngwe ngaka e mo alafe. Se se direga ka lebaka la go re, ge bolwetši bo swere ngaka, ga go bonolo ebile ga go kgonege gore a ka yo nyaka tšohle tšeo di ka hlokegago mabapi le kalafi ya gagwe. Go phekola tsela le go iphekola ka noši ke dilo tše pedi tšeo di fapanego. Ke ka lebaka leo mongake a sa kgonego go ikalafa ka noši. Seo se bontšha gabotse gore motho ga a kgone gore a le gare a bolla bodika o kwe ba re ke rabadia bodikeng bjoo. Tlhalošo ye e bontšha gore bongakeng bja ga gabo rena go na le tshepedišo ya maleba, moo mongake, e bago mongake eupša ge e le molwetši a swanelwago ke go bitša mongake yo mongwe ka gore ka nako yeo ga se mongake, eupša ke molwetši.

A re kweng ka moo mangaka ba hlalošago seema se ka gona go ya ka kwešišo le maitemogelo a mošomo wa bona

Ngaka ya 1

“Go tloga ge re gola mangaka a be a dula a na le mangaka a wona (kobela), Bongaka ga se go no ba motho yo a rothago godimo, eupša ngaka e hlahlwa ke yo mongwe. Ke ka lebaka leo le go ikalafa ke sa ikalafego ka gore le ge ke le ngaka, ke na le ngaka ya ka yeo e nthutilego bongaka, le bao re ithutilego mmogo. Tsela ya bongaka re e sepela mmogo gore tšeo di ka re hlaselago re di hlasele ka seboka”.

Ngaka ya 2

“Kobela ya ka e na le mošomo wa saruri ka go re, go yena ke dula ke le molwetši, ke kopane le yena ke le molwetši bjale ge go tšwelela gore ke swanelwe ke go alafša, ke mošomo wa gagwe le baoke bego ke ithuta bongaka le bona. Bongaka ga se mošomo wa motho ka o tee. Ge o le ngaka ga o iphetše, o thušwa ke mangaka a mangwe ge o hlasetšwe ke mathata. Etse lefaseng ga go yoo a sa hlaselwego ke mathata, bohle re hlaselwa ka go lekana”.

Ngaka ya 4

“Ee! Moreko o ka ithekola bjang etšwe bothata goba bolwetši bo hlasetše yena? Gape motho yo mongwe le yo mongwe ge a wetše ka moleteng o hloka bao ba lego ka ntle ga molete gore ba mo ntšhe ka moleteng woo. Bjale ke ka lebaka leo go rerešago gore mongake ga a kgone go ikalafa ka gore o wetše ka moleteng, gomme bao ba nago le diphaka tša go mo kuka ba swanetše go tšwelela gomme ba mo goge, gomme a tšwe. Le yena gosasa ge ba wetše ka moleteng ba tla mmitša gomme le yena a dira ka tsela yeo”.

Mangaka ao a arabilego dipotšišo mabapi le seema se a bontšhitše dintlha tšeo di fapanego le ge motho a ka kgona go kopanya dipolelo tša bona, ya ba polelo e tee. Ngaka ya 1 e re bontšha gore go tloga kgale ngaka e be e na le ngaka ya yona e lego seo se bontšhago go re le yena bjalo ka motho o swanelwa ke go hwetša ngaka yeo e tla mo alafago ge go fihla lebaka la go re e be molwetši. Ngaka ya 2 le yena o tlaleletša ntlha ye ka go bontšha go re bohle bao ba ithutetšego bongaka le ngaka mmogo le mangaka a mangwe, ke bao ba swanetšego go tšea maikarabelo a goba mangaka ge ngaka e fetogile molwetši. Ngaka ya 4 yona e ritelela taba ye ka go bontšha gore maemo a bophelo a hlagela bohle ka go lekana, ga go bao ba hlaolwago ke maemo a bophelo.

Ga go hlaole mongake goba mang, go na le nako yeo motho e bago molwetši, gomme le yena o hloka yoo a tla bago ngaka yeo e tla mo thušago. O bontšha le ka motho yoo a wetšego ka moleteng, o re motho yoo a ka se kgone go tšwa ka mo leteng ge go ka se tle bao ba lego ka ntle ga molete gore ba mo ntšhe. Se, se re bontšha gabotse gore bongaka bja gagaborena ga se taba ya motho ka noši, eupša ke taba ya go hlakanelwa, moo batho ba thušanago go katana le bophelo. Ge ngaka e hlaetša e bitša ba bangwe bao ba sa hlaetšego gomme naka tša lekana baletši. Ngaka le yona e hloka ngaka ka nako yeo yona e lego molwetši.

Ditaba tše ka moka di no hlatholla gore mo bophelong ga go na le motho yo a ikgonago ka noši. Motho yo mongwe le yo mongwe o nyaka ba bangwe gore ba kgone go mothuša ka tše dingwe. Motho ga nke a kgona dilo ka moka. Le ge a kaba le ditšhelete tša go feta tša ba bangwe seo se šalago ke go re tšhelete e ka se mo fe thušo yeo a ka go e hloka. Thušo e tšwa go ba bangwe batho. Se se ra go re batho ka moka ba swanetše go phela ka go hlomphana, ba tsebe gore ba a hlokana. Batho ba swanetše go tseba gape gore ka setšo ge motho a hloile ngwanabo o nyamiša ngwanabo gomme o dira gore badimo ba se mo fe dimpho tša gagwe ka maswanedi. Ka boripana, re ka re badimo ka ge ba sa rate bana ba bona ba hlolana ka diolo yo a thomago go se rate le go hlola modubodu ka gagre ga bana ba bo badimo ba a mo fularela. Ge motho a fularetše ke badimo motho yoo o tla hloka dimpho gape o tla welwa ke dipati tša go šiša ka ge a sepela a se na le tšhireletšo ya go tšwa go badimo babo.

4.4.7. Di eme mašarašara, di šita Phaahla go ahlola

Seema se, se atiša go šomišwa ke mangaka makgeng a mantši ge ba hlaloša maemo ao lewa la ditaola le lego ka gona, kudu ge di hlaloša maemo ao a sa kgahlišego. Tlhalošo ye bonolo e no bolela gore ditaba di hlakahlakane, gomme le Phaahla o tla katana ge a ka leka go di ahlola. Leina le Phaahla mo seemeng se le emetše monna mola e le go re ka setšo go tšewa gore monna ga a šitwe ke ditaba. Ge ditaba di hlafile moo go sego seo motho a ka se dirago, seema se se šoma moo. Ke tsela ya go lokiša tetelo ya motheeletši gore seo se latelago ga se seo se tla kgahlišago ditsebe, ebile ga se lokišege.

A re kweng ka moo mangaka a hlalošago ka gona seema se, go ya ka kwešišo le maitemogelo a mošomo wa bona:

Ngaka ya 1

> *"Ge o ka kwa ke realo ke hlaloša gore seo ke se bonago ke dipshešamare tšeo tlhalošo ya tšona e sa bolelego tharollo ya tšona. Ke go re ditaba ke mararankodi gomme ga go yoo a ka di rarollago. Ge ke realo ke hlatholla go re nna le molwetši wa ka re lebane le thaba ya taba yeo re swanelwago ke go hlahlwa ke badimo ka ditaola go e rarolla. A ke re o a kwa ke re Phaahla a ka se kgone go di ahlola"?*

Ngaka ya 2

> *"Ge ke bona bothata morago ga go tšholla ditaola, ke thoma go bolela ka mokgwa woo e le go lokišetša molwetši wa ka gore a kwe ditaba ka maikemišetšo a go hwetša tharollo go badimo ba ka,e sego go Phaahla. Ke hlaloša gore maemo a ditaba a ka kgonwa fela ke badimo tlhahlong ya bona ya dikgagara. Ke makga a mmalwa moo ke bolelago seema se, se go šupa go re ke a palelwa, eupša e le go hlaloša go re Phaahla o ka mošate, gomme yena a ka se kgone go di lokiša, di tla loka ge badimo ba dumetše".*

Ngaka ya 4

“Seema se re se šomiša go bontšha go re seo ditaola di re bontšhago sona ga se se sebotse, ebile se kgole le go kgahliša. Ge re re Phaahla o šitwa ke go di ahlola, re šupa gore ka mošate di ka se loke, di tla loka pele ga badimo bao ba di utollago ka dikgagara. Gantši ba bangwe ge seema se se tšwelela ba thoma go tširoga, kgane ga se seo se ka tširošago motho ka gore nnete gona, badimo ba ka se palelwe ke selo”.

Mangaka a mararo a, a bontšha gore seema se ke tsela ya bona ya go akaretša go re seo dikgagara di ba bontšhago sona ke bothata. Ba tšweletša gape gore bothata bja gona ga se bjoo bo ka išwago mošate go Phaahla ‘a mmakadikwe, eupša ke bjoo bo tla rarollwago ke dikgagara tšeo di bo utollago. Boraro bja bona ba kwana ka wa lehlabula gore seema se se atiša go šomišwa ke bona bjalo ka mangaka, eupša balwetši ba bangwe ba bona e ke mangaka o thoma le go bolela gore a ka se kgone, kgane o hlaloša gore mo go yena ke moo bothata bo tla tšwago ka sefero.

Ga go na kgoro yeo e hlokago diputswa, le gona malapa a fetana go ya ka kgati. Mang le mang o tseba mogolo wa gagwe. Ga go na motho yo a ka rego yena ga a na magagabo, o hloka bao a ka llelago go bona ge a na le mathata. Ntlha ye bohlokwa yeo e tšweletšwago ke seema se sa ka godimo e no ba go re batho ba swanetše go tseba gore ge go na le mathata ba swanetše go tsebiša diputswa tša kgoro gomme di tla mekamekana le bothata bjoo go fihlelela mafelelong. Ge batho ba na le mathata gomme ba sa a botše ba bagolo gore ba ba rarolliše ona, ba fetša ba tšea diphetho tšeo e sego tša nnete. Batho ba ka fetša ba ipolaya ka lebaka la kgatelelo ya monagano. Eupša ge ba ka bolela, ba se sware ditaba ka pelo, ba tlo ba gabotse kudu. Ge motho a šetše a tšere sephetho sa go ikamoga bophelo ke moo o kwago seema se re ‘di šita Phaahla go ahlola’. Se ke therešo gore Phaahla o tla šitwa ke go di ahlola ka gore mong wa tšona a kgethile go ya le tšona badimong.

4.4.8. Rutang bana ditaola le se ye natšo badimong

Tsebo e bohlokwa ge bao banago le yona ba ikemišetša go e fetišetša pele moroleng woo o latelago. Seema se, gantši se šomišwa maemong a go fapana, ka maikemišetšo a go bolela ka phetišo ya tsebo go ya baneng bao ba tla tšwetšago pele tsebo yeo. Thuto ye go bolelwago ka yona mo, e bohlokwa ka gore bohle re swanelwa

ke go kwešiša gore go fularela lefase leno ke seo se ka se thibelwego. Ka go realo, tsebo ya ditaola e swanetše go fetišetšwa go bao ba tlago šala ba šomiša tsebo yeo.

A re kweng ka moo mangaka a arabilego seema se ka gona go ya ka kwešišo le maitemogelo a mošomo wa bona:

Ngaka ya 1

> *"Go ya ka nna seema se se hlaloša gore tsebo ya ka ya bongaka ga se ya swanela go felela go nna, ka gore le go nna e tlišitšwe ke yo mongwe yoo a e hweditšego go yo mongwe. Ke fela go re bongakeng bja ka ke swanetše go ba le bao ke ipethago sefega ka gore ke ba rutile tsebo ya ka ya mathadinthako a bongaka, moo le ge nka hlokofala go tla šala manšu a gore ge e le ditaola tšona o re rutile"*.

Ngaka ya 2

> *"Seema se se bolela mo nkego se bolela ka bongaka le dikgagara, eupša gabotse se bolela ka go abelana tsebo setsebi se sa ntše se ja meratha. Ke kwešiša gore taba ya bongaka e tšwelela ka gore bongakeng tsebo e fetišetšwa pele ka mehla, moo le bao ba lego badimong ba tšwelago pele go hlahlelela bao ba phelago ka tsebo le mabokgoni a mantši. Bjale ka gore phetišetšo ya tsebo ke segagabo mongaka, le polelo e bona seo gomme le ge go bolelwa ka tsebo ka kakaretšo, e swantšhwa le bongaka".*

Ngaka ya 4

> *"Go ya ka nna seema se ke boipiletšo bja go bontšha gore ka lebaka la gore bophelo ga se bja sa ruri, re swanetše go re nako e sa re dumelela re fetišetše tsebo go bao ba re hlatlamago gore seo re se tsebago e be bohwa bjoo re ba tlogelelago bjona. Ga se mangaka fela ao a swanetšego go fetišetša tsebo baneng, ke bohle bao ba nago le seo ba se tsebago bophelong. Go dira seo*

ke go nabiša tsebo le go dira gore e phatlalale bjalo ka mollo wa hlaga".

Go bohlokwa gore motho ge e le ngaka a alafa malwetši go ya ka go fapana, a laetše bao ba lego kgauswi le yena, kudu bana ba gagwe gore o šomiša eng go alafa malwetsi ao gore le mohlang a iketše boyabatho bana bao ba kgone go thušana goba go thuša setšhaba. Lebaka ke go re ge a ka se dire bjalo dikalafo tšeo o tlo ya boyabatho le tšona, gomme bana ba šala ba hlakišwa ke malwetši. Mangaka a a kwana ka wa lehlabula gore, seema se se a ba ama eupša se lebišitšwe bathong ka moka bao ba nago le tsebo yeo e itšego, ka gore ga se šomišwe ke mangaka, se šomišwa ke setšhaba ka kakaretšo. Ke seema seo se hlohleletša gore thuto e tšwetšwe pele gore bohle ba e hwetše. Mangaka a swanetše go tlogela mokgwa wa gore o hwetše motho a nyaka gore sehlare se tsebje ke yena a nnoši. Ba swanetše go laetšana le go laetša bana ba bona bjalo ka ge bophelo bjo e se bja motho.

Bana ba bantši ba sa na le mokgwa wa go gana go batamela batswadi ba bona go ka theeletša tšeo ba ratago go ba ruta tšona. Ba na le go re dilo ke tša kgale ga di sa nyakega mo matšatšing a bona a lephelo. Gantši ngwana wa ngaka o atiša go se tsebe selo ka gore o bota kudu motswadi wa gagwe a sa phela, a ba a se iphe nako ya go ithuta mešomo yeo ya tatagwe ka go bane a sa bone bohlokwa bja yona ka ge a sa ke a tlaka go hwetša thušo efe goba efe yeo e amanago le dikalafi tša malwetši.

Go bohlokwa gore bana ba be le phišagelo ya go tseba dilwanalwana tšeo ba di rutwago ke batswadi ba bona, ka lebaka la gore ka letšatši le lengwe batswadi ba tlo hlokofala gomme bana ba šala ba lahlega ka lebaka la go hloka tsebo. Go bana re ba se ke ba ikhwetša ba le kgakanegong ba swanetše ba dumele gore batswadi ba bona ba ba rute tšohle tše di amanago le maikarabelo a bophelo, kudu dikalafo tšeo ba di tsebago. Ge motho ka gabo tatagwe e le ngaka, o swanetše go šika le yena a kgone go bona gore bophelo bo kalokanelwa bjang.

4.4.9. Ngakana ya mošemane, sedimo e bua legotlo

Seema se se bontšha gore ge ngaka e sa le e nnyane ka mengwaga, gantši e thatafalelwa ke boikilelo gomme seo sa dira gore mošomo wa ngaka yeo o se sepele ga botse. Melao ya bongaka ya boikilelo ke go re ge motho a ka šaetša, go a swanela

gore a dire sehlabelo sa go hlapiša tšhilafalo yeo. Ba bangwe ba fetša ba šilafaletše sa ruri ka lebaka la bobjana gomme bongaka bja se sa sepela gabotse.

A re kweng ka moo mangaka a hlalošago ka gona seema se go ya ka kwešišo le maitemogelo a mošomo wa bona:

Ngaka ya 1

> *"Ke nnete bongaka ka ntle le boikilelo ke mathata, kudu ka gore meriana yeo e galefišago maikutlo a motho e tsebja ke rena. Bontši bja mangaka a maswa ge ba hwetša meriana yeo ba tsefelwa ke go e leka ka bobona, ba lebala gore ba na le maikarabelo ao a fetago go dira tša phaku. Eupša rena re godilego re šetše re tseba gore se segolo ke bongaka bjoo bo hlwekilego gore re tšwele pele go kgokagana le badimo ka ntle le bothata".*

Ngaka ya 2

> *"Nna le ge ke le yo moswa, ke lailwe tsebe go kwa gore ge nka lebala, ka itahlela go tša phaku ke tla boela morago ka tsela yeo ke bego ke le ka gona pele ke tsena bongakeng. Seo e fela e le segopotšo go nna gore tsela ya go re ke tšwele pele ntle le mathata ke go kgona boikilelo, le go re ge ba mmitša tate ke be yena ka nnete, ke se itebale ditabeng tša lenyalo, le gona ke kwe badimo ke se ke ka tlala naga moo ke tla bego ka hwetša bao ba lwago le seo ke lego sona".*

Ngaka ya 4

> *"Ga ke na bothata le mangaka a maswa, eupša go bolela nnete seema se se bontšha thwii seo batho ba lebanago le sona ge mangaka e le a maswa. Boswa ga se bothata o kaalo go ya ka nna, bothata ke go se gole ga tlhaologanyo, moo motho a fetšago a raloka ka dilo tšeo e sego tša go raloka. Ge ngaka e le*

moswa e le monna, o kganyoga le balwetši bao a swanelwago ke go ba ngaka go bona”.

Nnete ya taba ke go re seema se, se bolela nnete le ge e se bohle ba baswa. Go hlaloša go ya pele, go ba ngaka ya mošemane ga se ka mengwaga fela, eupša go ya ka go gola ga mogopolo wa ngaka yeo. Ba bangwe ba dira tša bošemanyana etšwe ba thuntše meriri ye mešweu. Go ya ka mangaka a, boraro bja bona ba kwana ka wa lehlabula gore di se ke tša ja leotša tša fetetša tše dingwe ka gore ba bangwe bana le maitšhwaro ebile bongaka bja bona bo na le seriti. Ge o lebeletše seema se, o kgona go bona gore se na le maikemišetšo a go boloka molwetši kgahlanong le mongaka.

Go swana le bongaka le bogoši, mešomoye ke mešomo yeo e nyakago maikarabelo a magolo kudu. Ye ke mehuta ya mešomo yeo ba sa efego motho a sešo a bolle le go tšea mosadi goba go nyalwa ge e ba ke mosadi. Ge go ka direga gore a be le badimo e sa le yo monnyane, go be go hlabja pudi gomme go tšewa mošwang wa yona gwa hlapišwa ngwana yoo go mo kgopelela go badimo gore ba mo fe sebaka a golagole pele ba tlo mo fa maikarabelo ao a goba ngaka. Se se hlolwa ke gore mošomo wo wa bongaka o nyaka maikelelo a mantši kudu. Bjalo ge motho e sa le yo monnyane a ka se kgone ka gore o sa fahlwa ke marole a lefase. Go swana kudu le maikarabelo a go ba kgoši. Go ba kgoši le gona go a baba ka gore go nyaka gore motho yo a bewago kgoši a kgone go ikilela moo go nyakegago. Maikilelo a mohuta wo a nyakega ka kudu dinako tšela tša dikoma. Bjale, ge motho wa gona a beilwe bogoši a sa tsebe ye tšhweu le ye ntsho, o fetša a e tšwa tseleng, gomme bogoši bo a goboga ka tsela yeo.

4.4.10. Legakadima la motologa go beka ke ga lona

Seema se se sepelelana le seo re fetšago go bolela ka sona. Se bolela ka legakadima la motologa leo le phelelago go beka ka mehla. Go na le batho bao ba naganago gore go beka goba karolo ya kamano ya marato ke mathomo le mafelelo a bophelo, mola ba bangwe ba kwešiša gabotse gore ke karolo ya bophelo, eupša go na le tše dingwe tše bohlokwa tšeo motho a swanelwago ke go di hlokomela.

A re kweng ka moo mangaka a filego tlhathollo ya seema se ka gona go ya kwešišo le maitemogelo a bona.

Ngaka ya 1

“Mošomo wo wa rena wa bongaka ke mošomo o thata ka gore o go kopanya le basadi ba mehuta bao ge o santše o le semaminana o ka dulela go fereya ka nako ya go alafa. Bjale seema se se tširoša rena gore re ikgopole, re gopole gore batho bao ba tlago go rena le bao re kopanago le bona, ba re bulela sehuba ka lebaka la bongaka e sego ka lebaka la se sengwe. Re swanelwa ke go itshwara, gomme re gole megopolo”.

Ngaka ya 2

“Ge motho a se a gola mogopolong o tloga a le kotsing ka gore le mathata a ka ikobela wona. Molwetši ke molwetši ge o le ngaka, e sego go re balwetši e be basadi goba banna ka gore o fetša le wena o le molwetši o lahlegetšwe ke bongaka bja gago ka gore o ile le go tšama o kgahlega gomme wa timetšwa ke seo. Nnete ke go re ge re sa lemoge, bongaka bo timetšwa ke go bekela sa ruri ga mongaka”.

Ngaka ya 4

“Ge batho ba bona ngaka ba bona tharollo ya mathata a bona ka moka, Bjale ge re ka bona sekgoba sa go ikhola ka mathata a bona kantle le go ba thuša gore ba fokoletšwe, re timetša le go tšhilafatša bongaka bjola bja borakgolo. Seema se ke temošo yeo e tiilego gore re se ke ra tsama re fereya balwetši gohle mo”.

Mangaka a ka moka a dumelelana gore seema se se lemoša bona go itebelela gore mesepelo ya bona e ka tsela mang ka gore ge se tšwelela se bontšha go gadima ga legakadima leo le tla rego go kwa phišo la tologa gomme la felela fase. Therešo ke gore mehuta ye ya diema e thuša kudu ge motho a ka e šala morago ka gore e go bontšha gore le ge go ka bonala e ke mongaka ke yena a swerego teu mo ditabeng tše, yoo a lahlegelwago kudu ke yena. Go šupa gape le go re temošo ye ke yona e ka bolokago bongaka bja ga gabo rena ka gore le ge mekgatlo ya mangaka e le gona go thuša, ditaba tša mohuta wo di diega go tšwela nyanyeng moo o hwetšago yo mongwe

a šetše a lahlegetšwe ke seo a lego sona. Go ikgalema ke sehlare seo se ka alafago bohle.

Polelo ye e feleletšego ka ga bophelo re lebeletše seema, se ke go re motho yo mongwe le yo mongwe o bohlokwa kudu ka mošomo wa gagwe ka ge o tšwela setšhaba mohula. Ka gona, motho ge a na le neo ya mošomo o swanetše go e hlompha le go e hlokomela ka ge a sa dire bjalo bao ba mo filego e lego badimo ba gagwe baka mo tšeela neo yeo. Gape motho ga se a swanela go kgantšhetša ba bangwe yona neo ye a e filwego, le gona ga se a swanela go kganya ka yona. Ge motho a itlhompha e bile a hlompha le batho, neo yeo badimo ba mo filego yona ba e oketša. O ba le tšwelopele bophelong go feta ka moo a ka naganago ka gona. Le yena mong a ka se tsebe gore dimpho tše dintši tšeo a di hwetšago di tšwelela kae. Badimo ge motho a itlhompha le go hlompha batho ba mo kgotho lela dineo.

4.4.11. Moremogolo go betlwa wa kota, wa motho o a ipetla

Se sona se bolela gore ke kota yeo re ka e betlago ra e dira gore e be ka tsela yeo re nyakago ka yona, eupša motho yena o bothata kudu ka gore o loka ge go nyakile yena. Maemong ka moka a bophelo, tharollo ya motho e atiša go iphihla go yena. Wa motho o a ipetla, e bolela ka maitshwaro, gore ga go yoo a tla tsenyago sengwe wa ba le wona, o ikemišetša go ba motho yo kaone, wa itshwara go fihlela o betlega o swanelwa ka nnete.

A re kweng ka moo mangaka a arabile ka gona dipotšišo tšeo di amanago le seema se sa ka godimo:

Ngaka ya 1

> *“Ka seema se, ke kwešiša gore maitshwaro a motho a laolwa ke yena. A ke re o itshwara ka boyena, ga a swarwe ke motho? Bjale se lemoša bao re letetšego go betlwa gore pelo nnete e kgokwa ke mong. Ga go motho yoo a ka amago bokagare bja gago ge a se a dumelelwa ke wena mong”.*

Ngaka ya 2

“Nna ke nagana gore maemo a rena a bophelo a hlolwa ke rena ka diphetho tšeo re di tšeago, ebile diphetho tšeo di sa letetše go bušetšwa morago ke rena morago ga go lemoga go re re šalela morago. Ga go yoo a ka kgonago ka ntle le motho ka boyena, kudu tabeng ya maitshwaro”.

Ngaka ya 4

“Therešo ke gore rena mangaka ka nako ye nngwe re ithweša mošomo wo boima wa go leka go fetola motho yoo a sa bonego bjalo ka rena. Seema se se re bontšha gore nako ye nngwe motho a ka go bontšha e ke o kwana le tša gago ge a na le wena eupša ge a fulara a boela tseleng ya gagwe ka gobane go ya le go re o ipetletše ka lehlakoreng lefe”.

Go ya ka mangaka a mararo a, go sa kwagala kwano ka gore boraro bja bona ba bona seema se se tloga se phurolla taba ya gore motho o ipeakanya ka boyena, a tšea diphetho tšeo di tlago go mo thuša ka boyena. Moo go bago molaleng gore ge motho a paletšwe goba a palelwa ke go ipeakanya bokagareng bja gagwe, bao ba lekago go mmeakanya ba itapiša ka lefela, ka gore morago ga peakanyo ya gona motho o boela go seo a lego sona ge a le noši. Ka nnete, motho o ipetla ka go šomiša tšeo a kopanago le tšona, gomme a tšea diphetho tša maleba tšeo di mo išago tšwelelong.

Seema se ge re se lebelela ka kakaretšo se ruta batho gore motho ka boyena ke yena a ka ipetlelago bophelo bjo bobotse ka go bona, gore o hlokomela go mmele wa gagwe ka go se o kgehlemanye ka go nwa mabjala le go kgoga metsoko gape le go ineelela ka diokobatši. Gore motho a hlomphege ke ge yena ka noši a itlhompha e bile a hlompha batho ba bangwe. Ka maitshwaro a gagwe a mabotse o tla be a lota seriti sa gagwe. Motho wa maitshwaro a mabotse le boikokobetšo o kgahla badimo ba gagwe, le gona ge a le bjalo ga ba dikadike go mošireletša le go mo okeletša mahlogonolo.

4.4.12. Di edile ditsela, bofa setlhako o kgwahliše, o se ke wa ba monyatšaleeto.

Seema se se bontšha gabotse gore maikemišetšo a swanetše go dirwa ka mafolofolo le ka pelo ka moka ge motho a nyaka go fihla gabotse moo a ikemišetšago go ya

gona. Go palelwa ke go itokiša go bolelagogo palelwa ke bophelo. Seo se bolelwago ke seema se ke go re le ge motho a ka tseba leeto leo a le tšeago ka mehla, a ba a ipotša gore le ditlhohlo tša lona o tla di emela ka dinako tšohle, o swanetše go tloga a bofa setlhako a kgwahlišitše. Ka ge maemo a leeto a fapana go ya ka ditlhohlo tša lona. Matšatši ga a swane, boitokišetšo bjoo bo kgwahlilego bo bohlokwa.

Ditlhathollo tšeo di latelago ke tša mangaka ge a phurolla ka botlalo kwešišo ya bona ka seema se sa ka godimo. Nepokgolo ke gore mafelelong ge re kwele maikutlo a bona ka seema, se re tle re kgone go se fetleka re lebeletše filosofi ya sona.

Ngaka ya 1

> *"Go nna seema se se hlohleletša gore motho a dule a ipeakantše gore bophelo bo se ke bja mo tlaba. Go šupa go re taba ya go thea metse le diphalo tše dingwe tša rena, ke taba ye bohlokwa ka gore tšeo di lwago nago ga o di tsebe, go no swana le leeto ge ba re o se ke wa mpotša tša moo o yago. Ke therešo go re seeta se swanetše go bofša gore se se ke sa tšama se bofologa tseleng".*

Ngaka ya 2

> *"Pele motho a ka dira dilo o swanetše go dira tsela yeo e tla mo netefaletšago gore a se ikhwetše a boetše morago moo a thomilego. Go beakanya ka mafolofolo wa tiiša peakanyo ya gago, o lebana le bophelo ntle le mapheko. Gantši re kwa ba re thibela bolwetši e phala kalafo. Go thibela ke peakanyo ya go amogela gore malwetši a gona, eupša a ka thibelwa gore re kwe ba re ebile malwetši a fetile, ka gore thibela re e kgwahlišitše".*

Ngaka ya 4

> *"Leeto la bophelo go re motho a le kgone o swanetše go le sepela a sa nyatše tšeo di ka tšamago di thulana le yena mo tseleng. Go se di nyake ke go itokišetša tšona ka maatla gore le ge di ka setle, e be go re o be o loketše gore ge di ka tla, di palelwe ke go go hwetša. Go beakanya go tšea nako eupša leeto leo le beakanyeditšwego le bonolo ebile le a thelela".*

Ge motho a ka tšea nako go theeletša mangaka a mararo a, o hwetša peakanyo bjalo ka lentšu leo le tšwelelago kgafetšakgafetša dipolelong tša bona. Ngaka ya 1 o gopola ka ditaba tša go thea metse le tše dingwe gore ge sera se fihla se tla hwetša go tiile ka gore o itokišeditše leeto. Ngaka ya 2 yena o na le kgopolo ya go re thibela bolwetši le yona ke tsela ya go bofa setlhako sa tia ka gore tša bophelo ga di tsebje. Ngaka ya 4 yena o gatelela taba ya peakanyo gore leeto le bonolo ge motho a beakantše. Seo se re bontšha gabotse gore seema se se bonala e le tlhohleletšo ya go beakanyetša dilo pele di diragala. Mangaka a a ka godimo boraro ga ona ga a fapane, ka moka ditaba tša ona di gatelela taba ye bohlokwa e tee, e lego go itokišetša se sengwe le sengwe mo bophelong.

Go ya ka ditlhalošo tša mangaka a ka godimo, ba bolela ka molomo wo mo tee wa lehlabula gore motho mo bophelong o swanetše go dira se sengwe le sengwe se a se dirago ka maekemišetšo. Ke therešo ge re lebelela bophelo ka kakaretšo motho mang le mang o swanetše go itokišetša se sengwe le se sengwe seo a senyakago gape le go netefatša gore selo goba mošomo woo wa gagwe o a šireletšega. Ge e le motho a babjetšwa ke ngwana goba mosadi, ge lewa le re setlhako, go ra gore ke mo go thatana, gomme o swanetše go tloga a ikemišetša go lwa le bolwetši bjoo. Motho ka kakaretšo go tloga bjaneng o swanetše go ba le maikemišetšo a go ipopela bophelo bjo bokaone. Ge motho a tšwa a re o ya mošomong o swanetše go netefatša gore tšeo a di šomelago di a bonagala, ka gore ge a ka se šome a iša gae o tlo hwetšwa ke botšofadi a se a dira selo. Motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše go ipabalela ka seo a se dirago.

4.4.13. Kwa legare ngwana ngaka, tatago o hlwa a ba ngaya

Ge ngaka e re gaya ka legare ka nako ya kalafo, ba bangwe ka bofšega re a goeletša, gomme bana ba ngaka ba sege ba be ba kgokologe ka disego, ka go se lemoge gore bophelo ke lebidi, seo se diragalelago yo mongwe le wena se tseleng ya go go diragalela. Seema se, se go lemoša gore ge motho a le tlalelong o se ke wa mo sega o nagana gore wena o ka se be tlalelong, ka gobane ge o mo segile ka nako yeo go tsenago wena tlalelong le ge a ka se go botše thwii, eupša o tla gopola gomme seema se sa go šulafatša go ya pele.

Re kwa ka moo mangaka a hlathollago seema se ka go ya ka kwešišo le maitemogelo a bona a mošomo wa bongaka. Ge ba hlatholla ba re:

Ngaka ya 1

> *"Seema se ke se kwešiša bjalo ka tsela ya go bontšha gore ga go maemo ao a ilago go fihlela batho. Bohle ba fihlelwa ke tšohle, bjale go bohlokwa go lla le bao ba llago go re le bona ba tle ba lle le wena ge bothata bo go hlasetše. Ke bona e le temošo ya gore legare la ngaka, ge ngwana wa ngaka a hloka thušo, le yena le a mo gaya".*

Ngaka ya 2

> *"Ge seema se se bolelwa maemo e be e se a mabotse ka gore kgati ya morago e phalwa ke ya pele. Ke temošo ya go re seo re bego re sega ba bangwe ka sona se re etetše, gomme bjalo ka ge re be re sega, ke nako ya gore re segwe. Ke seema seo se rego mola o itšhatšharela se go okeletše bohloko, wa lla go ya pele"*.

Ngaka ya 4

> *"Ngwana wa ngaka le yena ga a ile go gaiwa ke legare la tatagwe. Maemo ao Modimo a re fetišago go wona a tlela bohle. Ka gona re swanetše go kwelana bohloko gore le ka moso ge e lewena borutho bjo o bo filego yo mongwe bo tšwelepele go tla wena"*.

Ka boraro bja bona, mangaka a a bontšha go kwešiša seema se ka go swana ka gore ba bolela gore maemo a bophelo a hlasela mang goba mang, ga a kgethe gore o ngwana wa ngaka goba o wa mošate, a tlela bohle. Ge o na le sa gago o se ke wa tsoga o segile bao ba itlhokelago ka gore gosasa ke wena, gomme o tlile go duma gore yo mongwe a go kwele bohloko, gomme bona ba go nweša moriana wa gago.

Go bophelo ka kakaretšo seema se se bolela gore batho ka moka re a lekana. Le gona, bolwetši ge bo tlela motho ga bo mmotšiše gore ke ngaka goba ke ngwana wa ngaka, eupša bo tlela motho mang le mang. Bo swana le lehu, ga le kgethe, eupša le

tsena mogongwe le mogongwe ka nako ye le ratago. Lehu ga le nyake go tseba gore motho maemo a gagwe bophelong ke afe, ge e le nako ya go re le mo fihlele le dira bjalo ntle le tšhitišo. Se se ra gore ge re le batho re swanetše go tseba gore re ka diragalelwa ke se sengwe le se sengwe maphelong a rena, ge nako ya gore se direge e fihlile. Le gona, se re lemoša gore maemo a rena a bophelo ga a bolele selo ka go babja le go tloga ga rena lefaseng. Bophelong ga go motho le ka o tee yo a lego bohlokwa go feta ba bangwe sefahlegong sa Modimo le badimo. Ka moka ga rena re dibopša tša Modimo, gomme yena mmopi o re rata go lekana.

4.4.14. Ngaka go alafa ya leleme le lethata.

Molomo ke mmangwane wa motho ka nnete. Ge o tseba go bea ditaba gabotse polelo ya gago e tla go botsefaletša tšohle tšeo o di dirago. Le ge dihlare tša mangaka di ka swana, yoo a tsebago go di reta, a di bolediša ke yoo tša gagwe di bonalago di šoma. Le ditaola ge motho a phekolwa, seo se mo alafago pele ga tšohle ke tsela yeo o di bolediša go le tsela yeo o tšweletšago lehutšo la gore go tlo loka.Ka gono motho yo a phekolago batho a filwe mošomo wa mohuta woo o swanetše go ithuta go bolela nnete. Leleme la gagwe bjalo ka moetapele, le swanetše go tlala ka kgalemo moo go gapeletšegago gore a kgaleme, gomme a dire bjalo ntle le go tšhoga. Ge a ka šitwa ke go bolela seo a swanetšego go se bolela, o tlo palelwa ke go alafa malwetši a gagwe.

Re kwa ka moo mangaka ba hlatholotšego seema se ka gona, go ya ka kwešišo le maitemogelo a mošomo wa bona:

Ngaka ya 1

> *“Ge leleme la ka le palelwa ke go bolediša seo ke se swerego, ke nnete ke tlo palelwa ke go phethagatša morero wa ka. Bohle bao ba bonwego bjalo ka batho bao ba tlago go tšwela ba bangwe mohola, ba bonwe ka tsela yeo ba bolelago ka gona. Bjale le nna ke kwešiša gore seema se se nkgopotša gore ga se meriana yeo e alafago motho, eupša polelo/leleme le swanetše go thalaganya go phethagatša moreromogolo”.*

Ngaka ya 2

> *“Bokgoni bja motho bo kwagala molomong. A ke re kgomo e swarwa ka dinaka, eupša motho o swarwa ka leleme. Ka mehla bao ba kgonago go šalwa ke batho ba bantši morago ke bao ba kgonago go bolela. Bao polelo ya bona e hlapilego, bao e lego go re ge ba bolela o ka dumela gore leratadima ke le lehubedu ge ba go hlalošetša bjalo”*.

Ngaka ya 4

> *“Molomo o tshela noka e tletše. Ee! Go thwe go alafa ya leleme lethata. E sego gore o feta ba bangwe ka eng, eupša o kgona go bolela ka tsela yeo e rumulago tumelo le tshepo ya motho e lego seo se netefaletšago motho kalafego. Leleme le na le mohola ge le šomišwa ka mokgwa wa maleba go phethagatša morero wa go dira gore batho ba dumele seo o rego ba se dumele. Leleme la gago e swanetše gore be le lethata ka gore baganetši ba go na, gomme ba swanetše go hwetša o ba emetše, gomme wa fetola le go ganetša ga bona”.*

Mangaka a mararo a a bolela taba yeo e sepelelanago ge ba re leleme ga se moriana ebile ga se go re bothata bja lona bo dirwa ke se sengwe, eupša ge motho a tseba/kgona go bolediša selo ka tsela yeo o tla se kganyogago, motho yoo o na le leleme le lethata. Batho ba rata go šala motho yo a tsebago polelo morago, ebile ba tseba gore o tla ba thuša bophelong.

Ge go lekodišišwa seema se se bapetšwa le bophelo, re šupa go re, ga go na le motho yo a ka kgonago go ba le kgalemo ya maleba baneng ge a sa kgone go ipha sebaka sa go kgalema ka bogale. Ngaka le yona ge e sa kgone go kgalema balwetši ba gagwe, ba tlo itirela ka moo ba ratago, ba fetša ba gana le go nwa meriana. Eupša ge a ka tiiša ka ganong ga go na le molwetši yo a tlago go nyatša. Bana le bona ge ba kgalengwa go tiiša ba tlo tšhoga go dira tša phaku ka ge ba tseba gore motswadi wa bona ga a sege ge o mo diretše phošo. O kgalema ka bogale, gwa kwagala.

4.4.15. Leswika la gauta mooko wa lona o kwagala kgole

Gore selo se bohlokwa ga go šite. Ka nnete mooko wa leswika la gauta o kwala kgole ka gore kgauswi ke moo go kwagalago le maswika a go pšhatlega bolenkwane. Ka lebaka leo, leswika la gauta ke sentšwelakae, ebile o ka se le hwetše le kgokologa kgauswi le tsela. Ge motho a feta, go gadima ga yona go bitša motho a le kgole. Gauta ke ye nngwe ya maswika ao a hwetšagalago ka fase ga mobu gomme a direlwa meepo moo leswika le le epšago. Ge o ka swantšha leswika leo le bongaka goba mongaka o tla bona bohlokwa bja bongaka bja ga ga bo rena go feta pele. Ke gore motho yo bohlokwa ga a hwetšagale bonolo ebile bohlokwa bja gagwe bo atiša go lemogwa ke ba kgole gomme ba hlalosetša ba gae ka seo ba phelago le sona ka mehla.

Ngaka ya 1

> *"Morago ga go kwa seema se, ke lemoga gore seo re swanetšego nka be re se lemoga ke gore boka, gauta e swanetše go epša ya fetišwa mollong, eupša mooko wa dula o le gona. Mangaka a gabo rena le batho ba bohlokwa ba bjalo. Re fetša re kwa ka batho ba kgole ka bohlokwa bja motho yo rena re bego re mo sema yo a tlwaelegilego".*

Ngaka ya 2

> *"Nnete ke go re ge o le ngaka ga se ka geno moo ba tla thomago gore re na le ngaka, ba thoma bana lengwana yo a ba tlabago wa go se swane le ba bangwe, e lego ka nako ye gauta e sa le ka mpeng ya mobu, eupša ge e epša, motho a rutwa bongaka ebile a lebana le ditlhohlo tša gagwe, a thoma go gadima, re kwa ka batho ba kgole ge ba kokota gore etse re na le motho yo bohlokwa mo".*

Ngaka ya 4

> *"Gauta o ka e topa o ikemišeditše go foša dinonyana ka yona gomme wa re o le kgole le tsela wa hwetša bao ba tsebago go re ke gauta gomme ba go lemoša gore o swere eng. Batho ba bantši ba lebelelela fase batho le dilo tše bohlokwa tšeo ba nago*

le tšona. Mafelelong ga go motho wa kgole yoo a fetšago a ba šupeditše gore ba swere eng, gomme ba thoma go hlompha”.

Mo mangakeng a mararo a, Ngaka ya 1 e bolela ka bohlokwa bja gauta le go re e fetišwa mollong eupša e phadima le go feta, gomme ya bonwa ke ba kgole, Ngaka ya 2 yena o swantšha taba ye ya gauta le bophelo bja ngaka go tloga bonnyaneng go fihlela ge e thoma mošomo wa gagwe, ebile a tuma (phadima). Ngaka ya 4 yena o bolela gore ka go se tsebe, motho o kgona go topa gauta gomme a botšwe ke batho bao ba tsebago gauta gore seo a se sweregо ke gauta.

Gabotse seema se ka kakaretšo ya bophelo se bolela gore motho yo mongwe le yo mongwe o bohlokwa kudu ka ge a na le mošomo wa gagwe wo o moswananoši woo o thušago setšhaba. Ge re le belela ka bongaka re bona bohlokwa bjoo kudu ka ge bongaka e le mošomo woo motho a sa kgonego go ikgethela wona. Ngaka e kgethwa ke badimo ba yona, gomme ba mo fa bongaka go ya le ka moo ba tlago go kgetha go mo lekanyatša ka gona.

Tsebo yeo ba mo neago yona re ka e bapetša le gauta yeo e bolelwago seemeng go re e a bekenya. Ngaka le kgoši ba ba le bophelo bja moswananoši bjoo go bjona ba sa itaolego, eupša ba laolwa ke badimo. Ngaka e ukametšwe ke badimo ba yona bošego le mosegare, ge e dira diphošo e tla sobja ditorong/diponong ke beng ba gagwe, mola kgoši a dula a le ka gare ga tlhokomelo ya bakgoma le bakgomana, gomme kgafetšakgafetša go fele go phethelwa badimo ba mošate tšeo ba di nyakago ka go fela ba ntšha dikoma le go bona gore mephoko ka meeteng ya mošate ga e pše. Ka gona, batho ba babedi ba ke digauta ba dula ba phadima ka ge ba phela ba farafarilwe ke baeletši. Ba phela ba na le seriti ka lebaka la gore ba sa fiwe nako ya go dira tša phaku.

4.4.16. Sehlare sa kgole se epša mohla wa lesolo.

Kgale go be go ba le nako yeo banna ba tšwago lesolo ba ya go nyakela motse seo se hlokegago. Ka yona nako yeo ya lesolo, mangaka ao a sepelago le banna bao ba tšwelego lesolo, ba šomiša sebaka seo go yo epa meriana ya kgole. Tlhathollo ya gona e no bolela gore ka dinako tše dingwe motho o swanetše go šomiša sebaka seo a se hwetšago go dira dilo tšeo a bego a palelwa ke go di dira ka lebaka la bokgole

goba go hloka bathuši bao ba hwetšagetšego ka nako yeo. Ka nako ya lesolo ke nako yeo go tšwelelago dikgobatša go dira dilo tšeo di bego di sa kgonege go direga.

Ngaka ya 1

> *"Le ge ke fela ke tšwa ka kepu go yo epa dihlare, go na le tše ke tsebago gore ga di hwetšagale mo kgauswi. Ge ke tšwele ka difate ka ya moo di hwetšagalago gona, ke epa moo motho a ka bago a re ke reng ke epa kudu, ka gobane go tlo tšea lebaka ke sa kgone go tla moo. Eupša seema se se bontšha gore dilo tše dingwe tšeo re sa di direng ka mehla, re di dira mohlang go direga tšeo di gapeletšago go direga"*.

Ngaka ya 2

> *"Kgale go be go le bose ka gore kgoši o be a ntšha mphato wo o itšego wa banna go ya kgole gore ba yo nyakela setšhaba tšeo di hlokegago. Le rena bjalo ka mangaka, re fela re etšwa lesolo ka maikemišetšo a go hwetša meriana yeo e hlokegago mo gagabo rena".*

Ngaka ya 4

> *"Go tšwa lesolo ke ye nngwe ya ditiragalo tša kgale tšeo di bego di tlela setšhaba le dilo tše bohlokwa tše dintši. Ge ke ešwa lesolo bjalo ke tšwa ke nnoši ka maikemišetšo a go hwetša tšeo ke lemogilego gore di a hlokega bongakeng bja ka nakong tša ge ke a la batho".*

Mangaka a mararo a a bontšha gore lesolo e be e se taba goba tiragalo ya kgale fela, eupša le nankhono lesolo le sa le gona ka gore batho ba kgona go lemoga gore go na le seo ba se hlokago, gomme ba se tšwele solo. Ba bontšha taba ya go tšwa lesolo e ba tsikinya ditsebe ka gore Ngaka ya 2 le 3 ba gopola kgale ge kgoši a be a ntšha lesolo, mola Ngaka ya 1 a bontšha go swantšha lesolo leo le go tšwa ga gagwe ge a ya go epa dihlare. Seo se bonalago se kgathatema mo esale taba ya go re motho ga a kgone go iphetša a ba le tšohle, go fela go e ba le nako yeo a swanetšego go tšwa ka difate go lebelela tšeo a di hlokago, metseng ya baagišani.

Ka kakaretšo, seema se sa ka godimo ge re se bapetša le bophelo se ra go re motho mang le mang o swanetše gore ge a tšwetše kgole goba a ile mafaseng a kgole a netefatše gore se sengwe le sengwe se a bonago se na le mohola gomme a kwešišago gore se hwetšagala gona moo fela, o swanetše go netefatša gore o tla le sona gae. Ge eba ke sa go rekwa a se reke, ge eba ke sa go kgopelwa a dire bjalo. Mo bophelong dilo tše dibotse re tšama re kopana le tšona ge re ya godimo le fase le mafase. Re kgona go lemoga dilo tša mohola, tšeo re ka se tsogego re di lemogile ge re sa sepele. Go bohlokwa gore re tsebe gore ge re dutše felo go tee re sa emaeme re ka se be le dilo tše dibotse.

4.4.17. Ngaka ya gae ga e lemogwe.

Ye ke nnete yeo e se nago bana ba phefo gore ngaka ya gae re ka se e lemoge ka gore pele re ka e lemoga, re šetše re na le tsela yeo re e tšeago ka gona. Ge le morwa wa ka o tla fela e le morwa le ge diponagalo tša bongaka di bonagalabophelong bja gagwe. Se, se direga mabakeng ka moka a bophelo ka gore ngwana a ka kgahla batho ba ka ntle, mola ka gae batswadi ba tsota le ge a re ke ya go etela batho. Tše dingwe di dirwa ke seo legae e lego sona, mola le tshwaro ya motswadi e kgathatema. Ge ngwana a gatogile ditao a ile felotsoko, re letela go re ge a boa o tla boa a fetogile mekgwa yeo e itšego. Se, se gatelela taba ya gore ka gae re na le tsela yeo re lebelelago ka yona yeo ngwana a belegwago a re šupetša yona bjalo ka bana ba bangwe. Go no swana le monna goba mosadi, ka gae o no swana le bohle. Ke ka moo go sego bonolo go lemoga ngaka ka gae, re makala batho ba metse ya kgole ba tlile ngakeng ga gabo rena, kgane ke gore yona e gona eupša, rena ga re lemoge.

Ngaka ya 1

> *“Batho ba bantši ba motse wa gešo ba makatšwa ke tsela yeo bongaka bja ka bo tumilego le go phatlalala le metse ye mengwe ka gona. Bona ba sa bona mošemane yola a goletšego pele ga bona gomme bao ba tlago ebile ba thušega, ke bao ba fihlago le go bona ngaka. Mahlo a yoo a tlago a bohlokwa gore temogo ya gago e tle e kgone go go tšwela mohola”*.

Ngaka ya 2

> *“Ge maloko a ka gae a na le mathata ao a hlokago ngaka, ke šomiša taba ya moreko ga o ithekole gomme ka nyaka thušo ya ngaka ye nngwe ya felotsoko yeo e tla fihlago ya tšweletša sebopego sa tšhotšhonono, ya ngaka yeo e tla dirago temogo yeo e tswalago tumelo ya seo se lemogwago. Ke go re ke lemogile gore ponagalo ya ka yeo e lego go ba gešo ya ka, ke yona e tlo ba šitišago go thušega, bjale ke lokišetša sa ruri”.*

Ngaka ya 4

> *“Ka dinako tše dingwe motho o ba le lenyora la gore le nna ba gešo ba ke ba bone le go lemoga seo ke šetšego ke le sona, eupša sebopego seo ke bilego sona go tloga pele se tšwelapele go thibela tšeo ba ka di hwetšago. E se go re mohlomongwe tšeo di kaba thušago ga di gona, eupša temogo ya bona e bohlokwa”*.

Mangaka a mararo a a bontšha gore ka nnete, le ge batho ba kgole ba ka tla le bopaki bja go kgeresa dithaba ka mošomo wa bona, temogo ya batho ba gae e golofaditšwe ke ponagalo ya pele yeo e felago e runya ge ba leka go lemoga ngaka yeo ba dulago le yona. Bao ba dulago le mangaka goba batho ba bohlokwa setšhabeng, ba ka dumelelana le nna ge ke re ka lapeng le setšhabeng, re bona setho sa lapa le setho sa setšhaba, etšwe motho wa gona e le ngaka yeo bohle ba metseng ya pejana ba thušwago ke yona. Ke kwešiša gore o tloga a tshwenyega go swana le ba bararo ba ka gore ba bolela ka taba ya temogo gore e bohlokwa kudu.

Ka seema se sa ka godimo re lebeletše le ditlhalošo tšeo di tšweleditšwego ke dingaka,re lemoga gabotse gore motho moo a goletšego gona go ba gabo, ga a bonwe nke a ka ba le bokgoni bjoo bo itšego. Motho yo mongwe le yo mongwe bokgoni bja gagwe bo bonwa ke ba ntle. Le gona, motho ga se a swanela go lapa go dira bothakga e le ge a bona magagabo ba mo nyaletša tšeo a di dirago. Motho mang le mang o swanetše go tšweleletša neo yeo a e filwego ka bogwari go re badimo ba bo ba kgone go mo oke letša.

4.4.18. Ngaka ya mosadi ga e sware motse.

Motseke wa monna ebile motse o hlomphegile. Nnete ke go re seema se re se tšhela kudu le ge se bolela thwii ntle le go fihla selo. Nankhono mangaka a basadi a bonala a swara metse. Mabaka a mosadi ga se a lebana thwii, o na le dilo tše ntši tšeo di ka mo iletšago go swara motse ka gore boikilelo bongakeng ke tlhogo ya taba. Ka lehlakoreng la basadi, boikilelo ga se bja gore ga ke dire senkete, eupša'' tšhilafalo tše dingwe di itiragalela ka botšona.

Lefase la lehono le hlakanya dilo ka moka. Tšeo re tsebago e le maikarabelo a banna re bona basadi ba swara thipa ka bogaleng, ba di dira. Segagaborena se na le molao ebile ga se fetolwe ke maemo a lefase la lehono a go bea basadi pele mo nkego šetše e le bona ditlhogo tša malapa. Lapa tlhogo ya lona ke monna, ebile ke yena mong wa lona.

Ngaka ya 1

> *"Mangaka a basadi a tseba mošomo, le boikilelo bja gona a bo tseba thwii. Bjale ge motho a nyaka go swarelwa motse go swanetše mosadi yoo wa ngaka a šomišane le monna yo a itšego gore go se be le bothata bja go bitša diji mola maikemišetšo e le go di rakela kgole. Se se ba rutwa go re monna ke hlogo ya mosadi. Monna o swanetše go fiwa maikarabelo a gagwe a senna ka botlalo".*

Ngaka ya 2

> *"Ka ge basadi re le gona, rena ba go fetša pelego re tšwela pele ra dira mošomo ka borena ka gore banna ba rena bao re bego re šoma nabo ga ba sa le gona, ebile nako ya tšhilafalo e fedile. Eupša seema se se gopotša basadi gore ga se tšohle tšeo re ka di dirago".*

Ngaka ya 4

> *"Seema se, se bohlokwa gore re se bolele ka mehla gore go kgone go bonala tlhompho le diila tša segagaborena go tloga tlholegong gore ge re šaetša gomme go sa direge go swana le kgale, re tsebe gore bošaedi bja rena ke bjona bo hlolago seo, eupša bongaka bjona bo sa eme e le bjona ga se bo fetoge".*

Go ya ka Ngaka ya 1 re ka bona gore mangaka a basadi a tseba gabotse gore mosadi ga a sware motse, ba šomiša motho wa monna go dira mešomo yeo e sepetšanago le go swara metse yeo, Ngaka ya 2 yena ebile ke mosadi, o re yena ga a šomiše motho, o itirela ka boyena ka gore o feditše pelego. Go ya ka yena sešitiša ke go se fetše pelego. Ngaka ya 4 e šitlela taba ye ka go bontšha gore seema se, se re gopotša gore ka segagaborena go na lemedi la yeo e kgonago gore bontšha gore bošaedi bja go dira dilo ka tsela yeo re e nyakago re sa latele mekgwa le tshepedišo tša gona, re ka ipiletša mathata a le kgole.

Ka setšo monna ke tlhogo ya mosadi, e šita le Mangwalo a Makgethwa a realo. Ke ka moo go nago le mabakanabakana a mantši ao motho wa mosadi a sa kgonego go a phetha, a phethwago ke banna fela. Se e no ba tlhompho ya go bontšha gore monna ke tlhogo. Ge mosadi a filwe maatla a go swara dikoma, se se šupa gore o tlo swara koma ya banna le basadi. Ka gona basading o tla ya a telekanya ka noši, eupša komeng ya banna o tla romela molekani wa gagwe go ba ngwanabo yo a mmotilego wa monna gore a ye a mo te lekanyetše dikoma. Ka setšo mosadi ga a tšee maikarabelo a magolo ka lapeng bjalo ka go rera magadi/monyanya, go swara motse *le go fa* bana lefata. Maikarabelo ao o a fetišetša go monna wa gagwe. Monna wa gagwe ke yena a dirago tšohle tše mogatšagwe a swanetšego go di dira. Ge mosadi yoo a se a nyala, kgaetšedi ya gagwe e tšea maikarabelo ao

4.4.23. Alafa molwetši ngaka, are go fola a go roge

Seema se ke nnete yeo motho yoo a tsenago bongakeng a swanelwago ke go e tseba gore ge go direga a se tlo re yena o a hlolelwa. Kalafong ye nngwe le ye nngwe batho ba gona bana le mahlo a go bona moo ba kgonago go kgoboketša mahlapa ao ba tlago roga mongake ka wona goba ba tlago a bolela ge ba fodile. Ge ba lwala le ge dijo tša ga mongake e le setoto ba ja ka ntle le bothata, gomme wa kwa ge ba fodile ba re ba be ba fela pelo ya go fola, ba sepele, ka ge dijo tša gona e le setoto.

Re ya go kwa ditlhaloso tša mangaka ka ga sema se, ka moerago ra fetleka filosofi ya bongaka bja setšo. Nepokgolo e le go bjala kwešišo yeo batho

Ngaka ya 1

“Nnaena seema se se nthušitše ka gore ge maroga a etla ke gopola ka pela, gomme ka thabela gore o fodile bjale o rogana ka kgopolo ya go re o foletše sa ruri gomme bothata e no ba go re a re mola a rogane go fihle bothata bjo bongwe gape, gomme a boe gape”.

Ngaka ya 2

“Balwetši ba bangwe maroga ba tloga ba go imetša ka wona ba sa ntše ba lwala, moo e lego go re o tla ba wa gopola gore mohlomongwe ba hlaelelwa mogopolong ka mokgwa wo o itšego. Kgane batho ka tlhago ya bona ba a bolela gomme dipolelo tša bona go ya ka motho gore o di bona e le maroga goba aowa”.

Ngaka ya 4

“Go rogwa ke karolo ya bongaka ka gore ge o šoma gabotse ba re o šoma ka noga, ge o sa dire tšona ba re nka be o tlogela. Taba ke go re mangaka a swanetše go dira mošomo ya ona ka tsebo ya go re batho ba na le melomo ya go bolela ebile ba bolela ka bao ba dirago se sengwe setšhabeng”.

Ngaka ya 1 o phurolla taba ye ka go re seema se go ba gona ga so na go mo tšwela mohola ka gore o kgona go hlokomologa maroga ao a tlago ka ge a tseba gore ke selo seo se tla felago se tšwelela bophelong bja gagwe bja bongaka. Ngaka ya 2 yena o re maroga ga a letele gore motho a fole pele, balwetši ba bangwe ba rogana ba sa ntše ba lwala. Ngaka ya 4 yena o re go rogwa ke karolo ya bongaka, ga go kgonege gore ngaka e šome gabotse gomme e se thunthe ka gare ga mahlapa a balwetši ba yona.

Ngaka bjalo ka kgoši, ke motho yo mogolo setšhabeng. Ge motho e le yo mogolo ga se a swanela ke go kwata, o swanetše go kgotsa. Se se mo thuša gore a se rwale mathata a go tshenya ke batho ka gore seo se ka dira gore ngaka e dibege mošomong wa yona wa bongaka, a hlokometše go kwatišwa ke lethasane le balwetši ka

kakaretšo. Motho ge a direla batho bothakga o swanetše go tseba gore ga se bohle bao ba ka bonago mothakga bjoo a ba direlago bjona.

Batho boati motho wa go dira bothakga ba mmona le go mo gopola ge a sa hlwe a le kgauswi le bona. Ge motho a tlogile lefaseng batho ke gona ba gopolago mediro ya gagwe ye mebotse yeo ba bego ba sa e bone nakong ya ge a sa phela. Batho ka tsela yeo ga se ba swanela go lapišwa ke go dira bothakga ba re ga go na le yo a thabelago mošomo ya bona. Le gona, batho ba swanetše go tseba gore batho ba bangwe ba ka se ba rate ka moka.

4.5. KAKARETŠO

Kgaolong ye monyakišiši o direle diphatadiganong go hwetša dikarabo tša mangaka ao a kgethilwego, tšeo di tsupollago filosofi ka diema le mangaka a segagaborena. Monyakišiši o tšweleditše diema ka moka tšeo di sepelelanago le bongaka bja setšo, gomme a tšwelapele ka mehuta ye mengwe ya diema go lekola tema yeo e kgathwago ke ngaka, kgopolo ya bokgabo, dikgopolo le maikutlo ao a dikologilego tema ya gagwe setšhabeng. Ka go šomiša dipoledišano tšeo di naganišago bjalo ka didirišwa tša histori ya go bo lelwa ka molomo, nyakišišo e tla šomiša dipoledišano ka ga mebolelwana ya Sepedi, le ka moo e kwešišwago ka gona, ka nepo ya go tšweletša dibopego tša filosofi tšeo di bopago boleng bja bophelo, le go iphediša.

KGAOLO YA BOHLANO

KGOBOKETŠO YA TSHEDIMOŠO LE TSHEKASEKO YA MAWA

5.1. MATSENO

5.1.1. Mebolelwana ya diema ka gare ga mawa a ditaola

Kgaolong ya go feta monyakišiši o be a tseneletše ka gare ga diema tšeo di amanago le bongaka bja ga ga borena, gomme a botšiša mangaka ditlhathollo tšeo, gomme ka morago a di nyalelanya ka go ntšha filosofi ya bophelo ka kakaretšo, ka gare ga tšona. Filosofi yeo e ntšhitšwe ka gare ga dikarabo tša mangaka ao a kgethilwego nyakišišong ye. Kgaolong ye monyakišiši o tla tšwela pele go kgoboketša tshedimošo, a lebeletše mebolelwana ya diema yeo e lego ka gare ga mawa a ditaola. Se se tla dirwa ka go kgoboketša mehuta ya mawa le direto tša gona tšeo mebolelwana ya gona e tšewago go ba diema ka ge a humile ka tlhathollo. Ke mangaka ao a tlago hlathollela monyakišiši mehuta ya mawa le direto tša gona, pele di ka amanywa le filosofi ya bophelo ka kakaretšo. Monyakišiši o tla dira se e le go tsupolla filosofi ya bongaka bja setšo. Monyakišiši o tla tšea mawa ao le direto tša gona, goba go tšwa go mangaka, gomme a di hlatholla ka go di akaretša go tšwa mebolelong le ditlhathollong tša bona. Go tla bolelwa pele leina la thewa, gwa latela setlwaedi le ditlhathollo tša lona, gomme ka morago gwa laetšwa phihlelelo ya monyakišiši.

Ge ngaka e tšholla ditaola di wa ka mokgwa wa go fapana, go ya le ka mathata ao molwetši a nago le wona. Eiselen, (1932) o bolela gore lewa ke mokgwa wo ditaola di hlalošago maemo a ditaba tša moalafša ka gona. Lona le dirišwa go bonega moalafša. Therešo ke go re ditaola di wa lewa la go laola molwetši go ya le ka mathata a gagwe, gomme gore di kgone go hlaloša malwetši a gagwe ke ge a hueditše moya wa gagwe gararo ka moo ditaoleng. Khuetšo yeo ke yona e lokollago medimo gore e ntšhe ditaba ka botlalo. Ge motho a butšweletša moya ka gare ga ditaola gantši o botšwa gore o swanetše go bolela ka pelong seo a se nyakago gore badimo ba mo thuše se tšwelele ka moo a ka go kgotsofala ge di hlathollwa ke batsebi ba tšona, go ya le ka moo ba hlahlilwego ka gona.

5.2. Mehuta ya mawa a ditaola

N0	Mawa	Ditlhalošo
1.	Mabona	Ge di wele mabona di ra go re ditaola ka moka di a lebaleba. Mokgalabje, mokgekolo, mošemane le kgarebe ka moka ba lebaleba.
2.	Moraro wo mogolo	Mo go moraro wo mogolo, go phela mokgalabje, mošemane o robetše, gomme mokgekolo o a phela, mosetsana o robetše.
3.	Lehlake	Mo go lehlake pheko ye e emetšego mokgekolo ke yona e phelago e nnoši, mokgalabje, lesogana le mosetsana ba robetše.
4.	Lengwane	Taola yeo e emetšego mokgekolo ke yona e robetšego e nnoši, ge e le mokgalabje, mošemane le mosetsana ba tsogile.
5.	Mohlakola	Ka mohlakola, ditaola ka moka di pontše mahlo.
6.	Masesella	Mo go phela mokgalabje fela, mokgekolo, mošemane le mosetsana ba robetše.
7.	Hlapadima	Go hwa mokgekolo fela, tše dingwe ka moka di a phela. / Ke dipolelo/moipolai yo a sa llelwego.
8.	Mpherefere	Di phela ka moka, Tlhakahlakano, modiro goba lehu, monyanya, dipole, dipolwana
11.	Mašupi	Mokgalabje le mošemane ba a phela, mokgekolo le mosetsana ba robetše./ (Taba ya ka lapeng/ya pitša, ya letswele.)
12.	Sephathakge	Mokgalabje o robetše, le kgarebe e robetše, go tsogile mokgekolo le lesogana Sephiri.
14.	Mereko	Mo go phela ditaola tša sesadi, mosetsana le mokgekolo. Mokgalabje le mošemane ba robetše
15	Legwame	Mokgalabje, mošemane le mosetsana ba a phela, mokgekolo o robetše.(ga o ye go sepela gabotse, o ya go gwaba/ ge o tšea leeto di re legwame ga le tšea.)

16	Bokgatha	Mokgalabje le mošemane ba robetše, mokgekolo le mosetsana ba tsogile, eupša ba a furalelana. Lewa le le bolela ka go se kwane ga kgoro.
17	Mogolodi	(Ke lewa la ntwa) mokgalabje o a tsoga, Kgarebjana e a robala, mošemane o a lebaleba, mokgekolo o gata gabotse
18	Makgolela	Mokgalabje le mošemane ba tsogile ebile ba bapane mokgekolo le kgarebe ba tsogile, eupša ba kgole le kgole.
19	Morarwana	Mokgalabje le mokgekolo ba robetše, mošemane le kgarebe ba tsogile.

Pele ga ge go ka botšiša mangaka le ditsebi tša setšo ka ga mawa a ditaola le ditlhathollo tša ona, go ya go hlalošwa ka ga legogwa, mankgonyane, mokotlana wa ditaola le ditaola ka botšona. Gore motho a kgone go kwešiša ga bonolo re tla šomiša diswantšho tša maleba tšeo ge di ka lebelelwa ka šedi, di ka šiago thuto ya moswananoši mothong. Tše re di tšweletšago mo ke tšona tše bohlokwa ge go etla tabeng ya go kopola ka setšo ka ditaola tšeo re tlago botšiša mangaka ka ga mawa a tšona, gore di retwa bjang.

Mawa a na ledireto tša gona,e lego mebolelwana ye bohlokwa ye e tlago go hlathollwa gomme ya ba go utolla filosofi ya bongaka bja setšo. Ditlhathollo tša mawa a di tšwa mangakeng a go fapafapana, go ya le ka moo dinyakišišo di dirilwego ka gona ke monyakišiši. Ke ona a thušago mangaka go hlatha ditaba tša balwetši ditaoleng ka ge di ba fa sebaka sa go nyalelanya ditaba tšeo ba di bonago go tšona, ge ba ntše ba kgoboketša. Go mohlala wo mongwe le wo mongwe go beilwe seswantšho seo se bontšhago mohuta wa lewa wo go bolelwago ka wona. Pele re ka tsenelela ka gare ga wona go tla hlokomelwa didirišwa tše bohlokwa tšeo ngaka e di dirišago ka nako ya go phekola.

5.2.1. Ngwakwana wa ngaka

Seswantšho 1

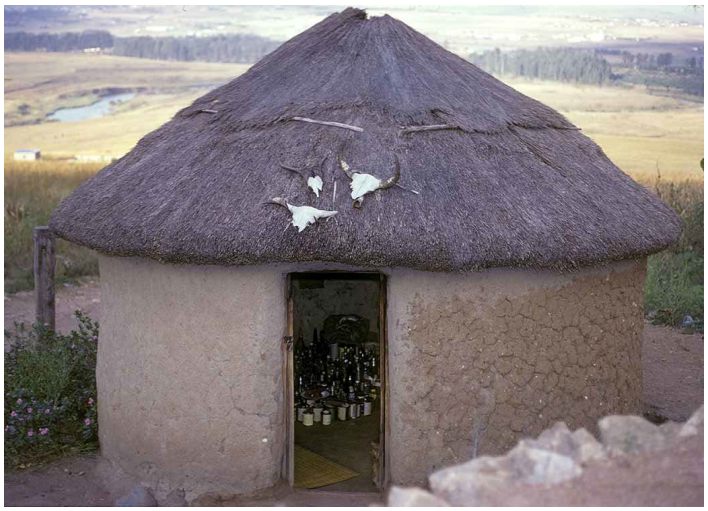

Go tla latela di tlhathollo tšeo di tšwago go mangaka, gomme ka morago go tla fetlekwa filosofi ya bona.

Ngaka ya 2

> *"Ngwakwana wa dipheko ge ke tlago goroga ke le ngaka ke ka moo merwalo ya ka ya bongaka e tlago gorogela le go dula gona. Se ke sešupo sa gore ngaka ye nngwe le ye nngwe ge e tšwa go thwasa, e ka se goroge go se gwa dirwa ngwakwana wo thuto ya gagwe ya bongaka e tlago dula ka go yona. Mohuta wo wa ngwakwana ga o rulelwe ka masenke goba dithaele. O rulelwa ka bjang. Go segwa bjang, gomme gwa rulelwa ka bjona.*

Ngaka ya 4

> *"Ngaka ye nngwe le ye nngwe ge e tšwa go thwasišwa, sa mathomo go nyakega gore a direlwe ngwakwana wo ka gare ga wona a tlago go bea dihlare tša gagwe gape le go kopolela balwetši ba gagwe ka moo. Ka gare ga ngwakwana wo ga go robalwe goba go robalana. Ke ngwako wa badimo. O a hlompšha. Ge ngaka e nyaka go beakanya mešunkwane ya yona gabotse, o tla ba ka fao gomme ge a fetša o swanelwa ke go tšwa ka fao. Ke lefelo le lekgethwa la badimo.*

Ge ngaka e tšwa go rutwa bongaka pele e ka goroga, go agwa ngwakwana wo a tlago šomela mošomo wa gagwe wa bongaka ka go wona. Ka gare ga ngwakwana wo ga go robalelwe. Le ge go ka ba le baeng gwa hloka marobalo, ba ka se tsoge ba ile ba bolela gore go šomišwe ngwakwana woo wa dihlare go hola bao ba hlaetšwego ke marobalo. Le yena ngaka ga a robale le ka fao. Go thwe ge motho a ka robala ka fao o napile o robaditše dihlare tšeo di lego ka fao. Seo e le sešupo sa go re di ka se ke tša alafa motho ka ge di gobogile. Ge go ka direga gore batho ba ba direle tša thobalano ka fao ga se ba goboša dihlare tšeo fela, eupša ba gobošitše bongaka bja ngaka yeo e šomišago ngwakwana woo. Se se ra go re ga a sa tlo kgona se o. Le balwetši ba gagwe ba tlo nyamela ka o tee ka o tee go fihlelela go sa hlwe go tla motho.

Ka gare ga ngwakwana wo o tla hwetša go na le dihlare ka mabotlelwana le ka masakana. Ke tšeo ngaka e alafago balwetši ba gagwe ka tšona. Ngwakwana wo wa ngaka o rulelwa ka bjang. Tumelo ke go re badimo ba ipshina kudu ka go ba ka gare ga ngwakwana wa mohuta wo. Le ge motho a godile kudu o thabela go robala ka gare ga ngwako wa bjang go feta wa masenke. Lebaka le legolo ke go re ka gare ga ngwako wa bjang ge go fiša, wona o a tonya gomme ge go tonya wona o a fiša. Le gona ge pula e ka na motšofadi yo a lego ka gare ga wona ditsebe tsa gagwe di khutša lešata leo le hlolwago ke pula yeo. Motho wa gona o robala boroko, gomme a makala mesong ge a gata monola ka ntle.

Tumelo ya mangaka ke go re ge dihlare tša bona di beilwe ka moo di dutšego di ka se senyege ka pela. Ka gare ga ngwakwana wa mohuta wo ke ka fao ngaka e rego ge e tlo hlahloba balwetši ba yona a ale legogwa, gomme a tšee mokotlana wa dipheko a o bea gore balwetši ge ba fetša go ntšha khunollamoraba, a ba huetše ka gare ga mokotlana woo gomme a di tšholle fase, a thome go hlaloša lewa leo a tla bego a lebona ka yona nako yeo. Se sengwe gape ke gore le yona ngaka ka noši o ba ka fao ngwakwaneng ge a beakanya dihlare tša gagwe go ya le ka fao di dulago ka gona ka fao, le go bona gore dihlare tšeo di sa feleletše go ba aowa. Ge a feditše go dira tšeo ka moka o tla tšwela kua ntle a bona mabaka a mangwe. Ga a tsene ka fao a sa tsebe seo a yago go se dira. Tšiane, (2018) o kwana le se se bolelwago ka

mo godimo ka ge a bolela gore pele ngaka e gorošwa go swanetše go ba le lefelo la go ikgetha leo'' thoto tša gagwe tša bongaka di tlogo dula go lona.

Gantši dihlare tšeo di sa tšwago go eupša di ba le lefelwana la tšona la maleba, moo tše dingwe di tla setlwago ka keka, tše dingwe tša bewa letšatšing gore di ome gore ba tle ba kgone go di oretša balwetši, mola tše dingwe di tla ripelelwa gabotse gore di tle di kgone go apewa. Tše dingwe dihlare di tshelwa ka mabotlelong le mabotlelwaneng gomme tša bewa gabotse ka ngwakwaneng wa dihlare gore ngaka e kgone go di hwetša ka bokgauswi ge e šetše a alafa balwetši ba yona. Mabakeng a mantši ka gare ga ngwakwana wa dihlare ba kokotela mapolankana ao a dirago madulwana a mabotsana a dihlare o tla hwetše nke ke ka le benkeleng. Gantši dihlare tšeo di bewago moo ke tše di šetšego di loketše go šomišwa. Di dirilwe gabotse ke bao ba šomago go beakanya dihlare ka ngwakwaneng wa ngaka, gomme ge a se na le bao ba mo thušago o di beakanya ka boyena. Mabakeng a mantši go beakanya bao ba sa rutwago bongaka, mo ke šupa mathwasane ao a ka bago a rutwa go epa le go beakanya dihlare.

Tlhogo ya kgomo ye ngaka e gorogilego ka yona e tlo bewa ka godimo ga ngwakwana woo, gomme ditaola di tla ya ka mokotleng wa ditaola, ya ba tša go phekola bongaka. Mokgopa wa kgomo ya go goroga o šomišwa go dira moropa o ngaka e tlogo o letša ge e bina. Moropa woo o bohlokwa go feta ye mengwe ka moka. Mošwang wa kgomo yeo ga o lahliwe, o a epelwa, gomme mo o epetšwego gona ke mo ngaka a tlago phasetša badimo ba yona gona.

Ge motho a gorošwa a e tšwa bongaka se segolo seo se dirwago ke go beakanya dihlare tšeo a tlilego natšo ge a e tšwa fao bongakeng. Se se ngwe ke go fifa melao ye e sepelelanago le maitshwaro a ngaka. Ka moo ngwakong wa ngaka yo a tsenago ke ngakakgolo yeo e gorošago ngaka le mangaka a a mofarafarelego.

5.2.2. Legogwa

Seswantšho 2

A nke re kweng mangaka ka boona gore ke ka lebaka la eng ge a tšholla dikgagara ba šomiša legogwa. Dikarabo tša bona di tla tšwelela go ya ka maitemogelo a bona.

Ngaka ya 1

> *Legogwa ka bo lona le tšewa go ba motse, ge ditaola di wele go phekolwa motho a ngadile lapa re tla bona taola ye e mo emetšego e wetše kgole le legogwa. Ge go phekola motho ka lapeng go le boloi re bona ka ditaola tša boloi ge di dutše tlhenkge legogweng. Mabakeng a mangwe legoga le ka emela lešaka kudu ge go phekolwa mathata a leruo. Mong wa lešaka o tlo hlalosetšwa ka botlalo gore molato e ka ba e le eng ka dikgomo goba dipudi tša gagwe go lebeletšwe ditaola tšeo ka mo di dutšego ka gona godimo ga legogwa.*

Ngaka ya 2

> *Legogwa le segwa kua mabaleng kgauswi le noka. Le swana kudu le lehlakanoka. Le fapana le lona ka sebopego, eupša le nyakile go swana le lona. Ka moka lehlakanoka le legogwa di hwetšwa dinokeng. Le ge legogwa le sa hwetšwe ka meetseng bjalo ka lehlakanoka, le mela mafelong ao a lego kgauswikgauswi le dinoka goba matamo a magolo. Ke ka fao*

borrawešo ba kgethilego mohuta wo wa sedirišwa go ba wa go tšhollela ditaola. Ditaola di a hlomphega di swanetše go dula mo go hlwekilego. Meetse ke tlhweko. E bile legoga ka bo lona ka segagaborena ke malao.

Ngaka ya 4

Legogwa ke lona re le šomišago go tšhollela dipheko. Ga se la swanela go dirwa ke bana ba bannyane, le nyaka bakgekolo bao e lego kgale ba bona tša lefase. Ka gobane e le sedirišwa sa go ikgetha sa setšo, gomme se nyaka boikilelo go bao ba se dirago. Ke sona sa maleba sa go tšhollela dipheko. Ge motho a bolokwa go alwa legogwa malaong a gagwe a mafelelo. Le ge ngwana e ka ba mošemane goba mosetsana ge a e tšwa go bolla e le sealoga o dula le go robala godimo ga legogwa. Ge a fihla ka gae ga a robatšwe mepeteng. Go thwe o robadiša letsoko moo legogweng gore badimo ba mmone ga botse. Le ge go hlapišwa/phorola kgoro ba phorolelwa legogweng. Le gona bošegong bjoo ba robala godimo ga legogwa. Ge mangaka a e ya go tšholla phorolwa yela ge ba fetša go hlapiša kgoro, ba swanetše gotla ba re swaretše legogwa go tšwa nokeng.

Ngaka ya 4

"Ngaka pele re ka re e feditše bongaka, e swanetše go parolwa, ke go išwa ka nokeng go ya go tamiša modimo wa meetse. Go kgopelwa bodiba go bengmadiba, mo ngaka ye e tlišitšwego moo nokeng, mangaka a magolo ao a feditšego bongaka a tsena le yena moo meetseng. Ba mo swara ba mo inela gararo a lebeletše Bohlabatšatši". Ge a fihla ka gae o nama maoto legogweng, e le sešupo sa gore badimo ba mmone. Ge motho a thegwa mmele, ngaka e mo namiša maoto legogweng.

Ngaka 1, o bolela gore legogwa le emela lapa goba lešaka nakong ya ge ba phekola motho. O hlaloša gore ge motho a ngadile lapa la gagwe ditaola di tla tšweletša taba

ye thwii ka go se dule legogeng. O re taola ye e emetšego motho yoo a phekolwago e tla dulela kua kgole le legogwa. Go ya ka ngaka, seo ke sesupo se se botse sa kgore mong wa legae o le ngadile. Ge e le mathata a leruo le gona fa o hlaloša gore ditaola di tla ema ka mokgwa wa maleba legogweng goba ka thoko ya lona gomme ele ge go nyakega gore mongmabu a bontšhe bokgone bja gagwe ka go hlatholla ditaola tšeo ka botlalo. Ngaka 2, o bolela gore ditaola di a hlomphiwa e bile ge di tšholla go šomišwa legoga gore di wele godimo ga tšona. O re meetse ka bo ona a bontša taba ya tlhweko. Bjalo ka ge legogwa le hwetšwa kgauswi le dinoka goba matamo a magolo, legogwa le emetše tlhweko ka ge le etšwa meetseng. Mola meetse ka tlhago a emetše tlhweko. Ngaka 3 e bolela gore mangaka a šomiša legogwa go tšholla dipheko, o re legogwa ka ge e le sedirišwa se se bohlokwa sa setšo, badiri ba lona ga se ba swanela go ba digotlane. Ngaka 3 o bolela gore legogwa le swanetše go dira ke diputšwa tšeo di sa hlwego di fahla ke marwele a lefase.

Mangaka a mabedi a ka godimo a hlatholla legogwa ka mokgwa wo o swango ebile ka moka a kwana ka la lehlabula gore ke sedirišwa se sekaone sa go tšhollela ditaola. Ngaka ya 4, o bontšha bohlokwa bja boikilelo go bao ba dirago magogwa a. O bontšha gore magogwa a swanetše go dirwa ke bakgekolo bao ba sa hlwego ba fahlwa ke marole a lefase.

Legogwa ke lona leo mangaka a le šomišago go tšholla dikgagara godimo ga lona. Ge di phatlaletše legogweng ke gona ba thomago go di reta, ba di lebeletše. Re bona le ge motho a hlokofetše batho ba ala legogwa malaong a gagwe a mafelelo. Ba le ala kua fasefase gomme ya ba gona ba latšago motho wa bona. Mabakeng a mangwe re bona ge ngwetši e išitšwe bogadi e dula godimo ga legogwa ebile le bao ba eitšego ba robala gona godimo ga magogwa ao. Legogwa le hwetšwa kua kgauswi le dinoka ka ge le sa fapane kudu le mahlakanoka. Ka bolona le emetše meetse ka ge ngaka e ngwe le e nngwe e išwa meetseng ya phethelwa gona pele e ka kgona go šoma mošomo wa bongaka ka botlalo.

Le ge legogwa e le lona mabakeng a mantši re bonago mangaka a tšhollela ditaola godimo ga lona, mangaka a mangwe re bona ba šomiša mokgopha legatong la legogwa. Lebaka ke gore mangaka le ona a fapana go ya ka dilete. Bao ba šomišago mekgopa ya diphooofolo go tšholla ditaola ba bolela gore ka ge ditaola di dirilwe ka

marapo a diphoofolo di swanetše go wela letlalong la phoofolo goba diphoofolo. Mabaka a go šomiša matlalo a diphoofolo a swana thwii le ao a bolelago ke bao ba šomišago legogwa.

5.2.3. Mokotlana wa ditaola

Seswantšho 3

A nke re kweng mangaka ka boona gore ke ka lebaka la eng ge ba tšholla dikgagara ba šomiša legogwa. Dikarabo tša bona di tla tšwelela go ya ka maitemogelo a bona.

Ngaka ya 2

> *Ditaola tše di lego ka gare ga mokotlana wo ga di letele molwetši a etla ka gae pele ngaka e ka di tšholla. Mesong ye mengwe le ye mengwe ngaka e swanetše go di tšholla e bone tša masa gore meso e rwele eng. Ge balwetši ba e tla o tla tšwela pele go di tšholla e le go ba kopola, eupša yena a šetše a bone gore go sele bjang. Ge a di tšholla o ba a nnoši.*

Ngaka ya 3

> *Ngaka ga se ya swanela go amologala le ditaola, nako ye kgolo le ye nnyane o swanetše go fela a tšholla ditaola. Ge a tšholla ditaola o ikalafa ka noši. Badimo bagabo bao ba mofelego bongaka ba kgona go kgotsofala, ka go bona a dira ka tsela yeo.*

Ke ka fao a swanetše go di tšholla mesong ye mengwe le ye mengwe go bona go re go sele bjang.

Ngaka ya 4

Ngaka ya nnete, e šika le mokotlana wa ditaola. Mo a gakanegago o tšholla dipheko fase. Kgalekgale ditsebi tša dira e be go kgethwa dingaka. Mo re šupa maloba kudu ka nako tšela tša dintwa tša magoši le ditšhaba tša bona. Go be go e ba le motho yo ba mokgethago yo a dulago kua mellwaneng, e lego yena a lomago setšhaba tsebe ge se hlaselwa. Motho yo o o be a hlahla ke ditaola ge a di tšholotše go tšwa mokotlaneng wa tšona.

Ditlhalošo tša mangaka a a ka godimo di ka tsela ye, ngaka 2 le ngaka 3 ba kwana ka wa lehlabula gore mokotlana wa ditaola o šoma go lota ditaola. Ba tšwela pele go bontšha gore ditaola ga se tša swanela go dula ka gare ga mokotlana owe di sa tšhollwe. Ka mehla ge letšatši le hlaba ngaka e swanetše go tšholla dipheko fase e le sešupo sa go bona gore letšatši le le hlabago le hlaba le re swaretše eng? Go thwe ge ngaka e tšholla ditaola ka boyona e a ikalafa. ngaka 4 e hlaloša gore mokotlana wa dipheko o šika le mong, e le go ngaka. O bontšha gore ngaka ya kgale ya marumo goba tsebi ya dira ke yena a hlabelago setšhaba mogoši ge se hlaselwa ke madira. Ngaka ka boyona ge go befa o bo tša ke ditaola tša gagwe tše a di tšhollago nako le nako ge go na le seo se mogakantšhago.

Mokotlana wa dipheko o šomišwa go tšhela goba go lota ditaola. Ka gare ga wona di kgona go dula felo go tee. Ka mehla ge ngaka e phekola batho ba tla lokela tšhelete yeo e lego seroto sa gagwe, gomme ge ba dirile bjalo ba huetša ka gare, ya ba gona a thoma go ba laola. Ge motho a loketše tšhelete ka gare o tla huetša gararo e lego sešupo sa maleba sa gore motho o laleditše badimo ba gagwe gore ba lokolle ditaba go ngaka, e mmotše tšona. Ka khuetšo ya mathomo molwetši o mema badimo ba gabo gore ba utolle ditaba, khuetšo ya bobedi ke ya go mema badimo ba gabo mmago yo a phekolwago, mola khuetšo ya boraro e le ya go laletša badimo ba gabo ngaka gore ba amogele ditaba tšeo ba di botšwago go ngwana wa bona, gore a tle a kgone go hlalosetša molwetši.

Mokotlana wa ditaola o a hlompšha, ga o sware ke diatla tše ntši. Ga botse mokotlana wo o swara ke mong wa ona fela e lego ngaka. Ge o swara ke motho o mongwe ke ge fela motho o we a laetšwe gore a o sware a huetše ka gare ga ona gore ditaba tša gagwe di tle di kgone go bonagala ga botse. Ntle le fao ga gona le motho yo a swanetšego go swara mokotlana wa ditaola. Mokotlana wa ditaola o dirwa ka mekgopa ya diphoofolo. E ka ba diphoofolo tša naga goba tša gae empa e dirwa ka mokgopa wa diphoofolo. Lebaka ke gore ditaola ka botšona di dirilwe ka marapo a diphoofolo. Ke ka fao le tšona di dirwago ka mekgopha.

5.2.4. Ditaola godimo ga legogwa

Seswantšho 4

Ngaka ya 1

> *Ditaola di dirilwe ka marapo a diphoofolo. Se ke sešupo sa gore batho ba kgona go emelwa ke diphoofolo, ka ge motho yo mongwe le yo mongwe a ikana ka phoofolo yeo e itšego. Ke tšona di re botšago mathata a bophelo, ao balwetši ba ratago go a tseba. Ge molwetši a fihlile pele re ka mo alafa re tšholla ditaola gomme ke tšona di re thušago go tseba gore gabotse molwetši o swere ke eng le gore a ka alafa ke eng. Marapo a ke a diphoofolo.*

Ngaka ya 3

> *Ge re di tšholotše ka mokgwa wo di a re phološa re kgona go tseba ka tšona gore molwetši o swere ke eng. Mabakeng a mangwe o tla hwetša molwetši a swere ke mafofonyane ao a a baketšwego ke matšwa. Ka ge molwetši wa mohuta owe a sa alafša o kgona go bona ka ditaola. Ge o bone o kgona go ba botša ka boleta gore ba fetele pele ka ge wena o se na le dihlare tša go alafa bolwetši bjo bo mo swerego.*

Mo ke ditaola godimo ga legogwa. Go ya ka tlhalošo ya Ngaka ya 1, “ditaola di dirwa ka marapo a diphoofolo, le dikgopa tšeo di tšewago kgauswi le meetse. Marapo a diphoofolo a ba gona ditaoleng gomme a emela diphoofolo ka go fapafapana ga tšona. Marapo ao a ditaola ke a kgokaganyago badimo le ngaka go ka kwa tšeo di diregago, ka go lebelela ona. Ge ngaka e phekola molwetši e lebelela ona marapo ao gomme ke moo a tlago go tseba gore mathata a molwetši ke afe le gore a ka mo thuša ka eng go fola goba go tšwa ka gare ga mathata ao. Le dikgopa ke karolo ya ditaola, gomme ka tšona mangaka a kgona go phekola leratadima le ditabana tšohle tšeo di sepelelanago le meetse goba pula”. Mojalefa (2009) o kwana le seo se bolelwago mo ka gore a bolela gore ditaola tšeo di dirilwego ka marapo a diphoofolo tša go fapana di thuša kudu mangaka go kgona go hlatha malwetši, mahu, ge batho ba wela ke madimabe a go se fele, ge batho ba wela ka gare ga katlego le bophelo, ka kakaretšo.

Ge ngaka e phekola molwetši ke yona e tsebago gore ge di tšhologile e le tše dintši ka mokgwa wo, o lebelela dife gore a kgone go hlatholla molwetši gore o bolawa ke eng goba o tshwenywa ke eng. O tla di lebelela gomme ka moragonyana wa kwa a thoma go di reta. Ge o ka kwa a thomile go reta ka tsela yeo, o tsebe gabotse gore o kgauswi kudu le go tlo hlatholla ditaba tšeo a di bonago mo ditaoleng tšeo.

5.2.5. Boditsi

Seswantšho 5

Ngaka ya 1

> *Boditsi mangaka re di šomiša go bokaboka ditaola ge re di tšholotše fase. Ge re dira bjalo, re lebelela gore gabotse di ra go reng? Ge re šetše re bone ditaba tša molwetši re thoma go di hlatholla.*

Ngaka ya 2

> *Ge re goroga re etšwa bongaka go hlabiwa kgomo. Go yona go ntšhiwa boditsi moseleng wa kgomo yeo. Ke bjona boditsi bjoo re bo šomišago go šupa ditaola ge re bolela le balwetši bao re ba phekolago. Gape re šomiša tša bao ba re fa go bongaka, e ka ba rakgolo goba makgolo yo a mphago bongaka*

Mangaka a mabedi, ngaka 1 le 2 a bolela ka molomo o mo tee wa le hlabula gore, boditsi bjalo ka mangaka ba bo šomiša go boka ditaola ka nako ya go phekola balwetši. Ba bolela gore ge ba dira bjalo ba lebelela ditaba tšeo di bolela ke ditaola. Ngaka 2 o hlaloša gore boditsi bjoo ba bodira ka kgomo yeo ba ba gorošago ka yona. Mabakeng a mantši ngaka e šomiša boditsi bjoo bo be go bo šomišwa ke rakgolo, go ba makgolo wa gagwe yo a mo fago bongaka.

5.2.5. Mankgonyane

Seswantšho 6

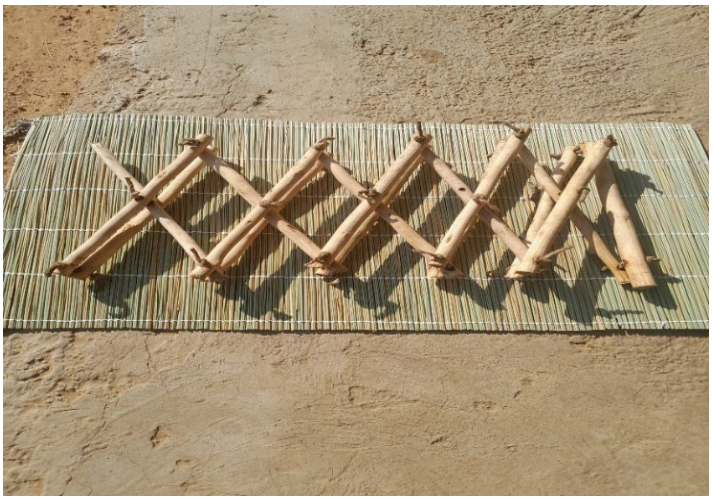

Direto tša mawa a ka moka monyakišiši o di hweditše go mangaka a a kgethilwego go kgata tema nyakišišong ye.

Makgonyane

Ba re ke mankgonyane,
A magapa tolodi,
Tshipa ka tshela,
Ka tshela ka lamella mooka,
Mareko a šalela mookeng
Makgonyane a ntšhupa

Ngaka ya 1

> *"Mankgonyane a dirwa ka dikota tša mehlare ye methata ya go ikgetha yeo mangaka ba e šomišago mabakeng a mathata. Mohlare wa go dira mankgonyane o šomišwa ka gare ga dipheko tša go swara metse ye megolo bjalo ka mešate le ka gare ga dipheko tša go swara koma. Ge ba šetše ba dirile mankgonyane, o re thuša kudu go šupa se se timetšego le go re se timeletše thoko efe. Gape se ka re šupetša batimelelwa. Ke rena mangaka re kgonago go tseba gore a bolelela eng ge a šupile bjang.*

Ngaka ya 2

> *“Ge re phekola motho gomme re sa kgone go bona bolwetši bjoo bo mo swerego, re šomiša mankgonyane. Ke ona a tlo go re utollelago gore gabotse molwetši yoo o swere ke bjo bofe bolwetši” Ge motho a timeletšwe ke leruo goba se sengwe le se sengwe seo a ka ba go a se nyaka se mo lahlegetše go šomišwa mankgonyane ke ona o re hlahlago gore gabotse seo se nyakwago se ka ba se timeletše thoko e efe ya naga. Mankgonyane ga o nke o bolela maaka, fao o šupago ntshe ke fao se se nyakwago se le go gona.*

Ngaka ya 3

> *“Ga se mangaka ka moka ao a phekolago ka go šomiša mankgonyane. Ge ngaka e swerwe ke badimo ge a rutwa bongaka badimo ba ba mosweregо ke bona ba tlogo mo utollela gore o swanetše go šomiša eng le eng bongakeng bja gagwe. Mabakeng a mantši ba mmotša le gore o swanetše go dira le etše go ba aowa. Ka gona le ge mangaka a lebane ga se bohle bao badimo ba bona ba ba filego mpho ya gore ba šomiše mankgonyane bongakeng bja bona.*

Mo godimo ga legogwa ke mankgonyane, ona o šomišwa go swana le ditaola ka ge e le wa go kopola. Ngaka 1 o re mankgonyane o bohlokwa kudu ka ge o dirwa ka mohlare o bohlokwa kudu wo o dulago ka gare ga dithokgwa tše kgolo tša go tšhoša. O bolela gore mohlare wa gona o ba fao o sa kgonego go fihlelelwa ke matsogo a basadi. Go ya le ka mokgwa wo ngaka a hlalošago ka gona ba šomiša mankgonyane kudu ge ba phekola timelelo. Ke ona a thušago mangaka ge a nyakana le selo goba motho yo a timetšego. Ba botšiša wona mankgonyane gore o ba šupe gore selo goba motho yo a timetšego o timeletše thoko efe. Se se thuša banyaki gore ge ba nyakana le sona ba kgone go tseba gore ba leba thoko efe ya naga. Ga o šome mogongwe le mogongwe, o šomišwa feela ka mabaka a timelelo. Ngaka 2 o tšweletša nltha ya gore mankgonyane o kgona go šomišwa ge go kopolwa molwetši. Le ge go le bjalo le yena o a dumela gore mankgonyane o phekola kudu timelelo. Ngaka 3 e hlaloša gore ga

se mangaka ka moka ao a re go ge a ruthwa bongaka ba be ba hlahlwa le go šomišwa mankgonyane. O re go laolwa ke gore badimo ba ba mo fago bongaka ba be ba šomiša mankgonyane goba aowa.

5.3.6. Mabona

Seswantšho 7

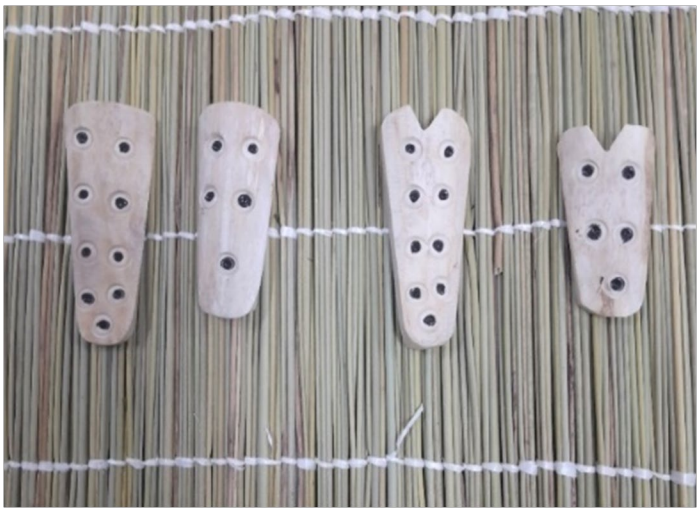

Mabona

Mabona wa mmakasa,
Ka tsoga ka ila boroko,
Gobane ga senna mmoni ke nnoši,
Ka moka ka mahlo a mabedi le tlo bona,
Ke mabona wa mmakapa sehlahlaganya dikgepetša,
Ke morupi morupi wa mmasetšhoge,
Maeba a tšhoga a bone.

A mangwe mangaka ge ba reta lewa le ba re

Ke mabona a bomma ka sa,
Ka bona ka hlatlologanya,
Ke bone le se ka teng ya malo,
Ke bone pitsi ka gare ga pitsi ye kgolo,
Ga ka bona ke nnoši le magoši a bona.

Bjalo ka ge re le bona ka mahlo, lewa le la mabona ditaola ka moka di a lebaleba. Ga go na le ye e ribegilego, mokgalabje, mokgekolo, lesogana le lekgare, eupša ba ka moka ba a lebaleba. Ka polelo ya ditaola ge di le ka mokgwa wo o go thwe ka moka ga tšona di tsogile. Go tsoga ga tšona di laetša bophelo. Le ge molwetši a babja a robetše, ka morago re bona a tsogile, a sepelasepela, re re o tsogile re šupa gore o phetše. Ge re re motho o phedile gabotse, re ra ge a tsogile. Le ditaola ge di le ka mokgwa wo pele ngaka e ka di bolediša, o šetše a bona seetša go tšona. Ka mantšu a mangwe, o šetše a tseba gabotse gore ditaba tše di phekolwago mo di molaleng, di tlo bonagala ka ge di etilwe ke seedi pele.

Ake re kweng ditlhathollo tšeo di tšwago go mangaka, gomme ka morago go tla fetlekwa filosofi ya tšona.

Ngaka ya 1

> *"Pele re ka bolediša ditaola tše re swanetše go di reta e le go kgontšha medimo gore e kgone go re thenkgolela ditlhalošo tša ditaola tše re di lebeletšego ka mahlo. Go di reta go re thuša gore badimo ba re fološetša ditaba tša molwetši thwii ntle le go dikadika. Ge lewa le le ka mokgwa wo le šupa gore bolwetši bjoo bo phekolwago bo molaleng. Ka mahlo o a bo bona. Molwetši le yena o a ipona gore o bolawa ke bolwetši bofe. Go tšholla dipheko tšeo gabotse ke go mo kgotsofatša. Le ge molwetši a tlile ngakeng ka mokgwa woo o tseba se a nyakago go se kwa, eupša o nyaka gore ngaka a se bolele gore a kgonthišiše gore ka nnete ngaka yeo e mmone. Ge ngaka e ka se bolele tšeo yena a di nagannego, a di tsebago gore ngaka yeo ga e tsebe selo".*

Ngaka ya 2

> *"Dipheko re di reta gore re bitše medimo ya gabo molwetši go re ba be le rena ditlhathollong tšeo re tla bego re di dira ka dipheko. Ge di wele ka mokgwa re phekola timelelo. Di re botša gore seo se timetšego se tlo bonwa ka mahlo ke batimelelwa bao. Bjale ka mangaka re tseba gabotse ge lewa le le wele re phekola*

timelelo gore ba tla ngakeng ba tlo holega ka ge se ba senyakago ruri ba tlo se bona ka a bona mahlo, ntle le go hlaka. Le rena ge re ba direla dihlare tša timelelo re di dira ka matšato a magolo, re tseba gore ba tlo hwetša seo ba se nyakago. Ka boripana, se šupa gore ba timeletšwe, eupša seo se ba timeletšego ba tlo se bona thwii ka mahlo. Le ge o lefelwa ditseka tša gona o di amogela ka mafolofolo ka ge o bone gore ba tlo hwetša".

Ngaka ya 3

"Ge re lekola lephelo la motho, lewa le le šupa boikgogomošo mothong. Gape re ka re go momagana le bobono bjo bontši le go ikgantšha ka gare. Gantši ge o phekola motho tša botšha lewa le, o tseba gore motho yo o mo phekolago ke motho wa maemo, wa go ikgona. Gantši di go bontšha boyena bja motho. eupša go laolwa ke go re di sekame bjang. Ke rena mangaka re tsebago gore ge o phekola tša wa lewa le o bona bjang gore di go šupetša boikgogomošo goba legale bjo bo tlago le tše dingwe. Ge di wele mabona motho a sa lwale a iphekola lephelo,ge di sa bolele boikgogomošo, di bolela gore motho yo o iketlile, ebile tše dibotse di tlo mo atela le gona, o tlo di bona ka mahlo a nama le madi"

Ngaka ya 4

"Motho ge a ka welwa ke lewa le la mabona a tlago phekola motse go šupa gore motse wa gagwe o thekgegile. Se se ra go re o tiile le gona o ka se welwe goba go wona go ka se bapalele baloi. Di bolela gore motse wa gagwe o na le seriti, ebile ga o bapale le baloi. Tšeo di diregago ka lapeng la gagwe o kgona go di bona le semeetseng. Ge di wele ka mokgwa wo re phekola motse di ka bolela gape ka mahlatse ao a tlago wela bao ba dulago ka moo lapeng leolego ka direga gore mongwe wa go dula ka lapeng leo go ka direga gore a amogele mpho ye kgolo kudu bjalo ka go hwetša mošomo goba go fiwa mpho ya lesea

ka lapeng morago ga go hloka ngwana sebaka se setelele. E ka ba tše dimpe goba tše dibotse o a di bona. Ke ka moo lewa le rego mabona.

Ge go bolelwa ka mabona, go šupša gore go na le selo seo se bonwago fa. Re swanetše gore ka mehla go tsebje gore go sepelelana le mahlo, gomme mošomo wa ona ke go bona. Mo ga go re go re ba bolela ka go tomola mahlo fela, motho a bona, eupša go bolelwa ka go bona moo go tseneletšego. E ka ba go bona ka ona mahlo ao, goba ya ba go bona ka dipono, e lego go bontšhwa ditaba o robetše. Goba di ka šupa gore o ka gare ga lesedi, ditaba tša gago di molaleng le wena o di nyakišišago o di bona gabotse ebile o a di kgonthišiša.

Ge go thwe mabona, ka moka mangaka a bolela selo se tee, e lego go bona. Le ge ba go hlaloša, mo ka mekgwa ya go fapana ka moka ba bolela ka go bona. Go ya ka ditlhathollo tša mangaka, lewa le la mabona le no bolela ka dilo tša go bonala. Ka mantšu a mangwe, e ka ba go bona tše dibotse goba tše dimpe, fela mo seo se nyakwago se tlo bonwa.

Lewa le ge re le bapetša le filosofi ya bophelo le re botša gore gabotsebotse ga go selo se se ka diregago sa se bonwe. Le ge go ka tšea lebaka le letelele gore se bonale, mafeleleng se tla bonala. Gape le re dilo tše dibotse ga di direlwe leswiswing eupša di swanetše go direlwa seetšeng mo di tlago go tšwela batho mohola. Batho ka lewale ba swanetše go tseba gore, gore motho a be le katlego pele mo bophelong o swanetše go dula therešong, ka gore therešo ke selo sa maleba seo motho a swanetšego go dula a se kgorametše. Ge re bapetša lewa le le filosofi ya bophelo, gape re ka e hlodimela ka gare ga seema se se rego ‘Molamo o kwala marethong’, Go šupa go re ge selo se sebotse se tlo direga, go no bonala go tloga mathomong gore o tlo welwa ke mašoto. Gantši motho ge a tlo welwa ke mahlatse a bophelo o kopana le ditšhitišo tše dintši kudu tšeo a fetšago a nagana gore a ka se tsoge a fihletše tšeo a di nyakago. Morago ga ditlhohlo tšeo Modimo le badimo ba thibolla dimpho tšeo go ya go motho yoo wa maleba. Batho bao ba nago le maitemogelo a bophelo taba ya mohuta wo ba e bona ka pela mothong gore yo o tlo welwa ke mahlogonolo a bophelo.

5.2.7. Moraromogolo

Seswantšho 8

Go lewa le mokgalabje le mokgekolo ba a lebaleba, gomme lesogana le lekgarebe ba robetše. Ge di wele ka moraro wo mogolo ke ge di wele ka mokgwa wo. Ge ba di reta ba re:

Moraro wo mogolo

Ke moraro wo mogolo,
Wa sedikodiko sa phethela,
Ke moraro wo mogolo,
Moraro wa mmakubela,
Moraro wa go rara le beng.

Ba bangwe ba re

Ke moraro o mogolo,
Ke moraro wa thari tša go tswalana,
Wa thari tša go tswalana go belegana,
Thari ye e belegego bore
Ke thari ye e belegego bosana,
Ke moraro wa sedikodiko,
Wa sedikodiko thethegelo ya motse,
Le aketša ba lata mahlaku,
Mahlaku le ora ka noši

Mangaka a hlaloša go re lewa le ke la go bontšha kgakanego ya bana ba motho, e lego bana ba mpa. Go ya ka bona le ke lewa leo le phekolago bana ba motho. Ke leo le lebelanego le bana ba letswele, tše ke dikarabo tšeo re di hweditšego go tšwa go mangaka.

Ngaka ya 1

> *"Ge le phekola ditaba tša bana ba motho, le šupa gore go na le ntwa ye kgolo ya bana ba motho yeo e ka se kgonego go rarologa ka pela. Le ge e se bana ba motho ba letswele e le lešika, lewa le le a bonagala ge ba phekola. E nyaka batho ba bagolo go bona gore ba ba bee fase gomme ba ba bolediše ka boleta gore ba swarelane, ntle le ka mokgwa woo ntwa ya gona e ka no se fele. Lewa le le šupa gore ge bana ba motho ba ka se dudišwe fase ke bao ba ba fetago le go ba hlompha, ba ka se tsenelane go iša lehung. Ke ka fao lewa le le bitšwago moraro wo mogolo." Gabotse lewa le le šupa tharakano le lehloyo magareng ga bana ba motho".*

Ngaka ya 2

> *"Lewa le le šupa go rarega ga ditaba go bana ba kgoro. Go rarega ga batho ba bagolo. E ka ba gore batho ba kgoro ba bagolo ba ile ba gakana ka ditaba kgale, bjale di tlaiša bana ba bona. Mo go šupša ditlogolo le ditlogolwana. Tlaišego yeo e hlolela bana ba dipati tša go re ba hloke mešomo le manyalo. Gore bana ba ba lokelwe, ba swanetše go lokiša mathata goba melato ye e dirilwego ke borakgolo goba bomakgolo ba bona pele. Ge e ba ba be ba adimane dikgomo, gomme ba se bušetšane, ke bana bao ba swanetšego go phošolla diphošo tšeo gore bophelo bja bona bo kgone go tšwela pele ka maswanedi".*

Ngaka ya 4

> *"Ge ditaola di wele ka lewa le di bolela gore go na le molato woo o sa kgonego go rarologa ka lebaka la tikatiko yeo e hlolwago ke bao ba swanetšego go o rarolla. Molato wo o molaleng ebile yo a lewago ke molato o tsebja ke baahlodi, bjale ba šitwa go ahlola molato woo ka ge e le wo o hlotšwego ke mmamoratwa wa bona. Ba nyaka go o ahlola sepitša, eupša ba lewa ke dihlong gore ba tlo lemogwa"*

Ngaka ya 4

> *"Ge di wele ka mokgwa wo go phekolwa motse, go šupa gore motse woo o tiile, eupša ka gare ga wona go na le lešata leo le ka hlolago gore dipheko tša go swara motse woo di tekate. Ke ka moo ba bolelago gore ke moraro o mogolo, ke go re, mašata a gona ke a go se kgotelege, eupša ge e le motse o tiile."*

Ngaka ya 1, 2, 3, le 4 ba kwana ka molomo o tee wa lehlabula go tlhathollo ya lewa le la ka godimo. Go rarakana ke go hlakahlakana, ge bana ba motho ba sa kwane ba itlhakantšhetša bophelo ka noši. Ge go thwe motho o lwa le ngwanabo go swana le gore motho yooo ikgokela madimabe a bophelo. Ditaba tša gagwe tša bophelo gantši di atiša go se sepele gabotse ge a elwa le ngwanabo. Lebaka ke go re ge motho a elwa le ngwanabo o nyamiša medimo ya gagwe. Ge motho a hloile ngwanabo go swana le ge a itlhoile ka boyena. Go hloyana ga bana ba motho go ba hlolela gore badimo, ba ba furalele. Moraro wo mogolo go ya ka mangaka a a ka godimo lewa la gona le šupa gore ditaba tše di diregilego ke ditaba tšeo di amago batho ba lešika le tee, kudu bana ba motho. Ke ka moo go thwego ke moraro wo mogolo wa sedikodiko sa phethela. Ke ntwa yeo e nyakago gore e hwetše baahlodi ba makgonthe ka gore ge e ka hwetša bathwana ba go se tsebe ditaba tša bona, ba ka gakatša molato.

Molato wo go bolelwago ka wona mo e ka ba wa go ahlogana ga bana ba motho bophelo ka moka. Go ya ka moo ba di adilego ka gona, melato ya mohuta wo e ka hlolela moloko madimabe ka ge e le go re batho ba ka palelwa ke go tšwela pele

bophelong ka lebaka la mathata ao boati bja ona a sego a dirwa ke bona, eupša a dirilwe ke batswadi ba bona, goba e le melato ya borakgolo le bomakgolo ba bona.

Mo bophelong bana ba motho ba swanetše go dula ba kwana gore ba se itlholele manaba. Lebaka ke go re ge bana ba motho ba sa kwane ba thabiša bao ba ba hloilego. Ge motswadi a hlokofetše, go tšewa ngwana wa mathomo le wa mafelelo gomme ba fapanya le motswadi wa bona yo a robetšego ge a e tšwa la mafelelo ka gae. Dikgadi tše dikgolo tša kgoro di tla pipa bana bao mahlo gore ba se bone lepokisi leo le rwelego mmele wa mmago bona goba tatago bona ka mahlo ge le etšwa ka ngwakong. Eupša seo se dirwago ke go re ge ba fetša go mo ntšha ka fao ngwakong, bona ba fapana le yena ka go tsena ka kua gare ga ngwako, ka kua go tšwago motswadi, e lego gore e be bona ba gatago moo go fetilego moriti wa gagwe pele go ka gata ba bangwe batho. Seo ke seka sa gore bana ba motho ba swanetše go dula ba tlemagane ka dinako tšohle. Seka se ga se re go re bana ba bangwe bao ba belegwego gare ga ba bohlokwa. Ge wa mathomo le wa mafelelo ba dirile bjalo tumelo ke go re ba akareditšwe, ba mo gare.

5.2.8. Lehlake

Lewa le ge motho a le bona, o swanetše go tseba gore ditaba tše di tlago bolelwa mo di ama kudu batho ba basadi.

Seswantšho 9

Go lewa le mokgalabje, lesogana le lekgarebe ba robetše, ke mokgekolo a nnoši a lebalebago. Ge di wele ka mokgwa wo go thwe di wele lewa la lehlake.

Lehlake

Ke lehlake la mantlhakedi,
Ba re ga le hlakele fela,
Le hlakelela ditaba le di tseba,
Le di tsebitsebi.

Ba bangwe mangaka a re

Lehlake la bomantlhakedi a hlake,
Ga ke hlakele fela, ke hlakelela selo,
Ke hlakelela selo ke se bona,

Mangaka a hlaloša gore lewa le le bonagala gantši ge go phekolwa batho ba bomme/basadi. Ge ba arabela lewa le ba re:

Ngaka ya 1

> *"Lewa le ke la basadi, gantši re le bona ge re phekola mathata a sesadi. Ka boripana, nka bontšha gore mosadi ge a na le mathata a bophelo ge a phekola go wa lona. E ka ba ge go phekolwa mosadi wa moloi yo a phelago a hlasela batho a ba tshwenya mo bophelong eupša ba bangwe ba sa mo lemoge. Ka kakaretšo nka bontšha gore lewa le le bonagala gantši ge ditaba tše di phekolwago di amana thwii le ditshele tša bomme/basadi"*

Ngaka ya 2

> *"Ge go wele lewa le di šupa gore go na le selo se sebe se se tla go direga. Ka mo gare ga yona taba yeo go na le mosadi. Taba ye mpe e go na ke taba yeo e dirwago ke motho wa mosadi ka maikemišetšo. Ke ka fao ba bolelago gore le hlakelela selo le go tseba gabotse gore tlhagaraga ya motse wo e hlolwa ke eng, eupša a sa dumele. Mathata ao a bolelwago ke ditaola mo a tloga a lebane le batho ba bomme.*

Ngaka ya 4

> *“Lewa le ge o phekola mosadi yo moswa, ge o ka bona go wa lona o tsebe gore mosadi yoo goba kgarebe yeo e ithwele. Ke lewa leo le re botšago ka ga mpa yeo le mong wa yona a tsebago gore o imile. Ga go na le go re ditaba di ka bolelwa ka gare ga lewa le gwa se bolelwe ka batho ba basadi. Ditabanatabana tše di kwagalago ka mo gare ga lewa le ke tša go hlolwa ke basadi”.*

Ngaka ya 1, 2 le 3 ba kwana ka wa lehlabula gore lewa le ditaba tša lona di dikologa go batho ba bomme/basadi. Ba bolela ka molomo wa lehlabula gore ditaba tše di tšwelelago ka mo gare ga lewa le, ke mathata a go hlolwa ke batho ba basadi. Lewa le go ya ka mangaka le bolela mathata goba mabothakga ao a diregago mothong wa mosadi. Ge le e wa fase gantši le tla bolela ka go ithwala ga lekgarebe. Le ka bolela ditaba tše dibotse goba tše mpe, eupša lona le hlaloša ditaba tša basadi.

Motho wa mosadi ke yena a nago le bophelo bjo botelele lefaseng, le gona ke yena a dirago gore thari e oketšege ka dikgorong, gomme malapa a tsoge. Go a kgonagala go lapa le se na le motho gomme go ntshwe dikgomo go nyalwe mosadi ka bana, kgoro ya gola. Mosadi o na le makatika kudu ka ge a tseba le go ba le maitemogelo a mantši a lefase le. Le kua sedimong ge motho a nyaka gore dillo tša gagwe di kwagale ka pela, o swanetše go šomiša goba go kgopela rakgadi wa gagwe e be yena a mmulelago dikgoro kua sedimong ka go phasa pele. Ge motho a dirile bjalo dithapelo tša gagwe di amogelwa ka diatla tše pedi kua sedimong. Le go ka dira bobe goba boloi ke basadi ba tšwago pele modirong wa mohuta woo ka ge ba katana ka maatla go lwela mahufa a segadikana le go lwela bana ba bona gore ba se phalwe ke bana ba bangwe. Lebaka ke go re basadi ba bantši ba lwa dintwa tša mahufanahufana ka ge ba sa amogele gore ba ka šitwa ke tše dingwe, gomme ba bangwe ba kgona. Motho wa mme ke yena a tsebago bobe le botse ka botlalo, gomme ge a ka re o dira botse o bo dira ka botlalo, gwa swana le ge a ka gopola go dira bobe le bjona o bo dira ka mokgwa woo.

5.2.9. Lengwana

Seswantšho 10

Go lewa le, mokgalabje, lesogana le lekgarebe ba tsogile ke mokgekolo a nnoši a robetšego. Ge di wele ka mokgwa wo go thwe di wele lewa la lengwana.

Lengwana

Ke lengwana la mafakudu,
Se fe ngwana lehlabula,
A ngwana o khoše,
A ngwana o na tlala,
Kgotlelela go se o se dirago,
Ba re e tletše eng mpa,
A re e tletše kgatsela,
Maswi a tšwele la mme.

Mangaka ge ba hlatholla lewa le go re le bolelaeng go ya ka go fapana ga bona ba bolelago re:

Ngaka ya 1

> *"Lewa le ke la go bontšha pelaelo, ge motho a na le pelaelo yeo e itšego, goba ge moloko o na le pelaelo/ngongorego ya selo seo se itšego. E ka ba go ngongoregelana ga kabelano ya lefa goba tše dingwe. Gabotse lewa le le dutše godimo ga*

ngongorego. Ge o phekola batho bao ba nago le ngongorego yeo e itšego lewa leo le bago go na e ba lona le la lengwana".

Ngaka ya 2

"Lewa le le bolela ka dimpho tšeo di oketšegago letšatši ka letšatši. Dimpho tša gona di tla motho a sa itebetše. Ke moo o bona gore ke lengwana la mafakudu. Badimo ba lokolla dimpho tša tšhologela go setlogolo. Gantši taba ya mohuta wo e direga ge badimo ba se na le pelaelo goba sello. Ba kgotsofetše ka dilo ka moka, bjale ba rotoša dimpho. Dimpho tša gona e ka ba mešomo, manyalo le mahlatse ka kakaretšo. Ge e le pelego ba atiša go fa batho bana ba mafahlana. Le diruiwa tša gona o hwetše di tswala mafahlana goba di tswala ditshadi fela".

Ngaka ya 4

"Gantši lewa la mohuta wo le wa ge re phekola motho wa go hloka tebogo. Motho wa gona o tlwaetše go phela ka gare ga lehumo. Ka lebaka la go se leboge, badimo ba tšea lefa lela gannyane ganyane. Mafelelong o šala a se na selo a hlaka mola a be a tlwaetše go phela bophelo bja manobonobo. Ge o phekola motho wa mohuta woo di tla re go wa ka mokgwa wo gwa ba mokgekolo yo a robetšego. Yena o tla wela kgauswi le dinao tša molwetši. Ke yena modimo yo a ipelaetšago ka go se hlokomelelwe lapa. Malapa ke a basadi, ga se a banna. Pelaelo ya go re motho o ja a nnoši le ge e le ya bakgalabje, e bonala kudu e tlišwa ke mokgekolo".

Ngaka ya 1, 2 le 4. di hlaloša gore lewa le la lengwana ke lewa la dimpho, leo ge motho a phekolwa a ka welwago ke lona e lego sešupo sa go re o na le dimpho tšeo badimo ba tlago go mo fa tšona goba tšeo ba šetšego ba mo file tšona. Le ge ka lehlakoreng le lengwe le hlatholla ngongorego yeo e ka bago e le gona go motho goba go batho. Gantši e ba bana ba motho ka go baka lefa la batswadi goba bašomimmogo ka go galala ditseka tšeo bengmošomo ba ba fago tšona. E ka ba gape motho wa go hloka tebogo go badimo ba gagwe ka dimpho tše a di filwego. Gantši badimo ba atiša

go tšea dimpho tša bona ge yoo ba mo filego a sa fele a leboga. Motho ge a filwe dimpho, ke bona badimo bao ba atišago go di tšea ge a sa leboge.

Lewa le, ka kakaretšo ya bophelo, le no šupa gore motho yo mongwe le yo mongwe o na le dimpho tšeo badimo ba gabo ba mo fago tšona a sa itebetše. Ge motho a tlo hwetša dimpho ga nke a ipona. Gape le bolela go re ga go na le motho yo a rego bjale gona ke kgotsofetše, ga ke sa nyaka selo. Motho yo mongwe le yo mongwe o dula a galala tšeo a nago le tšona a nyaka gore nke kebe di oketšega. Lewa le le sepelelana go tee le seema sela se rego šaka la pelo ga le tlale. Le ge motho a šoma o phela a sa kgotsofalele mašeleng ao a a lefelelwago, gomme o duma gore nka be a oketšwa. Ge ba fetša go a oketša o a tlwaela gomme a thoma go se kgotsofale, a duma gore a okeletšwe gape. Gabotse, motho o dula a sa kgotsofatšwe ke seo a se hwetšago goba go lefelwa.

5.2.9. Mohlakola

Seswantšho se sa ka fase se bontšha gore ge go thwe di wele mohlakola ba ra bjang.

Lewa la mohlakola

Seswantšho 11

Go lewa, le mokgalabje, mokgekolo, lesogana le lekgarebe ka moka ba robetšego. Ge di wele ka mokgwa wo, go thwe di wele lewa la mohlakola.

Mohlakola

Ke mohlakola matsepe,
O hlakotše mogatšakgoši,
Ya mo apola ditswaro,
A šala a pipile ka diatla.

A mangwe mangaka a re?
Ke mohlakola o moso wa matsepe,
O hlakotše mogatša kgoši ditswaro,
A šala a ponapona sebakeng,
A re ke mohlakola o hlakotše ke mang,
A re ke mokgaetši, kganthe ke Raisebe.

Ke lewa la leswiswi. Ge go ka wa la mohuta wo ngaka e tseba gabotse gore ditaba tša molwetši wo ke tše thata. Ntle le go re motho ke ngaka, le kgale re tseba thwii gore dilo tša leswiswing ga se tša nnete. Se se šupa gore ka gare ga lona ga go na bothakga ka ge go sa bonale selo. Bjale ge lewa le wele ka mokgwa wo, re tseba gabotse gore ditaba tša gona ke leswiswi.

Mangaka ge ba hlatholla lewa le go re le bolelaeng, go ya ka go fapana ga bona. Morago ga go kwa ka moo ba retago lewa le ka gona, ditlhathollo tša mawa a go tšwa melomong ya mangaka gomme ka morago gwa fetlekwa go lebeletšwe filosofi ya tšona.

Ngaka ya 1

> *"Ditaola ge di wele ka mokgwa wo di šupa madimabe, goba senyama seo yo a phekolwago a ka bago a na le sona. Gantši o tla hwetša motho wa gona a bekilwe ke go thulwa ke difanaga le go hloka mahlatse a mošomo le lenyalo. Ge e le mosadi banna ba no dula le yena, eupša ga ba mo nyale, ge e le monna o nyala basadi, ba mohlala. Lewa le le sepelelana le leswiswi"*

Ngaka ya 2

“Le ke lewa leo le re bontšhago leswiswi. Ge ke bolela ka mokgwa wo ke šupa gore ge o ka bona o phekola batho tša ribega ka moka, di šupa lehu. Gore go tlo hlokofala motho wa mohuta mang mo go tšona, re lebelela pheko yeo e sekamego kudu go di feta. Ge e ba go sekame ya mokgalabje, go ra go re re tlo ba re sebotšwa ka lehu la mokgalabje lelokong. Ge e le mokgekolo yo a sekameg gora gore re tlo loba mokgekolo wa leloko. Ka moka ga tšona e le tše nne, mokgalabje, mokgekolo, lesogana le lekgarebe go yeo e sekamego ke yona e re botšago gore ke motho wa mohuta mang yo a tlogo lobja lelokong”

Ngaka ya 4

“Batho ba swanetše go lemoga gore lewa la mohuta wo le ka be le re hlathollela kudu ka timelelo yeo e lego gona. Ge batho ba utšweditšwe ge ba tlo itebelela gantši lewa la gona e ba la mohlakola. Se se šupa gore ba hlakotšwe/ba utšweditšwe. Ka boripana, lewa le ke la timelelo”

Ngaka ya 4

“Ka nako ye nngwe lewa le ge motho a ka le bona, le bolela ka bohloki bjo bošoro, eupša bohloki bjoo ga se bja tlhago, ke bja maitirelo. Bohloki bjoo bo ka ba bo hlotšwe ke go loiwa. Batho gantši ge ba bolela ka moleko wa mohuta wo ba re ke go sepedišwa le tokolosi. Se ka boripana, e no ba go re motho o a šoma eupša tšeo a di šomelago ga di bonale ka ge mešomo ya gagwe e ribegilwe ke baloi”

Go ya ka dikarabo tša mangaka a ka moka ka mo godimo, ge ditaola di wele lewa le la mohlakola di šupa madimabe ao motho a ka bego a na le wona, ba hlatholla gore e ka ba a welwa ke dikotsi tša go swana le go thulwa ke difatanaga goba go welwa ke madimabe a go se fele. Ngaka ya 2 o hlaloša thwii gore lewa la mohuta wo o lebagane le thobalelo goba lehu. Ka mantšu a mangwe, ge go phekolwa motho ditaola tša wa ka mokgwa wo go ba molaleng gore lewa leo ke la lehu, Go re go hlokofetše mang re

bona ka taola yeo e sekametšego ka thoko ye tše dingwe di sego tša sekamelwa ka gona. Ngaka ya bone o hlatholotše ka moo lewa le le bolelago ka gona tabeng ya timelelo, mola Ngaka ya bone e bolela gore lewa le mabakeng a mantši le ka tšweletša bohloki bjoo e lego bja madirakaboomo. Bjo ke bohloki bja go loiwa.

Go ya ka moo ditlhathollo tše di tšweleditšwego ka gona, di bolela gore mo bophelong go na le batho bao ba phelago ka mohlako go tloga boseeng go fihla batšofeng, e se go dira ka boomo eupša e le madimabe goba go gakantšhwa ke batho bao ba phelago nabo. Motho wa gona o no gatelelega bophelo ka moka. Ba bangwe maphelo a bona e ba a makopana, ba sa lebeletšwe gore ba itirela tše kgolo bophelong ba loba maphelo.

5.2.10. Masesella

Ge motho a sesella go ra go re gabotse ga a tsebe pele le morago, goba re ka re ga a itsebe gore o tšwa kae, o ya kae. Bjale ge lewa le wele ka mokgwa, wo mangaka a tseba gobotse gore mo ditaba di thatafile.

Seswantšho 12

Ge lewa le re masesella le wele ka mokgwa wo, di ra go re mokgalabje o tsogile, lesogana le robetše, mokgekolo o robetše le lekgarebe le robetše.

Masesella

Ge ba di reta mangaka ba re,
Wa sesella moupa,
Mona le thari ga a seselle,
Boroko bja pudi bo tlhakwaneng,
E faata boroko ka tlhako,
Moupa ga a seselle fela,
O sesella selo a se bona.

Morago ga go kwa ka moo ba retago lewa le ka gona, go ya go kwewa ditlhathollo tša mawa a go tšwa melomong ya mangaka, gomme ka morago gwa fetlekwa re lebeletše filosofi ya bona.

Ngaka ya 2

> *"Ge ditaola di wele ka mokgwa wo di šupa gore go na le seo se nyakwago se timetše, eupša go na le lehutšo le lentši kudu go re se ka hwetšwa seo se timetšego. E ka ba thoto ya lebenkele goba diruiwa. Gantši motho ge a phekola timelelo gomme a na le bagononelwa bao a ba tsebago, lewa la gona e ba la masesella. Ke ka fao ge re di reta re rego "Ga a seselle fela, o sesella selo a se bona."*

Ngaka ya 4

> *"Ge di wele ka mokgwa wo di šupa go hlokega ga thari, eupša motho yo a phekolwago e sa le yo moswa gomme thari a ka ba le yona. Lewa le le šupa gore motho yo a phekolwago o a lwala eupša a ka alafša thari a ba le yona. Ka mantšu a mangwe, re šupa gore boopa bja gagwe ga se bja tlhago, ke bja maitirelo goba re ka re o loilwe, goba o swanetše go phethela badimo tabana yeo e itšego, gomme dilo tša gagwe di boele sekeng, a swane le ba bangwe le, yena a hlaletše".*

Ngaka ya 4

> *“Lewa le le bonala makgeng a mantši ge go phekolwa pula. Ge go ka wa lewa la mohuta wo re phekola pula go šupa gore pula e gona eupša e nyaka gore go ntšhwe lesolo go topiwe dibeela tšeo di šitišago pula ye go ka iponagatša gabotse. Meetse ke a mantši kua godimo, a nyaka gona eupša a thibelwa ke dibeela tšeo di tletšego lefase. Di dira gore ka mehla re bone maru eupša pula ya gona e re kganyetša. Maru a gona ge o a lebeletše nke a tla na gonabjale efela ga go be bjalo ka ge a šitišwa ke dibeela tše di tletšego motse”.*

Go ya ka ditlhalošo tša mangaka a a ka godimo, lewa la masesella le bolela ka timelelo ka botlalo. Go ya le ka fao ba e hlalošitšego, e ka ba timelelo ya leruo, timelelo ya dithuto, time lelo ya dilo ka kakaretšo, di phekolwa ke lewa le la masesella. Gape ba hlatholla gore ge mosadi yo a sa lekanego ke pelego gomme a tlo hlodimela seo se mo šitišago go belega, lewa la gona le atiša go ba masesella. Ba re ge le wele ka tsela yeo le šupa gore molli a ka alafša gomme a holega a kgona go swana le basadi. Gape ba hlathollotše ka pula gore lewa le le ka ba le phekola pula yeo e šitišwago ke dibeela gore e ka na. Ba re ge dibeela tšeo di ka tlošwa kgonagalo ke ye ntši kudu gore pula yeo e ka tla ya na wa go falala.

Lewa la masesella gape le bolela ka madi a ditšhila. Ge monna a gakantšhitšwe ke malwetši a thobalano, gantši lewa la gona e ba lona le. Gape ge mosadi a ntšitše mpa, gomme a se swarege gabotse go fihlela a išwa ngakeng ya segagabo, rena ge ba fihla ba di tšholla lewa la gona gantši e ba lona le la masesella. Ge madi a motho a šilafetše ka mokgwa wa go šomiša diokobatši le bongwana ba gabo tšona, lewa la gona mabakeng a mantši ge a ile go phekolwa lewa e ba lona le la masesella. Ka kakaretšo, lewa le la masesella le akaretša malwetši ka moka ao a sepelelanago le madi a ditšhila mmeleng.

Se se hlaloswago ke lewa le la ka godimo re se bapetša le bophelo. Se šupa go re yo mongwe le yo mongwe ge a timeletšwe o swanetše go ema ka maoto, a nyakane le seo se mo timeletšego. Motho ga se a swanela ke go no dula, eupša o swanetše go emaema, go fihlela a hwetša seo se mo timeletšego goba seo a se nyakago. Se

sengwe gape seo batho ba swanetšego go se tseba, ke go re ‘phatanahlakola ga e onalele mohlakodi.’ Se se ra go re le ge motho a ka utswa a be a ipotša gore o na le maitemogelo a go dira bjalo, seo se šalago ke go re letšatši le lengwe o tla bonala a tšwela nyanyeng ka mediro yeo ya go tšwa tseleng. Motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše go tseba gore ge batho o ba utsweditše ba bolela ka dipelo ka lebaka la gore wena o ba utsweditše o no tseba gore ke madimabe a magolo ao a tlago go wela. Ge batho ba go swere ka dipelo ba go lakaletša bobe, o tlo welwa ke dipati tša go šiiša. Dipelo tša batho di bogale kudu go feta sehlare.

5.2.11. Mašupše

Seswantšho 13

Mašupše a retela

A retela setswalla lengope,

Le reng le bolaya mašupye,

A se na molato,

E le moleti wa dikoma,

Ge di wele ka mokgwa wo mokgalabje a tsogile, lesogana le tsogile, mokgekolo o robetše le lekgarebe le robetše, di šupa gore di wele mašupše. Morago ga go kwa ka moo ba retago lewa le ka gona, go ya go kwewa ditlhathollo tša mawa a go tšwa melomong ya mangaka gomme ka morago ra fetlekwa go lebeletše filosofi ya tšona.

A re kweng gore mangaka a reng ge ba hlatholla leweng le

Ngaka ya 1

> *“Bjalo ka ngaka, maitemogelo a ka ke go re ge ditaola di ewa lewa la mašupša, e bolela ka ga dikgolego. Gantši ge go ewa lewa la mohuta wo motho wa gona e ba mohuta wa batho bale o hwetšago ba kgona go boelela”.*

Ngaka ya 2

> *“Gantši ge motho a phekola a be a swere lewa le ba ka tsela ye. Lewa le le lebelelane le motho yo a ratago go seleka. Mabakeng a mangwe e ba ditabana tše di kopanego le boloi ka gare”.*

Ngaka ya 1 le 2, ba kwana ka molomo o motee wa lehlabula gore lewa le la ka godimo le lebelelane le kgolego. Ge motho a phekolwa, gwa wa lewa la mohuta wo, gantši le bolela ka dikgolego. Go molaleng gore ge motho woo a phekolwago ke sekebekwa goba ngwana wa gagwe ke sekebekwa. Ditaba di ka tšwelela ka motho wa sekebekwa kabo yena goba motho yo a phekolago ka ngwana wa gagwe wa sekebekwa yo e sa lego a timelela goba a swarwa.

5.2.12. Bokgata

Basadi gantši ba rata lesebo, le gona ditabatabana tše dintši tša ditshele di tla ka bona. Ge ditaola di wele lewa le ngaka e tseba gabotse gore ditaba tše di tlago tšwelela mo di amana le batho ba bomme thwii. Gabotse lewa le le akaretša ditshele tša basadi, eupša go ya go kwewa ka fao mangaka ba le hlatholla ka gona lewa le.

Lewa la bokgata bonanana

Seswantšho 14

Go lewa le, mokgalabje le lesogana ba robetše, Ke mokgekolo le lekgarebe ba lebalebago. Ge di wele ka mokgwa wo go thwe di wele lewa la bokgata.

Ke bokgata

Bokgata bonana,
Pudi ya fata,
Boroko e a lala,
Taba tša pepeneneng,
Taba tša basadi,
Di ya nokeng di ntsebe,
Di bowe di ntseba,

Bokgata

Ke bokgata bonana,
Ba re boroko bja pudi,
Boroko bja pudi botšwa tlhakong,
Ke bogaratša ngaka,
Ba re garatša o be o garatše mong taba.

Morago ga go kwa ka moo ba retago lewa le ka gona, go ya go kwewa ka ditlhathollo tša mawa a go tšwa melomong ya mangaka gomme ka morago gwa fetlekwa go lebeletšwe filosofi ya tšona.

Ngaka ya 1

> *"Ge o ka re o phekola molwetši ditaola tša wa lewa le, go ra go re di tla be di wele bokgata, e le go re di tla be di go botša thwii ka lesebo. Di tla be di no ra go re ditaba tšeo go tlilwego ka tšona ka gare ga tšona go kitima lesebo la basadi. E ka no ba ntwa ya bana ba basetsana goba ya basadi, go akaretšwa le ya bakgekolo. Mo di no šupa gore dintwa goba masebo a basadi".*

Ngaka ya 2

> *Ditaola ge di wele ka mokgwa wo di šupa ditshele le masebo ao a tlago ka batho ba basadi. Ntwa ye e lego gona e bešeletšwa ke masebo ao a tseneletšego a basadi. E ka ba go baka monna goba ditshele ka kakaretšo tša basadi, di hlola gore ditaola di wele wa la mohuta wo. Ba bangwe ba le bitša lewa la ditshele tša basadi.*

Mangaka a a ka godimo a kwana ka lentšu la lehlabula gore ke lewa la bokgata ke leo le bolelago ka lesebo la basadi. Ngaka ya 1e re ge di wele lewa la bokgata le bontšha gore go kitima lesebo, gomme Ngaka ya 2 o re lewa le le bontšha dintwa ditshele le masebo a basadi. E ka ba dintwa tša bona le go loišana go akaretša masebo lewa re ka bona lewa ka mokgwa wo. Go ba ge monna a gakantšhitšwe ke basadi ka lebaka la thobalano re ka bona lewa le e wa ka mokgwa wo. Ge re bolela mo ka ditabatabana tša basadi, re ka akaretša le bakgekolo bao ba hlolanago ka diolo.

Lewa le le akaretša ditabatabana tše ntši tšeo di ka hlolwago ke basadi. Kakaretšong ya bophelo re šetše re lekile go hlaloša gore mosadi ke yena a nago le neo ya go tseba dilwanalwana tše dintši go feta banna. Ke moo o bonago monna a se a swanela go nyala mosadi yo a mo fetago goba a lekanago le yena ka gore go na le kgonagalo ye ntši gore mosadi o tla mmekiša ka dikgopolo, gomme ka lapeng gwa fetša go sa bonale gore tlhogo ya lapa ke mang. Le ge ba ntše ba nyetše basadi ba bannyane go bona ka malapeng a mantši, seeta go lla sa mosadi. Ka mantšu a mangwe, re šupa

gore basadi ba bantši ke bona ba laolago malapa banna ba ntše ba le gona. A mangwe malapa a laolwa ke basadi ka botlalo ka ge ba se na le banna, ba se ba nyalwa ke motho. Ba bangwe ba nyetšwe, eupša ba tšo boa bogadi bjale ba rwele maikarabelo a malapa ka noši. Ba bangwe ba nyetšwe banna e sa le ba tšewa ke tša makgoweng, ga ba sa boa gae. Ba boa ka malapeng mola ba tšofetše, bana ba godile, ebile ba gakantšhwa ke bana bao.

5.2.13. Sehlako

Seswantšho 15

Go lewa le mokgalabje le lekgarebe ba robetše, lesogana le mokgekolo ba a lebaleba. Lekgarebe le robetše. Ge di wele ka mokgwa wo go thwe di wele lewa la sehlako.

Sehlako

Sehlako sa ramakgokela,
Kgokela sehlako se tie,
O se ke wa ba monyatšaleeto,
Tsela tša mosepedi ga di nyatšiwe,

Morago ga go kwa ka moo ba retago lewa le ka gona, go ya go kwewa ditlhathollo tša mawa a go tšwa melomong ya mangaka gomme ka morago gwa fetlekwa go lebeletšwe filosofi ya bona.

Ngaka ya 2

“Ge molwetši a phekolwa gwa wa lewa le, go ra go re o swanetše go kgotlelela gore a holege. O swanetše go ema ka maoto, a se ke a tšwafa ka ge bolwetši bja gagwe bo ka mogomela kgole”. Ge go wele lewa le, molwetši o swanetše go tseba gore o swanetše go emaema ka bolwetši bjoo bja gagwe, gore a tle a kgone go fola. Ge a ka se semaeme a ka fetša a bekišwa ke bolwetši bjoo gomme a ka loba bophelo.

Ngaka ya 4

“Gantši ge motho a phekolwa dipheko di wa lewa le le no ra go re mathata ao molli atlilego ka gona ke a magolo, a nyaka gore a tloge a tomola mahlo ka ge ntle le ka mokgwa woo a tla mo kata fase. Ga se a swanela go hlepiša le gannyane ka gore a ka bona tše dikgolo ka mahlo”.

Ngaka ya 5

“Lewa la mohuta wo le tsoša molwetši goba molli mahlong gore a se tšee bolwetši goba mathata ao a nago le wona bofefo. O swanetše go tseba gore o lebane le ngalaba ya bolwetši; ka gona o swanetše go lwa le bjona go fihlela a bo fenya. Ka gore ge a ka se dire bjalo bo tla potoketša yena fase”.

Ngaka ya 1 o bontšha gore ge molwetši a phekola ge go ka wa lewa le le šupa gore molwetši o swanetše go se lape go ema ka maoto bolwetšing goba go seo a llago ka sona. Ngaka ya 4 le 5 ditlhathollo tša bona ga di fapane ka go re ka moka ga bona ba bolelago re molwetši a se ke a tšeela mathata a gagwe mo se ka go hlwa a dutše felo go tee. O swanetše go emaema, e se be monyatšaleeto o tla bona o tla fola malwetši ao a gagwe.

Mawa ka go fapafapana ga ona a bonagetše ka kua godimo go ya le ka fao a hlalošitšwego ka gona ke mangaka a go fapana. Ditabatabana tše dintši ka ga balwetši di tšwelela ka go thušana le dipheko tše dingwe. Mo go lebelelwa ka moo tlhako e šomago ka gona ditaoleng go ya ka ditlhaloso tša mangaka. Mo ditaoleng, go šomišwa

ntlha ya tlhako ya kgomo go hlatsela ditaba ge motho a phekolwa. Re tlo lebelela tlhako ya kgorogo ya ngaka, tlhako ya kgomo ya monyanya, tlhako ya kgomo ya mogoga, tlhako ya kgomo ya tlhoboša, tlhako ya kgomo ya pulo ya maswika, le tlhako ya kgomo ya koma.

Di lebelela ka e tee ka e tee gore o kgone go kwešišwa ka botlalo tšeo go bolelwago ka tšona.

5.3. DITAOLA KA TLHAKO

5.3.1. Tlhako ya kgorogo ya ngaka

Seswantšho 16

Mangaka ge ba hlaloša ka moo a kwešišago taola ye ka gona, a di bea ka tsela ye:

Ngaka ya 2

> *"Tlhako ye re rego ke ya go goroga ga ngaka, ge e tšwa go rutwa bongaka, e tšwa go kgomo yeo e hlabjago ka letšatši leo ngaka e gorogago ka gae. Kgomo e hlabelwa go ntšha dipheko tša ngaka gape e ba sešebo sa modiro wa kgorogo".*

Ngaka ya 4

> *"Ge motho a ka goroga a tšwa bongaka gwa se hlabje kgomo ya kgorogo, go šupa gore ditaola tša ngaka yeo ga di kgone go felela ka ge go se gwa hlabja kgomo ya kgorogo".*

Go ya ka ditlhalošo tša mangaka a a ka godimo, taola ye e bolela ditaba tša leeto. Ge motho a tšea leeto gomme a nyaka go bona gore le tlo ba gabotse goba aowa, go lebelelwa yona taola ye, gomme ngaka ka maitemogelo a gagwe o tlo hlalošetša yoo a phekolago gore leeto la gagwe le tlo ba bjang. Go phekolwa gore leeto ka tlhako ya kgomo ya kgorogo ka ge e bontšha leeto la ngaka go tloga ge e tloga ka lapeng a ile go rutwa bongaka, go fihlela ge a buŝwa ka gae ka merwalo ya bongaka.

Ka segagaborena ge motho a tšea leeto o swanetše go le hlodimela ka go phekola, gore a se sepele leswiswing. Ge a ka re a phekolwa a hwetša gore leetong leo go tla ba mathata, o nyakišiša gore mathata ao ke afe gomme ka morago gwa nyakwa mešunkwane yeo e ka alafago bolwetši bjo bo bonalago tseleng ya bophelo. Ga se ka phošo ge go thwe taola ye e bolela ka leeto ka gobane ge motho a swerwe ke badimo goba badimo ba nyaka go mo fa bongaka, ga ba iponagatše.

5.3.2. Tlhako ya kgomo ya monyanya

Seswantšho 17

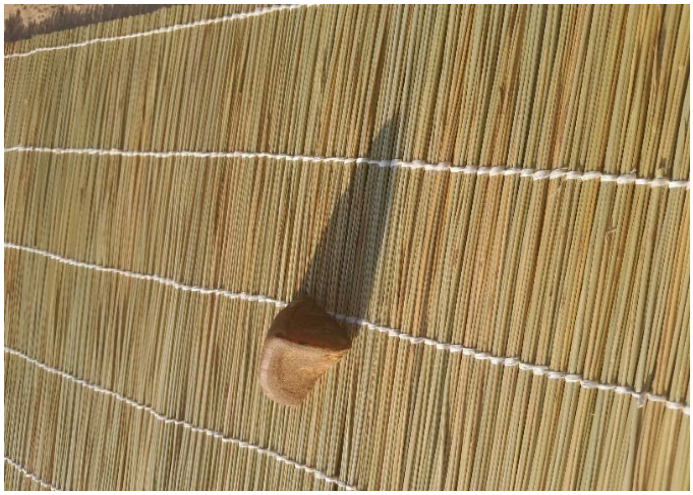

Mangaka ge a hlaloša ka moo ba kwešišago taola ye ka gona, a di bea ka tsela ye:

Ngaka ya 2

> *"Tlhako ye re rego ke ya kgomo ya monyanya ke yona ngaka a lebelelago yona ge go bolelwa ka lenyalo. E kgona go e montšha gore ka letšatši la monyanya ke badimo bafe bao ba bego ba*

tiile. Le gona e re bontšha gore lenyalo le amogetšwe gabotse kua sedimong goba aowa".

Ngaka ya 4

"Lenyalo le ama meloko ye mebedi, e lego ya bomonna le ya bo mosadi. Ka gona, ka letšatši la monyanya kgomo e tla tšwa ka lapeng la gabo bo lesogana ya ya ga bo lekgarebe. Kgomo yeo ke yona e lego ya monyanya. Ke yona tlhako ya gona e ntšhwago go ba ya go lekola lenyalo goba manyalo".

Ngaka ya 4

"Monyanya kua sedimong ga o go na ge go se kgomo. Kgomo ke yona e kgomaganyago meloko goba selo se tee. Ge e hlabja madi ao a tšhologago fase ke ona monyanya kua sedimong. Kgomo ya gona re e bitša kgomo ya monyanya".

Kgomo ya monyanya ke kgomo ya tshadi yeo e gapšago go tšwa gabo lesogana go ya gabo lekgarebe. Kgomo yeo e ba ya tshadi ka ge e tlago kgopela motho yo a tlago godiša kgoro ka pelego. Monna goba mokgalabje yo a e hlabago e swanetše go ba yo a šetšego a hlabile ebile a na le maitemogelo ao a swanetšego gore kgomong ya mohuta woo go ntšhwa seo se amanago le monyanya, ka ge kgomo ya monyanya e na le dithwanathwana. Nakong ya ge a tlago ntšha moya dimpeng o swanetše go raka bohle bao ba sa nkago ba hlaba kgauswi gore ba se tlo kgathola mošwang wa kgomo yeo wa mathomo. Ge se se ka ba diragalela, e ba boloi bjo bogolo go bona ka ge ba tlo šitwa ke go nyala basadi. Yona kgomo yeo e hlabilwego ya monyanya go tšwa gabo lesogana, ke yona mangaka ba ntšhago tlhako ya kgagara yeo e tlago go hlatha ditaba tša monyanya ka diphekong goba dikgagareng.

5.3.3. Tlhako ya kgomo ya mogoga

Seswantšho 18

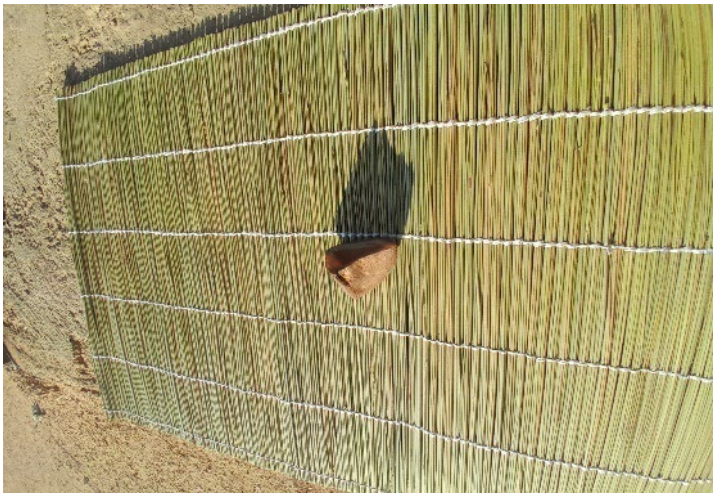

Go tla kwewa mangaka gore ba reng ge ba hlaloša taola ye go ya ka kwešišo le maitemogelo wa mošomo wa bona:

Ngaka ya 1

> *"Taola ya tlhako ya mogoga e dirwa ka kgomo yeo e hlabilwego še le ya mogoga. Mogoga ke kgomo ye e hlabjago ka nepo ya go robatša mohu. Go kgomo yeo go tšewa mokgopa wa yona gomme mohu a robatšwago ka wona, gwa ba gwa tšewa nama yela ya yona ya apewa ntle le go tšelwa letšwai". Nama yeo e lewa gona ka fao lehung e felelela ka fao. Ga e kobelwe e bile ga go na motho ofe kapa ofe yo a tlilego go botšiša ka ga yona.*

Ngaka ya 2

> *"Nama yeo ga e beiwe le gona marapo a yona ga a tšwe ka sefero sa gabo mohu. Ge ba fetša go eja ba kgobela marapo a yona ka moka, gomme ba a fiša. Molora wa gona ke pheko ye kgolo kudu. Go ya ka mangaka, ke ona a tsebago gore bao šomiša go alafa goba go thiba eng. Motho ga a hlabelwe megoga ye mebedi, go hlabja o tee. Le gona ge e ba ke monna o nyetše basadi ba go feta o tee, kgomo ya mogoga e hlabja ka*

lapeng le legolo. ka fao mohu a tšwelago ka go lona ge a išwa dirapeng".

Nama ya kgomo ya mogoga ga e lewe ke bana ba bannyane bao ba sego ba bolla. Peleng ba be ba bolela gore ge ngwana a ka ja nama ya kgomo ya mogoga o itlholela madimabe bophelong. Ngwana yo a sego a bolla le lehung o be a sa ye. go tšewa gore o sa gola. Le go hloboga mohu o be a sa hloboge.

5.3.4. Tlhako ya kgomo ya tlhoboša

Seswantšho 19

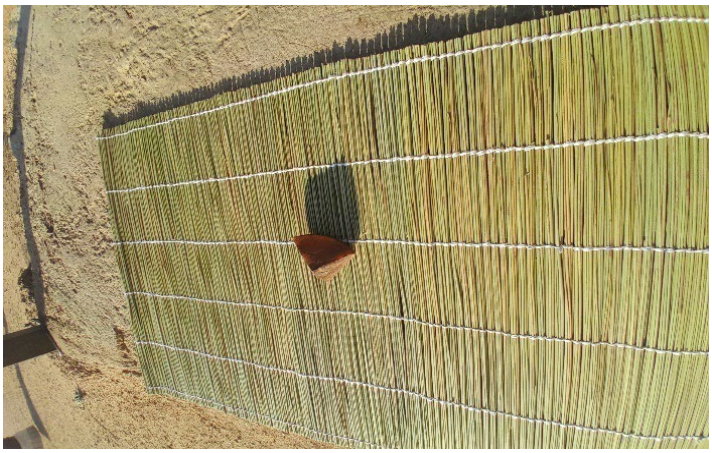

A go kwewe mangaka gore a reng ge ba hlaloša ka kgomo ya tlhoboša go ya ka maikarabelo a bona a bongaka bja setšo:

Ngaka ya 1

"Motho yo a hlokofetšego a šetše a hlabile o swanetše go hlabelwa kgomo ya tlhoboša. Go dira bjalo ke go robatša mohu ka seriti se segolo kudu. Le yena ge a fihla go badimo ba gabo o tsena a apere a se a hlobola. Ka segagaborena re re go mo hlabela kgomo ye ya mogoga, ra ba ra mo hlabela le pudi ya lekgeswa. Ge re dirile bjalo re tseba gore mohu wa rena o feletše gobotse. Ka gona, o goroga go badimo ba gabo a hlabetšwe gabotse ka segagabo".

Ngaka ya 2

> *“Ge motho wa monna goba mosadi yo a kilego a hlaba goba go hlabišwa ka mokgwa wa lenyalo a sa phela, ge a robetše o hlabelwa kgomo ya mogoga e lego ya go mo robatša ge a robetše ge a šetše a robaditšwe o hlabelwa kgomo ya tlhoboša. Kgomo ye ke kgomo ya mohu ya mafelelo yeo e hlabjago morago ga kgwedi tše tshelelago goba morago ga ngwaga mohu a iletšwe. Ke yona ye e mo gorošago thwii go magagabo ka moka kua badimong”.*

Ngaka ya 4

> *“Ge motho a se a hlabelwa kgomo ya mohuta wo, e le ngaka a ithobaletše boroko bjo bogolo, ga a kgone go mo fetišetša bongaka bja gagwe go setlogolo goba setlogolwana sa gagwe. Gore a fe yo mongwe bongaka, go nyakega gore nka be a hlabetšwe dikgomo ka moka tšeo di swanetšego go hlabelwa mohu wa monna goba mosadi yo a nyetšwego”.*

Mangaka a mararo a a ka godimo a hlaloša selo se tee ge a re ge motho a robetše o hlabelwa kgomo. Ngaka ya 2 e hlaloša gabotse gore motho yo a swanetšego go hlabelwa kgomo ya mohuta wo ke yoo a nyetšego goba a nyetšwego goba re ka re yo a kilego a hlabiša goba go hlabišwa, a sa phela. Therešo ke gore ge motho a se a hlaba ga a hlabelwe selo ge a robetše. Eupša ge e le go re o hlokofala a bolotše a ka hlabelwa pudi ka gore a kile a tšwara mokgopa wa yona wa go felelela a sa phela.
Se se akaretša banna le basadi lebaka la go re ge motho e le monna, ge a etšwa go bolla o tla a apere lekgeswa la go dirwa ka mokgopa wa pudi,gomme ge le mosadi o hlabelwa pudi yeo re e bitšago sefokwana, ka ge e ba pudi ya phoko. Pudi yeo pele e hlabja, ngwale o tla e loma ka meno tsebe, gomme ya llela godimo. Taba ye ge e dirwa go thwe go alafša yena ngwana wa mosetsana gore mohlang a ba le ngwana a se ke a tšhoša le go tlaletšwa ke sello sa lesea.

Mo tlhalošong tša ka godimo Ngaka ya 4 e hlatholla gore ge motho a robetše e le ngaka, ga a kgone go fetišetša bongaka bja gagwe go yo mongwe mo molokong wa

gagwe ge a se a hlabelwa mehuta ya dikgomo tšeo go boletšwego ka tšona ka mo godimo, e lego kgomo ya kgorogo ya ge a tšwa bongaka, kgomo ya monyanya, kgomo ya mogoga le ya kgomo ya tlhoboša.

Ngaka ge e phekola molwetši ditaola tše tša ditlhako ka moka ga tšona di ka ema ka maoto, go šupa gore molwetši yo o swerwe ke bolwetši bja monagano bjoo bo tsebjago kudu ka la lefofonyane. Bolwetši bjo gantši bo hlolwa ke ge motho a šomiša diokobatši. Gantši di senya monagano wa motho, gomme mafelelong motho wa gona a swarwa ke bjona bolwetši bjoo. Ba bangwe ba hlakana tlhogo ka lebaka la go re ba swerwe ke matšwa.

Ge motho a swerwe ke lefofonyane la letšwa, ga a alafege. Go ya ka mangaka a bolela gore motho wa letšwa gore a fole, o swanetše go hlabelwa ka legare. Kotsi ke gore motho yo a ka gayago motho wa go rwarwa ke lefofonyane, le napile le fetela go yena ka maatla kudu. Gantši motho yo a alafilego motho wa go ba le letšwa o a hlokofala, gwa phela molwetši yoo. Ba bangwe, bolwetši bja lefofonyane bo ba swara ka lebaka la go loiwa ke bao ba lego kgauswi le bona, ka lebaka la go ba le mona ka lebaka la kgatelopele ya bona bophelong.

5.4. MEHUTA YA DITAOLA TŠA GO UTOLLA MATHATA

5.4.1. Tšhwenegatšana.

Seswantšho 20

Taola ya tšhwenegatšana ditaoleng e bontšha basadi. Ge go bolelwa ka basadi mo go bolelwa mathata ao a amago batho ba basadi. Mo e ka se be mathata fela, eupša e ka ba e le go re e bontšha masebo le dintwa tša bona ka kakaretšo.

Gape ka tšhwenegatšana dipheko di ka ba di bolela ka boloi, bjo bo lego molaleng. Ge go na le boloi bja go tla ka batho ba basadi, gantši dipheko di atiša go bontšha taba yeo ka taola ya tšhwenegatšana.

Mosadi ke motho yo a godišago kgoro ka go belega bana. Ka lebaka leo ge kgoro e godile, go thwe go na le bophelo ka ge go na le bokamoso moo kgorong. Go tsebja gabotse gore batšofadi ke lehumo la setšhaba, gomme baswa ke bokamoso bja sona. Ge dipheko di bontšha bophelo bjo bobotse, mabakeng a mantši di ka ntšha taola ya tšhwenegatšana e lego sešupo sa go re ngwetši ye e nyetšwego e tlišitše bophelo ka gae ka ge e na le thari.

Ka mabakeng a mangwe go ka bonwa lewa le le bontšha madi, gore molwetši a ka be a swerwe ke malwetši a diswikiri, madi a magolo goba a fase le ge e ka ba kokwanahloko ya HIV

5.4.2. Roto

Seswantšho 21

Taola ya roto ditaoleng e bontšha banna. Ge gobolelwa ka banna mo go bolelwa ka mathata ao a amago batho ba banna. Ka tlhago go tlwaelegile gore monna o tiile, le gona o na le kgotlelelo. Ke ka fao ge go le taola ya mohuta wo go tsebjago gabotse gore bothata bja gona ga se bothatanyana, eupša ke ntshetshere, kudu ka ge e se bothata bja bana, eupša e le bja bannatia.

Roto ke pheko yeo mabakeng a mantši e ka re ge e wele ya šupa boloi, e le boloi bja go tla ka motho wa monna goba banna.

Monna ke motho wa go kgotlelela mathata mo bophelong, le gona ga a nyake go tsebelwa mafokodi a mmele. Ka gona, le ge a ka ba le bothata o tšea nako go ka utolla gore bothata bja gagwe ke eng. Gantši o hlaloša bothata mola bo sa hlwe bo kgona go rarollega. Ge a šala a bula molomo wa gagwe o tla be a lekile ka mešegofela, eupša o paletšwe. Bjale, ge go phekolwa monna gomme gwa bonagala taola ya roto, gantši e tla be e šupa bothata bja bonna. Makgeng a mantši e wa ge setho sa bonna sa monna se sa hlwe se ema ka mabaka a malwetši.

5.4.2. Lewatle la monna

Seswantšho 22

Taola ya lewatle e bolela ditaba tše dintši kudu. Ka yona re ka bona e bolela ka monna. Ge lekgarebe le phekolwa e le kgauswi le go nyalwa ke monna wa maleba yo badimo ba gabo ba mo lebantšego le yena, re bona taola ye ya lewatle e batamelago kudu kua go mophekolwa, ge ditaola di wele. Se se šupa gore monna yo a mo nyalago ke wa maleba, gomme ba tla aga motse wa seriti wa mahlatse.

Mabakeng a mangwe ge re bona lewa le re bona bophelo, e lego meetse. Ge mangaka a motse a phekola pula gomme ra bona taola ye e kgokologela kgauswi le mongmabu, re tseba gabotse gore e bolela meetse, ke go re pula e tlo re nela wa go falala.

Lewatle le ka bontšha bothata bja mokokotlo, bjo bo nago le motho wa senna ge taba ye e bontšha ka mo gare ga kgagara yeo ya lewatle,

Ga se ka dinako tšohle moo e bolelago ka meetse, goba pula ye ntši ya go kgotsofatša diruiwa le batho, ka nako ye nngwe taola ye ya lewatle e šupa phefo ya go tonya wa go šiiša goba moya wa go tšhutla, wa go šišinya mehlare.

5.4.3. Lewatle la mosadi

Seswantšho 23

Lewatle la mosadi le bontšha go se iketle ga motho wa mme, eupša bolwetši bja gona bo tla sepelelana le go tšwa sethitho se sentši sa go se fele. Sethitho seo ke meetse ao a tšwago mmeleng.

Lewatle la basadi le ka botšha gape pula ya go na ka borutho, ya medupi ya go kolobiša lefase ka meetse a yona ao a tšhologelago fase ka boiketlo. Pula ya mohuta wo e tla emelwa ke lewatle la mosadi ka ge mosadi e le motho wa go iketlela se sengwe le se sengwe seo a se dirago.

Le ge lewatle la mosadi le ka bontšha bothata goba phefo, eupša mo bothata bja gona ke bja motho wa sesadi. Nako ye nngwe le šupa pula ya mmele e lego lehlapo

5.4.4. Ditau tša banna

Seswantšho 24

Ge motho a na le mathata a mešomong ya makgowa, lewa la gona le bontšha ditau tša banna, e lego tše dingwe tša dikgagara tšeo di bonalago ge ba di tšholotše.

Le ge motho a na le mahlabi a mmele lewa la gona le ntšha ditau tša banna. Lewa le le šupa gore mahlabi mo ke a madi ao a šilafetšego, gomme a nyaka go hlatswa. Ngaka e tseba gabotse gore ge go wele lewa la mohuta wo ke eng seo a ka se hlakanyago, gomme sa hola molwetši wa gagwe, wa madi. Dihlare tša gona tšeo ba di šomišago go alafa madi di tsenelela kudu.

Ge motho a lomilwe ke segagabi goba ba mo lekile ka segagabi, ditaola di tlo ntšha ditau tša banna ge a phekolwa. Seo se tla be se šupa gore motho o na le mathata a go amana le digagabi. Ga le we fela ge motho a lekilwe goba a lomilwe ke segagabi, le ge motho a ruile segagabi leweng la gagwe dikgagara/ditaola di tla bontšha ditau tša banna go feta tše dingwe ka moka.

Re ka bona gape ditau tša banna ge go phekolwa motho yo a swanetšego go ba ngaka go ba e lego ngaka. Ditau tše di tšwelela bjalo ka seka sa moepadihlare. Mo di tla be di laetša gabotse gore motho yo a phekolago.

5.4.5. Ditau tša basadi

Seswantšho 24

Ge motho a na le mathata ao a amanago le mosadi wa mothomošweu lewa la gona le bontšha ditau tša basadi, e lego tše dingwe tša dikgagara tšeo di bonalago ge a di tšhollotše.

Le ge motho a na le mahlabi a mmele ao a amanago le lehlapo goba mathata a lehlapo, lewa la gona le ntšha ditau tša basadi. Lewa le le šupa mahlabi.

Ge motho a na le bothata bja go se kgone go ithwala lewa la gona le ba la ditau tša basadi.

Go ka bonwa gape ditau tša basadi ge go phekolwa motho yo a swanetšego ke go ba ngaka goba e lego ngaka. Ditau tše di tšwelela bjalo ka seka sa moepadihlare. Mo di tla be di laetša gabotse gore motho yo a phekolwago o swanetše go ba ngaka, gomme bongaka bjoo o bo fiwa ke motho wa mosadi

5.4.6. Dithakadu

Seswantšho 25

Dithakadu ke ditaola tšeo di dirwago ka marapo a dithakadu, re tle lemoga gore ge go ntšhwa ditaola phoofolong, go nyakega marapo ao a kopanyago letsogo le tlhako. Ga go ntšhwe marapo a maoto, eupša go ntswa a matsogo. Lebaka le legolo la go re go ntšhiwe marapo a pele e sego a morago, ke go re, mo bophelong batho ka moka ba nyaka gore go be le kgatelopele ka maphelo a bona. Ga go na le motho le ka o tee yo a nyakago go šalela morago. Dithakadu tše e tla ba tše nne, gomme re tla lemoga gore tšona dithakadu tše ke dipheko tše kgolo kudu, gomme ga go na le ngaka ye e se nago tšona. Di emetše badimo, di bitšwa gore ke ditaola tša bakgalabje. Ka mantšu a mangwe, ditaola ge di se na le dithakadu ga se tša felelela gabotse. Ge ngaka e phekola molwetši goba motho a tlile ka mathata e lebelela tšona.

Dinoko

Seswantšho 26

Dinoko bjalo ka ditaola tše dingwe, le tšona ke tše nne, Mo go tšona gantši ge di bonala di emela moeno wa motho yo a phekolwago goba badimo babo yena motho yoo. Mabakeng a mangwe di ka bolela ka sehlabi seo molwetši a nago le sona mmeleng wa gagwe. Mangaka a tseba gore di bolela eng ge di eme bjang? Ke bona ba di bonago ge ba di rutilwe, gomme ba kgona go hlalosetša molwetši ka seo ba se bonago ka mahlo. Le ge molwetši a sa bone selo moo ditaoleng tšeo di gašaganego legogweng, o tla ikwa a kgotsofetše kudu ka dinnete tšeo a di kwago go tšwa molomong wa ngaka. Kgotsofalo e tlišwa ke ka moo molwetši a tlo hwetšago ditlhalošo a kgahlega ka gona go ka a bontšwa thwii mathata ao a tlilego ka ona. A be a kgotsofatšwa ke tharollo ya mathata ao yeo mafelelong ngaka a tlogo e bona diphekong tša gagwe.

5.5. TLHALOŠO YA MEHUTA YA DITAOLA

Ditaola ke tše dintši kudu gomme go na le mehuta yeo ge go bolelwa ka mawa, go lebelelwago yona. Mehuta ye mengwe ga e bolele selo ka mawa, eupša ge go lebelelwa dithata tše di hlathilwego ke lewa, di kgona go hlalošega ka thušo ya tšona. Ka ge matlakaleng ao a fetilego go lebeletšwe mehuta ya mawa a ditaola, go bohlokwa gore re hlalose le ditaola tše pedi tše tharo tšeo di thušago mangaka go lekola se ka botlalo ditaba tša balwetši ba bona ba lebeletše ditaola tše. Go tšona e no ba go re mmadi wa nyakišišo ye a kgone go kwešiša gore ga se ditaola tšeo a di bonago, go bolelwa ka mawa go tšona tšeo mangaka a di šomišago. Di tla thuša gore motho a

kgone go kwešiša gore ditaola ke tše ntši kudu, eupša tša go bolela ka mawa di gona, di e tlhaotše.
Diatala tše di latelago: tshwenegatšana, roto, lewatle la go emela monna, lewatle la go emela mosadi, ditau tša banna, ditau tša basadi, le mehuta ye mengwe ya ditaola ka ge di lebane, ke tšona di tšweletšago ditaba goba matshwenyego a molwetši. Bjalo ka ge go hlalošitšwe ka godimo, tše tša lewatle ge re bona tšona, re bona tsošološo ya naga. Mo re šupa gore e ka bolela ka pula.

Bjalo ka ge go hlalošitšwe kua godimo, tshwenegatšana ge e bonagala ditaoleng e re botša ka mathata a balwetši ba basadi, e ka bolela ka lesebo goba malwetšana a sesadi. Ka lehlakoreng le lengwe, e ka re botša ka boloi le lesebo la basadi. Taola ya go emela roto, e bolela ka malwetši a banna, kgotlelelo le boitshepo bja monna. Gantši ge monna a na le mathata a thobalano, taola ya roto e a lebelelwa. Ke yona e kgonago go bea pepeneneng seemo sa bophelo bja motho wa senna. Gape e ka bolela ka boloi, ka gare ga bjona wa hwetša go na le tshele yeo re ka se kwešišego.

Lewatle la go emela monna lona le a itlhaloša gore ke taba ya meetse, gomme ke bophelo. Ditaba tša go amana le taola ye di sekametše kudu ditabeng tše dibotse, bjalo ka manyalo, mahlatse ao a ka re welago. Taola ya lewatle e bolela ditaba tše botse kudu. Lewatle leo le emetšego mosadi ga le fapane le lela la go emela banna. Ka moka ga tšona ke ditaola tše di emelago mahlatse. Le gona mo le ka re utollela ka ga lenyalo leo le tlelwago kgarebe, goba mpho ye botse ye e tlago bjalo ka lesea goba masea. Le meetse ka kakaretšo bjalo ka ge ke šetše ke hlalošitše.

Taola tše ditau tša banna gantši di bolela ka mathata ao a amago banna kudu. E ka ba go ipha madila, mathari le a mangwe mathata ao a ka hlolago go re bophelo bja monna bo se ke bja ema maemong a nnete. Ka lehlakoreng le lengwe re ka bona di re botša ka mathata goba tše botse tša kua mošomong wa monna. E ka ba mathata a go loba mošomo goba mathakga a go hwetša tlhatloso mošomong. Ka boripana di bolela kgatelopele goba go dibega ga motho wa monna. Ditau tša basadi le tšona di gataka mošito o tee le tsela tša banna. Le tšona di bontšha kgatelopele goba go dibega ga motho wa mosadi. Ka yona ngaka e kgona go bona mahlatse a pelego ao mosadi yo a tlo go mo tlela goba a bona go se sepele gabotse ga dikamano tša gagwe tša bophelo. Ngaka ka ditaola tše a ka kgona go bona lenyalo leo le amanago le

kgarebe leo le tlago. A ka kgona gape go bona le mathata a mošomong wa mosadi goba ditlhatlogo tša gagwe kua mošomong.

Ka ge re šetše re hlalošitše ka godimo ditaola tše di thuša mangaka go a bona mathata a balwetši ba bona, morago ga go hlahlwa ke mawa gore ba lebelela eng mo ditaoleng tšeo di kgonago go phurolla ditaba. Ke ka moo ge ngaka e fetša go reta lewa e katanago go lebelela mehuta ye ya ditaola, gore e eme bjang, gomme ke moo a tlo go kgona go hlatholela molwetši ditaba. Molwetši le yena o fiwa sebaka sa go araba gore tšeo ngaka e di bolelago ke seo se mo swerego goba aowa. Dikarabo tšeo di kgontšha ngaka go ka phurolla ditaba ka botlalo. Ge ngaka e ka ba le lesedi la gore ditaba tše a di hlathollago kgonthe di amana le molwetši wa gagwe, e kgona go tsitsinkela ditaola tšeo ka pabalelo, a phurolla ditaba go fihla mafelelong.

5.6. KAKARETŠO

Kgaolong ye monyakišiši o dire le diphatadiganong go hwetša dikarabo tša mangaka ao a kgethilwego, tšeo di tsupollago filosofi ka mawa a ditaola tša segagaborena. Monyakišiši o tšweleditše mawa ka moka le go bona gore o hwetša ditlhaloso tša maleba tša setšo, o tšwetše pele ka go tšweletša dikgopolo tša go fapana tša mangaka malebana le mawa a.

KGAOLO YA BOSELELA
TSHEKASEKO YA DIEMA LE MAWA

6.1. MATSENO

Mo kgaolong ya bone le ya bohlano ke moo go bego tšweleletšwa kgoboketšo ya tshedimošo ya diema le mawa. Go ya ka moo di beakantšwego ka gona, di arogantšwe ka dikgaolo tše pedi. Kgaolo ya bone go yona go be go lebeletšwe diema tšeo di amanago thwii le bongaka bja gagaborena, gomme kgaolong ya bohlano go lebeletšwe mawa a ditaola moo monyakišiši a thomilego ka go tsitsinkela ka mokgwa wo ba a retago ka gona ka morago a botšiša ditlhathollo tša ona go mangaka nepokgolo e le go rea kgone go ntšha filosofi ya tšona thwii ntle le tšhitišo. Mo kgaolong ye go tla sekasekwa tshedimošo yeo e hweditšwego kgaolong ya bone e lego diema le kgaolong ya bohlano, e lego ditaola le mawa a tšona. Nepo kgolo mo ke go tshopolla filosofi ya bongaka bja gagaborena go lebeletšwe diema le mawa a ditaola. Tshekaseko ye ya diema le mawa e tla dirwa ka go fahlelelwa ka methopo ya go fapafapana go tiišeletša seo monyakišiši a se sekasekago.

6.2. Diema tša go amana le bongaka.

Nyakišišong ye go kgethilwe diema tšeo di sekametšego go bongaka bja ga gabo rena gomme gwa hlodimelwa le mawa a ditaola nepokgolo e le go utolla filosofi yeo e hwetšagalago ka gare ga bongaka bja segagaborena. Diema tšeo di hlalošitšwego ke mangaka a go fapana go kgaolo ya bone re bone seswantšho sa bophelo thwii ka go utologelwa ke tše dingwe tšeo re bego re sa di bone. Go tšona re kgonne go lemoga gore therešo ke gore mo maphelong a rena re hloka kgotlelelo yeo mafelelong e ka re gorošago ka gare ga katlego. Mangaka a bolela ka molomo o tee wa lehlabula gore bona bjalo ka mangaka, mošomo wa bona wa go alafa malwetši a bao ba gomeleng tseleng, ba katana go fihlela mafelelong. Molwetši ba katana le yena gore a fole, ge go kgonagala a ba tlogele matsogong. Ga ba felelwe ke maatla le gannyane, ge ba dira mošomo wa bona wa bongaka.

Re thomile ka go tsenelela ka gare ga diema tšeo di išago le go amanywa le bongaka bja gagaborena gape le go akaretšwa ga bophelo mo kgaolong ya bohlano. Ka morago ya ba go re re botšiša mangaka ao a kgethilwego gore ba arabe dipotšišo tšeo

go tšona di bego di nyakana le maitemogelo a bona ka ga diema le mawa go ya ka bongaka bja segagaborena Re lebetše diema tše di latelago, gomme kgaolong ye monyakišiši o tla di sekaseka go ya ka dikarabo le maitemogelo a mangaka ao a botšišitšwego ka tšona nepokgolo ke go ntšha filosofi ya bongaka bja gagaborena ka gare ga tšona.

6.3. Kakaretšo ya diema

Diema ke mebolelwana yeo e humilego ka tlhalošo, ga di kwe ke mang le mang. Gantši ge o ka kwa polelo ya motho ka gare ga yona go fela go selaganya diema o tsebe gore motho yoo o rata polelo kudu, ka gore mohola o mogolo wa diema ke go tsefiša polelo. Motho ge a di šomiša ka bokgwari polelo ya gagwe e tla tsefela bao ba mo theeletšago goba ba mo theeleditšego ka nako yeo a bolelago. Seo mmoledi a sego a swanela go se dira, ke go tlopela diema ka gare ga polelo ya gagwe ka gore ge a ka dira bjalo, o tla be a hlola gore batho ba se kwe le go kwešiša polelo yeo ya gagwe. Motho o swanetše go bolela polelo yeo batho ba tlago ipshina ka yona ka go kwešiša thwii se a bolelago ka sona.

6.4. Filosofi ya bongaka diemeng

6.4.1. Setswalle le kwelobohloko

Diema ka moka tšeo di lebeletšwego nyakišišong ye, di amana le bongaka bja segagaborena. Ka gare ga tšona ge motho a di bala le go kwa ka moo mangaka a bego a di hlatholla ka gona kgaolong ya bone, motho o tla lemoga gore di bolela ka bophelo ka kakaretšo. Ga e no ba mebolelwana ya diema fela eupša e tseneletše kudu ka gare ga maphelo a rena. Di rwele filosofi ya bophelo bja Moafrika. Re bona mo monyakišiši a thomile ka go botšiša ka seema se “Kgomo ya bongaka e hwile e nkga dihlare”. Ge re theeleditše ditlhalošo tša mangaka ka seema se re utologelwa ke go re magagaborena a na le kwelobohloko kudu moo e lego gore ge go na le yo a nago le kgakanego ya bophelo, ga ba hwe mathwa go ka mo thuša gore a tšwe ka gare ga bothata bjoo a lego ka gare ga bjona.

Gantši mangaka ao re rego ge re gakantšha ke bophelo ra a batamela ke maloko a rena, bao e sego meloko ba fetša ba fetoga meloko ka tlwaelano le maele ao ba phelago a re fa ona ka mehla. Ke ka moo ge bana le molwetši ba katanago le yena go fihlelela ge a ka ba tlogela matsogong. Therešo ke go re ba hlatholotše ge ba botšišwa

ke monyakišiši gore bona ga ba na sehlare sa go alafa lehu, ka gona ga ba alafe lehu mothong, eupša ba alafa bolwetši.

Kgomo e bolela kgomagano, e lego seo se bolela go kgomagano goba lešika. Kgomo ke yona e šomišwago go kgomagantšha meloko. Se se tšweletša gore le ge motho a ka bonala e se wa geno bophelong, go na le tsela yeo a ka bago wa geno, gomme kamano ya gago le bohle e swanetše go bonala ka ge o tla be o tšweletša kwelobohloko yeo e tseneletšego. Kwelobohloko ya gona e swanetše go bonala go fihlela ge motho a hlokofala. Ge motho a phela ga se ra swanela go mo hloboga, re swanetše go mo kwelabohloko, kudu ge a feta ka gare ga maemo ao a šišinyago bophelo bja gagwe. Kwelobohloko ya gona e swanetše go tšweletšwa ke go lemoga gore motho yo mongwe le yo mongwe o kgomagane le yo mongwe gomme tšohle tšeo di diragalelago batho, di kgona go diragalela bohle. Se sengwe seo re gapeletšago go lemoga gore bohle re a tswalana, ebile bohle re bana ba motho, ke gore re a swana. Motho ga se a swanela go swara yo mogwe ka diatla tša makgwakgwa ka gore ga go na le motho yo e sego wa bo o mongwe.

Ge ba re ngaka ya mošemane sedimo e buwa legotlo, mo ba tšweletša ntlha ye bohlokwa ya bophelo yeo re swanetšego go ela hloko gore mo bophelong re se ke ra rweša bana maikarabelo. Kgale ge ngwana wo monnyane yo a sego a bolla, gape a se a nyala goba go nyalwa, ga a rweše maikarabelo a go ba ngaka. Lebaka ke go re ngaka ke moeletši wa setšhaba, kudu go merero yeo e amanago le setšo. Bjale ngwana o tlo palelwa ke go eletša batho ka dilo tšeo yena ka boyena a sa di tsebego. Re tseba gabotse gore ge motho a se a nyala ga a rwale maikarabelo a go laya batho bao ba nyalanago. Le gona le nyalo ke dilo tše dintši, le akaretša go ba le bana le go ba le lapa. Go ba le bokgoni bja go šireletša lapa le tše dingwe go nyakega maikarabelo gape le go ka phekola le go swara metse le dikoma ge bongaka bja gagwe bo na le neo ya mohuta woo. E ba bothata kudu ge ngaka e se ya bolla, eupša e swara maikarabelo a mohuta woo. Ka segagaborena ngwana wo monnyane e ka se be ngaka le gatee.

Ke ka moo maikarabelo a bophelo a swanetšego go newa bao a ba lekanego, ka gore ge ba ka hwetša maikarabelo a go ba feta ba tla šaetša, gomme ka dinako tše dingwe

bothata e ba go re maikarabelo ao a fetša a gobatša yoo a a filwego. Mo bophelong maikarabelo a swanetše go lekatšhwa le bao ba a newago gore bophelo bo kgone go sepela gabotse. Ka mehla ge re lebelela thelebišene, re bona ba bontšha gore go na le mananeo ao a swanetšego batho bao ba itšego, se ke go bontšha gore ga se bohle bao ba swanetšego go bona tšohle, ka gore ge go ka ba bjalo bophelo bo tla hlakahlakana. Ke ka lebaka leo ka segagaborena go na le di a ila, moo go nago le dikiletšo tšeo di iletšwago batho bao ba itšego ka maikemišetšo a go ba boloka. Go na le dilo tšeo di sa dirwego ke basetsana le tšeo di sa dirwego ke bašemane ka setšo. Le dijo ga se tšohle tšeo di ka jewago ke bohle ka gore tše dingwe di nyaka ge motho a godile gore a tle a se ke a godišwa ke tšona ka pela.

Ga se go re ngwana yo monnyane yo a sa tšwago mahlalagading ga a swarwe ke badimo, ge a na le badimo therešo ke go re badimo bao ba ka iponagatša ka pela go yena gore a tšwetše mošomo wa bongaka pele, eupša seo re se dirago ke go mo kgopelela go badimo ka go mo phorola ka mošwang wa pudi o hlakantšwe le mešunkwane ya go lebana le morero woo. Se se tla be se dirwa nepokgolo e le go mo kgopelela go badimo gore ba mo lese, a golagole pele. Ge go dirilwe bjalo ngwana yoo o kgona go robalelwa ke badimo a tšwetša bophelo pele le go ka dira tše dingwe tše di tlo go mo kgontšha go phela seo badimo ba se nyakago ka yena.

Bongaka ka bobjona bo tletše ka diila kudu. Ka gare ga ye mengwe ya melao ya go thwasa wo mongwe wa melao ke wa go re ge motho a thwasišwa ga se a swanela go tsenela thobalano. Go thwe yo a ka tsenelago thobalano a thwasišwa, napile motho yoo o hlapetše bongaka bja gagwe. Ka mantšu a mangwe, o bo fahlile ka noši. Seo se ra go re a ka se ke a bona goba a fiwa mpho ya bongaka, go swana le ka mokgwa wo a bego a tlago bo hwetša ge a ile a itlhompha nakong ya ge a thwasišwa.

Matšatšing a bolehono ge ngwana a thoma go hlakahlakana ka taba tša go sepelelana le sedimo, o napile o a thwasišwa. Taba ye e kobofetše kudu ka go re bana ba imetšwa mediro ye megolo kudu ya bophelo e sa le masea. Ka ge e sa le bana ba fetša ba kgotlela bongaka kudu moo re bonago bongaka bja segagaborena bo etšwa ke seriti. Ge go thwe ngaka ya mošemane sedimo e buwa legotlo ke gona gore ka ge e sa le mošemane o tla fahlwa ke maitswaro a bophelo ka ge e sa le wa lekgaramo.

6.4.2. Tlhomphano ya batho

Go tšwelela gape ntlha ye bohlokwa ya bophelo e lego tlhomphano ka mo gare ga diema tše tša go amana le bongaka bja segagaborena. Seema se “Kwa legare ngwana ngaka tatago o fele a ba gaya”, ge re se tsitsinkela ka leihlo la go utolla filosofi ka gare ga lona re hwetša gore, go tšwelela taba ya gore mo bophelong batho ke go hlomphana le go se konketšane selo ka ge ka moka re bopilwe go swana le gona mohlang bofelo bja rena re tlo bolokwa go swana. Le gona bophelo bjo ke lebidi boa dikologa, Ge o sega mohlako wa yo mongwe goba ke re wa ngwaneno ka moso ke wena, gomme o tla hwetša ngwaneno yoo o bego o mmona e se selo a phadima kudu e bile a go thuša.

Seemo se sengwe le se sengwe sa bophelo se ka go fihlela. Ka gona motho ga se a swanela go sega ba bangwe ka lebaka la seemo se ba lego ka gare ga tšona. Lefase ga se la bomotho, ge letšatši le sa go hlabetše o le orela, o se re go kwa borutho wa sega bao le ba šuthologetšego, ba kwago go tonya e bile ba thothomela. E ka no ba wena nako efe goba efe ya bophelo. Go swana le ge motho a se a itekanela, e ka ba go se bone, go palelwa ke go sepela, go itiwa ke bolwetši bja go hwa mphapha/lehlakore le a mangwe malwetši. Motho ge a wetšwe ke malwetši a mohuta wo a bilego a mmakela go se itekanele, ga a segwe ka gore ke seo se ka welago motho mang goba mang.

Ke therešo gore mo bophelong ga go motho yo go lego tšeo di ka se mo diragalelego. Tšohle di diragalela bohle, gomme go nyakega gore ge motho a bona tiragalo go yo mongwe a se ke a sega eupša a tsaroge phoka ka go lemoga gore le yena a ka ikhwetša a wetše molabeng woo. Letšatši le hlabela bohle, pula e nela bohle, phefo e tonyetša bohle ebile le letšatši le fišetša bohle, e lego tšhupetšo ya go re bophelo ga bo bobebe motho sefahlego, bo kgona go fetoga ka ponyo ya leihlo, motho a tlabega. Batho ka moka go sa kgathalege maemo goba mohlobo goba eng, re a lekana, ga go yoo a hemago moya wa moswananoši, ka moka re na le madi a mahwibidu mola ka moka re tlile go hwa, gomme ra bolokwa lebitleng. Ga se ra swanela go segana eupša re swanetše go thušana ka go lemoga gore ga re phalane ka selo. Motho ge le sa mo hlabetše go le orele, gomme ge le mo dikelela le hlabela ba bangwe. Bjalo ka batho, re a lekana ka gore re lwala ka go se bebe motho sefahlego, le go hwa go bjalo.

6.4.3. Kgotlelelo

Re tšwela pele ka go lebelela seema se se rego “Alafa molwetši, a re go fola a roge ngaka”. Mo re lemoga gore ge re phela ga se ra swanela go lapa go dira bothakga e le ge re gopola gore re tlo loiwa. Motho yo go thwego ke ngaka ke yo mogolo mo setšhabeng. Ka gona, ngaka e swanetše go ba motho wa kgotlelelo, wa go swara balwetši ba gagwe gabotse ka matsogo a mabedi. Lebaka ke go re bona balwetši ba ke bona batho ba mathomo ba go roga ngaka. Bjale ge ngaka e ka hloka kgotlelelo ya go swana le yeo o na go le yona o tla ikhwetša a šetše a nnoši batho ka moka ba mo katogile. Le ge bona ba mo roga le go se mmolediše gobotse yena ga se a swanela go dira bjalo ka bona. O swanetše go tseba gore motho yo mogolo ga a befelwe o a tlabega. Ge motho yo mogolo a ka befelwa o tlo palelwa ke go bona diphošo tše bana ba gagwe ba di dirago ka gore yena le bona ba befedišane, eupša ge a ka gakanega goba go kgotsa, o tlo kgona go bona ka pela tsela ya maleba yeo a ka ikholago goba go hola bao ba melelanego meno a ka godimo naye.

Motho ge a ka re a dira mošomo wa gagwe ka bokgwari a nyamišwa ke ge a sa retwe goba a nyamišwa ke go rogwa, a ka se be le tšwelopele bophelong. Go bohlokwa go dira dilo ka botšwapelo, go retwa go le go na, go se gona motho o swanetše go itseba le go ikhwešiša seo a se dirago. Gape re le batho re swanetše go ithuta gore batho ba ka se tsoge ba go ratile ka moka, bjalo ka tšhelete. Motho ge a phela o swanetše go mo ruta gore bantlhoi ba kaka banthati.

6.4.4. Maitshwaro a mabotse

Gore motho a kgone go hwetša thušo go tšwa go yo mongwe, yena motho yoo o swanetše go ba wa mathomo yoo a nyakago thušo yeo. Ba bagwe ba re tonki o ka e gapa wa e iša nokeng, eupša o ka se e gapeletše go nwa meetse. Se, se hlaloša go re motho ka noši ke yena a ithušago. Motho ka noši ke yena a ka kgonago go ipeakanyetša bophelo bjo bo gabotse ka ntle le go lebelela batho ba bangwe ka gore thušo e newa yoo a thomilego go iteka. Gore batho ba go rate, wena o swanetše go thoma go rata batho ba bangwe, ka gore seo o nyakago batho ba go direla sona, ke seo o swanetšego go thoma go se dira. Ge o ipona o le motho yo mosehla, wa go palelwa le batho ba tla bona bjalo. Ke ka lebaka leo motho a swanetšego go nagana ka dilo tšeo a di kganyogago, gomme a thome go phela go ya ka mokgwa woo, e le

go dira go re batho ba mmone ka mokgwa woo a tla bego a ipetlile ka gona. Bobotse motho o a itirela, gomme batho ba bangwe ba tlaleletša moo re dirilego. Se sengwe gape ke go nagana bjalo ka motšwasehlabelo, o fetša o phela bophelo bja motšwasehlabelo, gomme bohle bao ba nyakago go hlokofatša motho ba hwetša wena o ba emetše gore ba go hlokofatše ka gore wena o ipona bjalo ka motšwasehlabelo. Go nagana le go ipona ka tsela yeo e itšego, ke mathomo a go bopa tsela yeo re tla phelago ka yona. Seo se latelago seo ke go phela goba go sepela go ya ka seo re iponago re le sona, ebile re kganyogago go ba sona.

6.4.5. Motho ga a ikgone

“Moreko ga o ithekole” Molomo wa lehlabula ka ga seema se go tšwa ditlhathollong tša mangaka ke wa go re ngaka ruri e ka se tsoge e kgonne go ikalafa. Ye e tloga e le therešo ka gore ga go na le motho yo a ka ikgonago a nnoši. Motho mo bophelong o hloka go ba le batho ba bangwe gore ba mo thuše ka se le sela. Se se bonagala gabotse go tloga kua boseeng. Motho gore a goroge lefaseng go hlokega motho wa mme yo a ka mo imago tekanyo ya dikgwedi tše senyane. Ka morago ge a tlile lefaseng a nyaka tlhokomelo ya motswadi go mo godiša le go mo ruta seo bophelo e lego sona, go fihlelela ge a gola, a kgona go itirela. Le gona moo ga go re gore ga a nyake thušo ya motho, o swanetše go dirišana le batho gore ba kgone go mo thuša ka tšeo di ka mo šitago mo bophelong. E šita le ge a iketše boyabatho go nyakega batho ba bangwe gore ba tle ba fihle mmele wa gagwe ka ge a ka se ikgone ka boyena go ka ipoloka. Gabotse, go no šupa go re motho bophelong o nyaka go thušwa ke ba bangwe ka ge ka boyena a ka se ithuše.

6.4.6. Peakanyo

Ge re lebeletše filosofi ya bophelo ka gare ga seema se “di edile ditsela, bofa setlhako o kgwahliše o se ke wa ba monyatšaleeto”**,** seema sešupa go re**,** dilong ka moka tša bophelo ka kakaretšo, motho o swanetše go ipeakanyetša tšona. Ge motho a beakantše o lebana le dikgwehlo tša leeto ka bo itshepo ka gore o ipeakantše. Ge monna a e ya ntweng o a ipeakanya, gomme a itšhidulla mmele gomme a swara le dibetša tšeo di tla mo thušago ntweng le tše dingwe. Seo se mo netefaletša gore o tla tšwelela. Ge motho a ya go ngwala moleko wa sekolo le yena o swanetše go itokišetša seo, ka gore pele motho a dira selo o swanetše go itokišetša go se dira gore a se ke a palelwa ke go fihlelela tšeo a di labalabelago. Filosofi yeo e lego morago ga seema

se, e bontšha gore ga go selo seo se sego gona ge motho a ka ipeakanyetša go dira dilo. Dilo tšohle di a kgonega ebile di gona gomme di nyaka bao ba tla itokišetšago go di dira kantle le go di nyatša, gomme ba fihlelela tšeo ba di nyakago.

6.4.7. Seetša sa lebone leswiswing

Selo seo se dirago gore seetša se bonale gabotse ka leswiswi, ka ntle le lona motho a ka palelwa ke go bona seetša gabotse. Ge motho a tšhumile lebone mosegare letšatši le hlabile, o ka se bone seetša sa lebone leo. O hloka leswiswi gore o kgone go bona maatla a seetša seo. Se, se šupa gore dilo ka moka tše dibotse di na le bošaedi, ga go kgonege gore bothakga bo ka bonala bo nnoši, di tšwelela ka moka gomme gwa ya le go re motho o lebeletše ka mokgwa mang. Seo ke lekago go se tšweletša ke go re bošaedi ke bjona bo thušago gore bobotse bo kgone go bonala. Gore motho o bolelwa ka maitshwaro a mabotse ga se go re a mabe ga a nawo, eupša o dumeletše gore a mabotse a bona le kgahlanong le a mabe.

Ge motho a ka hwetša bošaedi mo selong se se botse o swanetše go amogela gore ga se bohlola ka gore le ge o ka se bo bone bathong ba bangwe le dilong tše dingwe, nnete ke go re dilo ka moka tše dibotse di na le bošaedi go gongwe. Bobotse bo mahlong a molebeledi ka gore seo motho a kgethago go se bona go feta tše dingwe ke seo a tlago hlaloša seemo ka sona, eupša nnete ke go re tlhalošo ya gagwe ke go ya ka tebelelo ya gagwe ga se nnete ka moka. Bophelong, seo e lego nnete ke seo o tla tsebago le maaka a sona.

6.4.8. Kabelano ya tsebo

Rutang bana ditaola le se ye natšo badimong.

Ge motho a na le tsebo yeo e itšego bophelong bja gagwe goba a kgonne go fihlelela se sengwe, o swanetše go ruta ba bangwe gore tsebo yeo e se ke ya felela ge yena a fularela lefase la ka keno. Tsebo e ba le maatla ge motho a kgonne go e abela batho ba mmalwa gomme ya phatlalala bjalo ka mollo wa hlaga gomme batho ba thušega ka bontši ka gore ge motho ka o tee e le yena a itshwaretšego tsebo yeo e itšego, o tla fokotša le tšhomišo ya tsebo yeo ka go re e kase kgone go ama batho ba bantši go swana le ge motho a abelane ka tsebo ya gagwe. Ge motho a abelana ka tsebo o oketša maatla a tsebo yeo ka gore ge e fihla matsogong a motho yo mongwe, motho yoo o tla šomiša tsebo yeo ka tsela yeo e ka bonalago e kaonafetše gomme tsebo yeo

le yena a e fetišetša pele bathong ba bangwe, bohle ba thušega. Le ke le lengwe la mabaka ao batho bao ba nago le tsebo ye e itšego, ba hlohleletšwa go ngwala tsebo ya bona fase gore bao ba balago ba kgone go angwa ke tsebo yeo, ka gore peleng tsebo e be e fetišetšwa bathong ba bangwe ka polelo gomme ba bangwe ba e hwetša ka go laetšwa ke badimo. Motho wa go rata go tseba dilo a nnoši a se rute ba bangwe ga a na mohola le gatee, ka lebaka la gore mohlang a šia lefase tsebo ya gago re go boloka le yona. Eupša ge o rutile ba bangwe e šala e hola setšhaba e bile e dira gore o gopo lege o se ke wa lebala ka ge o šile mohlala o mobotse lefaseng

6.4.9. Motho ga a iphetše.

Seema se sa “Moreko ga o itheko le”, se re hlalosetša gore lefaseng leo re phelago go lona, Modimo o re dirile gore re se ke ra kgona go iphetša, ke gore motho yo mongwe le yo mongwe go na le moo a hlaetšago, gomme go hlokega yo mongwe go re seo se hlaelago se hwetšagale. Batho bohle bao ba kgonago go tšwelapele gabotse bophelong, ke bao ba tsebago gore tšeo di tla ba tšwetšago pele, di diatleng tša batho bao ba phelago nabo. Gantši thušo ya gona e atiša go hwetšagala bathong bao motho a ka se amogelego gore e gona moo ka gore ka dinako tše dintši e hwetšagala bathong bao ba bonagalago gore ke manaba. Bophelo bo atiša go bontšha tšwelelo e tšwelela ge motho a ka amogela gore motho a ka se kgethe lefelo leo go tla hwetšagalago thušo ya gagwe. Motho o na le maoto a mabedi, gomme bobedi a thušana gore motho a kgone go sepela. Ka ntle le go thušana ga maoto, motho a ka se kgone go sepela. Therešo ke go re motho ke motho ka batho.

6.4.10. Dilo ga di kgonagale ka moka bophelong

Ga di epšwe moleteng o tee.

Ga se tšohle tšeo batho ba di kgonago ka gore ga se tšohle tšeo re phelelago go di dira. Filosofi morago ga seema se, ke go re go na le dilo tšeo di tla dulago di eme di sa loke ka gore di swanetše go dula ka tsela yeo di lego ka gona. Ga se tšohle tšeo di swanetšego go loka goba re ka re di lokile, ka tsela yeo di lego ka yona, ka gore rena batho re rata go leka go dira dilo, gore di be ka tsela yeo re kganyogago di ka ba ka yona le ge setšo sa dilo tšeo di se ka mokgwa woo. Bjale, ge re ka šomiša maatla a rena go leka go dira bjalo re itshenyetša sebaka, ka gore mafeleleng go tlo felela go le ka tsela yeo go lego ka gona ka gore ga se tšohle tšeo di ka kwago lentšu goba kganyogo ya motho. Go na le maemo le maitshwaro a batho bao o ka lekago go ba

fetola ka ditsela tše ntši, eupša wa feleletša o paletšwe ka gore mafelelong le ge re ka kgona go lokiša tše dingwe, ga se tšohle tšeo di letetšego go lokišwa bophelong,
Mo bophelong ga se tšohle tšeo re ipeakanyetšago tšona tšeo di phethegago, eupša ge re dutše re phela tše ntši di tšama di direga. Ge motho a le gare a dira selo seo se itšego, o fela a gahlana le dilo mo tseleng go swana le mosadi yoo a ikemišeditšego go dira bjala. Le ge maikemišetšomagolo e le go dira bjala, go na le tše dingwe tšeo di diregago gomme tša tswela batho mohola magareng ga go dira bjala moo. Ge re le ga re re phela, re swanetše go tšea tšohle ka maikemišetšo a go di šomiša, ka gore ka mehla bophelo bo tšama bo bea tšeo re tla di hlokago tseleng ya rena ya go phela. Se nyatše dilo, amogela tšohle tšeo di lego tseleng ya gago ya go phela.

6.4.11. Go se tšhabe nnete

“Ngaka go alafa ya leleme le lethata”**,** batho ba bantši ba timelelwa ke tharollo ya ditaba ka gore ba lebeletše maikutlo a bao e lego karolo ya bothata. O hwetša motho a nyaka go thuša motho, eupša a tšhaba go mmotša nnete gore a dire eng ka gore a tšhaba gore ge a ka mmotša nnete, motho yoo o tla gobala moyeng. Tharollo ya ditaba e dirwa ka nnete, ge nnete e ka hloka ba go e lebantšha serokaphatla, gona ditaba di tla dula di raragane.

Mo bophelong motho yo mongwe le yo mongwe o hloka motho yo a tla mmotšago nnete a se mmolediše ka boleta ka gore seo se tla mo alafela ruri ka gore ka lebaka la go tšhaba go hlabja ke nnete yeo a tla e botšwago. Ge a ka šaetša gape o tla tšhaba go boeletša. Se, se bontšha gabotse gore nnete le ge e hlaba, ke yona e ka re alafago maikutlo le ge seo se ka tšea nako gore lokišetša ruri. Gantši ge motho a bolela nnete o ba bjalo ka motho yoo a go fošago ka maswika a go tia kudu, eupša mafelelong maswika ao a fetoga ditšhilo tšeo di latelago bophelo bja šala bo redimoga. Motho ga a tsebe moo a tlo go hwetša dilo tše botse, tšeo di mo kgahlago le go di kganyoga. Ka yona tsela yeo motho o swanetše gore nako le nako ge a phela a phele a ntšhitše mahlo dinameng gore a se ke a šitwa go bona tšeo di ka thušago.

6.4.12. Ga di epše moleteng o tee

Tsebo tša batho di tla ka maemo le mehuta yeo e fapanego le ge ba ka bonala nke ke morole o tee. Ge go na le seo motho a se tsebago o swanetše gore a ithute go se nyatše tšeo ba bangwe ba di tsebago, ka gore le ka no bala dipuka tša go swana goba la ba le maitemogelo a go swana eupša maemo a go tsenelela ka lehlakoreng tebelelo ya dilo a dula a sa swane ka gore batho ga re swane, ebile ga re meeno, ga re lekane. Yoo o ka mo tšeelago fase o ka hwetša a ka go ntšha mathateng gabonolo gomme le wena wa mo ntšha mathateng, bobedi la kgona go tšwelela bophelong, ka lebaka la go se tšeelane fase le go kwešiša gore bohle re bohlokwa lefaseng, gomme ga go yoo a se nago mohlola.

6.4.13. Maitshwaro bophelong.

Go na le dilo tše dingwe bophelong, tšeo di nyakago beng ba tšona. Go swana le ditaba tša monna le mosadi, le ge gantši go na le go tšwelela batho bao o tla hwetšago ba leka go thuša, eupša gore ditaba tša batho ba babedi di loke, di ka lokišwa ke bona, ebile di ka senywa ke bona. Ka go realo, maikarabelo a mangwe ga a nyake batho ba bangwe, ka mehla pele o leka go araba goba go tsena tabeng tšeo di itšego, o swanetše go lebelela mohuta wa taba, gomme o kgone go bona ge e ba di nyaka beng fela naa. Nnete ke go re le mešomong go na le ditaba tšeo e lego tša baetapele fela, le setšhabeng go bjalo gomme ge yoo di sa mo nyakego a ka itšhunya go tšona o tla itshola ka gore ditlamorago e tla ba gore o itebetše gore yena ke yena mang. Ge o le ngwana, ditaba tša batswadi ga se tša gago, o swanetše go tšwa go tšona. O lese bona ba tšweletše gore seo se go amago ke eng, o se di tsene ebile o se tšee lehlakore le ge o ka bona yoo e lego lešaedi. Ke tša babedi fela.

6.4.14. Mathata a bophelong

Ga se tšohle tšeo batho ba di kgonago ka gore ga se tšohle tšeo re phelelago go di dira. Filosofi morago ga seema se ke gore go na le dilo tšeo di tla dulago di eme di sa loke ka gore di swanetše go dula ka tsela yeo di lego ka gona. Ga se tšohle tšeo di swanetšego go loka goba re kare di lokile ka tsela yeo di lego ka yona ka gore rena batho re rata go leka go dira dilo gore di be ka tsela yeo re kganyogago gore di be ka yona le ge setlogo sa dilo tšeo di se ka mokgwa woo. Bjale ge re ka šomiša maatla a rena go leka go dira bjalo re itshenyetša sebaka ka gore mafeleleong go tlo felela go

le ka tsela yeo go lego ka gona ka gore ga se tšohle tšeo di ka kwago lentšu goba kganyogo ya motho. Go na le maemo le maitshwaro a batho bao o ka lekago go ba fetola ka ditsela tše dintši, eupša wa feleletša o paletšwe ka gore mafefelong le ge re ka kgona go lokiša tše dingwe, ga se tšohle tšeo di letetšego go lokišwa bophelong.

6.5. Filosofi yeo e tšwelelago ka gare ga mawa

6.5.1. Lefelo leo le ikgethilego

Motho mang le mang mo bophelong le ge e se ngaka o swanetše go ba le lefelo leo le kgethegilego leo ge a le go lona, a tlogo kgona go khutša. Mabakeng a mošomo motho o swanetše go ba le lefelo leo a šomelago go lona, gomme lefelo leo o swanetše go le hlompha, a se ke a direla tša bošilo mo go lona. Ge ke bolela ka tša bošilo ke bolela go dira dilo tšeo e lego dipšhešamare bjalo ka thobalano, go nwela mabjala, go kgogela diokobatši le tše dingwe tše di sa sepelelanego le tlhompho.

Ka gare ga ngwakwana wa ditaola ke lefelo leo le šomišwago ke ngaka go phethela medimo ya gagwe ya sedimo. Ka gona, le yena ngaka ka boyena o swanetše go netefatša gore ga go na le motho yo a direlago tša bošilo ka moo, le yena ka noši ga se a swanela go dira bjalo. Lefelo leo ke lefelo leo bana ba batho bao ba patlilwego ke malwetši a bophelo le go gamola meboya ye methata ya baloi, ge ba fihlile go lona, le ngaka e ba alafelago le go phekola go lona ba swanetše go ikwa ba fodile le pele ba ka phekolwa ka lebaka la go ikgetha ga lona ke lefelo le lehlomphegago ebile le hlompšhago ke bao ba le šomišago le bao ba alafelwago ka go lona., Ge batho ba ka fola moyeng pele go ba bonolo kudu gore ba fole nameng.

6.5.2. Legogwa

Legogwa le nyakile go swana kudu le lehlakanoka, le lona ka ge le hwetšwa kgauswi le dinoka le matamo a magolo. Batho ba segagaborena ba le šomiša go dula le go robala. Motho ge a hlokofetše re re o khutšitše, gomme ge a robatšwa go šomišwa legogwa leo ba tlago o le ala mo ba tlago latša mmele wa gagwe. Ge go dirilwe bjalo tumelo ke gore mohu wa rena o tlo ithobalela ka khutšo legogweng leo la gagwe a le aletšwego. Ge ngwetši e eya bogadi e dula godimo ga legogwa gomme ya tlotšwa letsoku e dutše. Ge e fihla bogadi le gona e alela legogwa ya khutša godimo ga lona. E tla lala bošego ka moka moo legogweng e le sešupo sa gore o amogetšwe ka diatla tše pedi. Ge re bolela ka kamogelo re ra go re ba amogetšwe le ke ba bagolo ka gore

ba swailwe ka letsoku, gomme ba bewa legogweng goba magogweng. Re tla lemoga gore legogwa le kgokaganya batho ba ba phelago le badimo thwii.

Mangaka ke ona a tšhollago dipheko go lona, gabotse legogwa le emetše meetse. Ga go motho le ka o tee a ka kgonago go bjala legogwa gomme a le nošetša go fihlelela le gola. Legogwa le mela kgauswi le dinoka. Le nošetšwa ke meetse a tlhago, kudu pula yeo ka moka ga rena re tsebago gore e na le meetse a bophelo. Ge pula e ena re tseba gabotse gore dimela le methopo ka moka ya tlhago e a mpšhafala. Mo bophelong legogwa le emela meetse ka gore le mela meetseng goba kgauswi le meetse. Ge re robetše godimo ga legogwa re tseba gabotse gore re kgokagana le badimo ba rena gabotse. Se se šupa gore le ditoro le dipono tša rena eba tša maleba.

Re tla lemoga gore meetse ke ona a hlatswago tšhila ye nngwe le ye nngwe. Tumelo ya segagaborena ke go re ge motho a dula goba go robala godimo ga legogwa o kgona go khutša. Go tšhollwa ga dipheko legogweng go phekolwa malwetši le mathata ke sešupo sa go re go nyakega pholo go ba tharollo ya mathata yeo e se nago le selabi, ka gare. Motho mang le mang ge a tsena ka gare ga meetse a hlapa, o nyaka go hlweko le gona batho ka moka ba a tseba gore ge motho a hlapile mmele wa gagwe o a lapologa. Se se bolela gore ge re phekolelwa godimo ga legogwa ke bohlatse bjo bobotse bja go re malwetši ao re nago le ona a tla hlatšwega, a fola. Le ge e se mathata e le bolwetši bjoo bo itšego.

6.5.3. Sebeba (Mokotlana wa ditaola)

Go bohlokwa gore ditaola di dule lefelong le tee, moo go hlomphegago di se hlakahlakane le moo o tlo go hwetša go se gwa hlweka. Lebaka ke go re ditaola ga di nyake tšhilafalo. Ge di kgobokeditšwe felo go tee gomme tša bewa ka mokotlaneng wa tšona gabotse, re tseba ge di lotegile. Le gona, ge re dirile bjalo di ka se timele. Se se kgonagala ge di lotilwe gabotse ka gare ga mokotlana wa ditaola.

Mokotlana wa ditaola o dirwa ka mokgopha goba mekgopha ya diphoofolo tša naga tša go tšhoša. Ga o swarwe ke motho yo a sa tšwago lehung ka diatla gomme a se a hlapa diatla. Ge motho a ka dira bjalo o di kgotletše. Dipheko ge di kgotletšwe ga nke di bolela ditaba thwii, tša kwagala. Di atiša go fahla ngaka, o hwetše e bolela tšeo di

sa sepelelanego le seo molwetši wa gagwe a se tletšego. Lebaka la go re di swarwe ka mokotlana wa go dirwa ka mekgopha ya diphoofolo, ke sešupo sa gore ke mokotlana woo o tlo go šomišwa go swara marapo a diphoofolo tša go fapafapana. Le gona, mokotlana wa gona o swanetše go dirwa ke mokgalabjetia yo a sa hlwego a fahlwa ke marwele a lefase. Motho yo a dirago mošomo wa go roka mekotlana ya go swara dipheko ke motho yo a ikiletšego ka mehla.

6.5.4. Phatanahlakola ga e onalele mohlakudi

Mabona ye e tšwa go lentšu le go bona. Se ke se šupo sa gore taba tše go bolelwago ka tšona mo leweng le di bonwe go ba di tlo bonwa ka mahlo ke beng ba tšona. Go tšwa ka moo lewa le le hlalošitšwego ka gona kgaolong ya go feta, re ka lemoga gore ga go na le selo se se ka diregago sa se tsebje gore se diregile bjang. Lebaka ke go re phatanahlakola ga e onalele mohlakodi. Mangaka a hlalošitše taba tšeo di le go molaleng ka lewa le, tšeo di bonwago ke beng ebilego di bonwa ke mang le mang. Tlhalošo tše di filwego di re bontšha thwii gore mo bophelong le ge go ka dirwa dilo ka mokgwa wa kutamo, seo se šalago ke go re mafelelong se tlo ba molaleng, sa bonwa ke motho mang le mang.

Lewa le le no re botša gore le ge motho a ka ipotša gore ga a bonwe go mabošaedi ao a ka bago a a dira mo bophelong, mafelelong o tlo paoga, a bonwa ke batho ka moka. Go ba re ka re mabošaedi ao a a dirago a tlo tšwela nyanyeng ka le lengwe la matšatši. Gape, le bolela le batho gore ba se ke ba kwana le dilo tša kutamong ka go re ga nke di felelela felo. Mafelelong di tšwela nyanyeng motho a goboga. Batho ba swanetše go kwešiša gore tše mpe goba tše botse tšeo ba di dirago mo bophelong di tlo bonagala. E ka ba tše ba ratago di bonagala goba tšeo ba sa ratego gore di tsebje. Go bohlokwa gore re le batho re hlohleletšane go dira dilo ka mokgwa wa maleba ka gore go ya ka lewa le re kgona go kwa gore dilo tša kutamong ga di re iše felo ge e se leswiswing. Lewa le gape le šupa mahlatse. Ge le wele gantši le ka be le bolela gore bophelo bja mothobo maemong ao a nyakegago. Badimo ba mo lebeletše, gomme mahlatse le mahlogonolo a tlo mo atela. Dilo tša gagwe ka moka tšeo a di kganyogago e tlo ba še bešebe.

6.5.5. Kgakanego

Ka lewa le, le ditlhathollo tšeo di filwego ke mangaka a segagaborena, re utologetšwe ke gore ge motho a hloile ngwanabo go swana le go re o itlhoile ka noši. Taba ya mohuta wo e ka dira gore a welwe ke madimabe a magolo. Motho wa gona dilo ka moka di no se mo sepelele gabotse. Ditaba tša manyalo di a senyega, malwetši ao a mo swarago a gana go fola. Ge a godile a na le bana e tla ba dihlokamohola. Lewa le ge le hlalošwa re utologetšwe gore ge bana ba motho ba momagane le go thekgana, ga go na le tše mphe tše di tla ba welago. Lewa le le bolela ka dintwa tša bana ba motho, bana ba mpa goba re ka re bana ba letswele. Ge le wele ke go re mathata ao a lego gona a amana le bana ba motho.

Ge batho ba šoma mmogo le ge ba phela nageng e tee goba gona go agelana ba fetoga bana ba motho. Ka tshwanelo motho o swanetše go itlwaetša go hlompha motho yo mongwe le yo mongwe. Lebaka ke go re motho yo mongwe le yo mongwe o bohlokwa. Ke ka moo batho ba swanetšego go hlomphana le go hlokomelana ka gore motho ke motho ka batho. Le gona, ge motho a hlompha ba bangwe ebile a ba kwela bohloko, le bona ba tlo mo hlompoha.

6.5.6. Mathata a basadi

Re šetše re hlaloseditšwe ke mangaka ge ba be ba araba gore gabotse lewa le la letlake le bolela go reng. A bontšitše gore ke lewa la basadi. Ye ke ye nngwe ya dikutollo tše bohlokwa tše di fihleletšwego. Gabotse lewa le le emetše basadi, ka ge re lemoga gore mo bophelong setšhaba se oketšege go nyakega gore batho ba basadi ba be go na. Ba bohlokwa kudu kgodišong ya bana ba bannyane. Se se bonagala gabotse le go banna, ka gore monna yo a se nago mosadi gantši o tla hwetša a hlakahlakane a sa bogege. Lebaka ke go re o tla be a hloka mohlokomedi yo a mo hlatšwetšago goba go mo fofora marole le go mo gopotša go hlapa moo go kgonagalago. Monna wa go dula a nnoši le ge e se lešaedi, o tla no bonagala ka go se hlweke.

Ka gona, gore ba tseba le sela ka lebaka la maikarabelo a bona a bophelo le ditabanatabana tše ntši di tsebja ke bona. Thekgano, mahuba, meona le go felelana pelo gantši dilo tša mohuta wo di bonagala go bona. Ngwana wa mosetsana o gola a tseba ditshele, le diphiri tša kgoro ya gabo go feta ngwana wa mošemanyana. Ke yena a tlo go tseba dilo tše dintši tša bophelo ka pela go feta mošemane, ka gore o fetša

nako ye ntši a dutše le mmagwe. Mola bomme ba lokologa kudu ge ba na le bana ba bona ba basetsana. Le ge motho e le ngwetši a fihlile ka mo kgorong yabo monna, o fetša a tseba meloko yabo monna kudu go feta monna yo a mo tšerego. Mosadi kudu wa go ba le leago, o fetša a tseba ditabatabana tša kgoro kudu go feta motho wa monna.

Lewa le la letlake, re boditšwe gore le bolela ka basadi eupša gape re ka bona le hlaloša ka pula yeo e le go gona kua lefaufaung. Ge lewa le re lehlake, le šupa gore pula e gona eupša e nyaka gore batho ba tšwe lesolo ba kgobokanye dibeela tšeo di šitišago pula go rotha. Se se no bolela gore dilo tše botse mo bophelong di gona eupša di nyaka gore ge motho a di kganyoga a itokišetše go di hwetša ka go di emaemela ka nnete gore di fetše di hwetswa. Ge motho a sa e ikemaemele mo bophelong gore a hwetše dilo tše botse, o tla no di bona di diragalela magagabo, yena go pala. Se se se tla fetša se dira gore a be le mona go magagabo.

6.5.7. Go se kgotsofatšwe ke selo

Mo bophelong batho ge re phela re tletše ka dipelaelo. Lewa le le utolla filosofi ya moswananoši. Ge motho a phekolwa gwa wa lewa le mangaka ba tseba gabotse gore molwetši wa bona o na le pelaelo yeo e itšego. Lewa le le ka šupa ngongorego yeo itšego yeo e tsebjago ke mong wa yona. Ge go tsitsinkelwa ditlhaloso tša mangaka a lewa le ka godimo, re utologelwa ke filosofi ya bophelo ya go re, mo bophelong ge batho ba phela ka mehla, ba tletše ka dipelaelo. Batho ga ba kgotsofatšwe ke selo le gatee. Motho yo mongwe le yo mkongwe o dula a dumile go hwetša mahumo a lefase. Ge a humile o duma go huma go ya pele. Batho ka mehla ba phela ba galala tšeo ba nago le tšona. Ba rata go hwetša tša go feta tšeo, ge ba di hwetša ba sa no tšwelapele go galala. Ka kakaretšo, batho ga ba kgotsofatšwe ke selo.

6.5.8. Timelelo

Le ke lewa la timelelo. Ge re le tsitsinkela ka mokgwa wa go utolla filosofi ka gare ga lona, re lebeletse ditlhaloso tša mangaka kagolong yeo e fitilego, le re bontšha gore bophelong ge re phela, timelelo e gona. Motho a ka timelelwa ke botho, wa hwetša motho wa gona a sa bone batho goba batho, eupša a ikhwetša go ba motho a nnoši. Motho wa mohuta woo re re o timeletšwe ke botho. Gape re utologelwa ke go re motho yo mongwe le yo mongwe yo a phelago ka letšatši le lengwe o tlo timelela mo go le

lefase. O tla ya lefaseng le leswa leo go lona go sa tsebjego yo a phelago gore bophelo bja ka kua ntšhe ke bja mohuta mang, mo go se nago yo a ka botšago lefase gore yena o hwile a fetša letšatši gomme a tsoga. Yeo e tloga e sa kgonagale.

Le ke lewa la timelelo, mangaka ge ba le reta lewa le ba re “O a sesella moopa mona le thari ga a seselle. Ge motho a phekolwa a timeletšwe gantši lewa la gona e ba masesella. Batho ba swanetše go tseba gore lewa le le ge le lona le swere ditaba tša timelelo, eupša gantši le bolela ka ga tlhokego ya thari. Motho ge a se na thari a nyaka go fofelwa ke mangaka lewa la gona gantši le atiša go ba lona le la masesella. Le ge motho a phekolwa e le motho yo a nyakanago le mošomo, lewa la gona e ba lona le la masesella. Mo bophelong ge re phela re ba le dinyakwa tša go fapafapana tšeo di dirago gore re ikhwetše re emaema kudu gore re di fihlelele. Ga go na le motho le ka o tee yo yena a rego o kgotsofetše ka tšohle tša bophelo. Motho yo mongwe le yo mongwe o dula a nyaka se le sela gore bophelo bja gagwe bo kaonafale go feta boemong bjo a lego go bjona. Gabotse, motho o khutša ge a hwile ka gore ga go sa na le seo a ka rego yena o nyaka go se šomela.

6.6. KAKARETŠO

Kgaolong ye monyakišiši o hlatholla ka botlalo tšeo a di utulotšego gotšwa go diema le mawa. Re tla lemoga gore tše ka moka ke dikgoboketšo tšeo di hwetšwago kgaolong ya bone le ya bohlano. Nepokgolo ya kgaolo ye ke go momaganya le go sekaseka ka botlalo kgoboketso yeo monyakišiši a kgonne go e dira go di kgaolong tše pedi tšeo re setšego re di hlatholotše ka fase.

KGAOLO YA BOŠUPA:

KAKARETŠO, DIKUTOLLO, DIKAKANYO

7.1 MATSENO

Go kgaolo ye go ya go akaretšwa dintlha tše di latelago tša nyakišišo, e lego; kakaretšo, dikutollo, dikakanyo le mafetšo. Nyakišišong ye go utollotšwe gore diema tšeo di amanago le bongaka le mawa a ditaola di sepelelana le mekgwa ya lephelo la motho wa Moafrika. Mokgwa wa go boledišana le go kopola malwetši o tšweletšwa ka mekgwanakgwana ya go fapana, eupša di tšweletša dinnete tša bophelo kudu ge motho a ka di kwešiša go ya le ka moo di šomišwa. Tše ka moka ke dtšwadiemeng tšeo e sego tša maitlhamelo, tšeo ebilego di amana le bongaka bja segagaborena gape le mawa a ditaola ao a tšwelelago ka mokgwa wa theto. Nyakišišong ye go tšwe letše filosofi yeo e tlišwago ke diema tše re bolelago ka tšona mo, le mawa a ditaola. Mo go tšweletše gore mebolelwana ya go ikgetha ya diema le mawa a ditaola di humile ka filosofi ya go tšea gabotse ya Seafrika.

7.2 KAKARETŠO YA NYAKIŠIŠO

Monyakišiši o hlalošitše ka ga dikarolwana tšeo di latelago, e lego; matsenyagae a nyakišišo: tlhagišo ya bothata, maikemišetšo a nyakišišo, mokgwanyakišišo le peakanyo ya nyakišišo, ditlwaedi tša tšweletšo, dika tša boleng, bohlokwa bja nyakišišo, tlhompho le tlhokomelo ya botho, le tlhalošo ya mareo. Monyakišiši o dirile se ka nepo ya go re mmadi wa nyakišišo ye a kgone go kwešiša gore go be go dirwa motheo wa gona go lebeletšwe eng.

Go bile le tshekaseko ya tema ye e kgathilwego. Go lekotšwe dinyakišišo tša go fapana go tšwa go dijenale le go dithesese tšeo di šetšego di dirilwe ke banyakišiši ba bangwe bao ba nyakišitšego ka ditlhogo tšeo di swanago kudu le yeo monyakišiši a nyakišišitšego ka yona, eupša di fapana ka dikutollo tšeo di lebeletšwego go tšwa go maikemišetšo a monyakišiši. Nyakišišong ye go hlalošitšwe ka tšhomišo ya diema mekgweng ya go fapana bophelong le mawa a ditaola ka moo banyakišiši ba go fapana ba nyakišišitšego ka gona. Go tšwa go methopo ka moka yeo e šomišitšwego nyakišišong ye ka moka ga yona ba nyakišiši ba yona hwetšagala ka kua morago moo go bontšhwago methopo, bangwadi.

Monyakišiši o ahlaahlilwe mokgwanyakišišo wa boleng ka go fahlela ka methopo ya maleba le magato ao a latetšwego. O lebeletše gape le peakanyonyakišišo, a tswela pele go lebelela kgetho ya sampolo, kgoboketše ya tshedimošo, tshekaseko ya tshedimošo di hlalošitšwe ka botlalo moo monyakišiši a laedtšego le ka tsela yeo a tswalantšhitšego tlhalošo, maikemišetšo le ditebanyi ka gona. Kgaolong ye go latetšwe gape mekgwa ye mebedi ya teori elego teori ta papetšo le teori ya tlhathollo

Monyakišiši mo kgaolong ye o laeditše dikutollo tša mekgwa yeo e latetšwego ya kgoboketšo ya tshedimošo. Go tšweleletše gabotse kgoboketšo ya tshedimošo ka go bonagala ga dikarabo tša mangaka ao a kgethilwego go ka tsenela phatadiganong ka go araba dipotšišo malebana le diema tšeo di amanago le bongaka bja segagaborena, go ya le ka moo di tšweleditšwego nepokgolo e le go utolla filosofi.

Go tšweleditšwe tshekaseko ya mawa a ditaola ao a tšewago go ba karolo ya theto ka ge mangaka a reta ditaola gomme le mo mangaka ao a kgethilwego a arabilego ka gona. Tshekaseko yeo e tšweleditšwego kgaolong ye e thuša go tšweletša filosofi ya bophelo, e lego seo monyakišiši a ratago go se fihlelela ka mohuta o wa nyakišišo.

Monyakišiši o tšweleditšwe kakaretšo, dikutollo, dikakanyo le mafetšo, tšeo di hlahlwago ke diphihlelelo le dikakanyo tšeo di lego nyakišišong.

O tla akaretša ditaba ka moka tšeo di boletšwego nyakišišong ye go thoma go kgaolo ya mathomo go fihla kgaolo ya mafelelo. Monyakišiši o tla tšweletša le dikakanyo tša gagwe tšeo ithekgilego ka dikutollo tše a di fihleletšego. Se go ya ka yena se tla fediša mathata oa a utollotšego nyakišišong ya gagwe.

7.3. Dikutollo tša diema le mawa go tšweletšeng filosofi

Go tšwa go ditlhalošo tša go fapana tša bakgathatema nyakišišong ye, babadi ba ka lemoga gore go bohlokwa go šomiša diema ka mokgwa wa maswanedi polelong ya rena ka mehla. Mo go akaretšwa le go tšeela tlhogong polelo goba direto tšeo mangaka a di retago nakong ya ge a tšholotše dikgagara tša ona. Lebaka ke go re ka gare ga diema le mawa re hwetša go ema le filosofi ya maleba yeo ka yona batho ba ka e thutago mekgwa ye mebotse ya bophelo, le go kgona go phedišana le batho ba

bangwe. Motho yo mongwe le yo mongwe ge a theeleditše diboledi o kgahlwa ke ka moo polelo e purolwago ka gona ka go tswaka ka diema.

Batho ba swanetše go hlompha mebolelwana ye kudu le go hlompha le bongaka bjo bja segagaborena ka ge go hlompha polelo e le go itlhompha ka noši.

Go na le ditlhaloso ka kakaretšo tša bophelo ka gare ga diema le mawa, e lego tlhohleletšo ya go re re hlokomela dipolelo.

Babadi ge ba ka fetogela tšhomišong ya polelo ka go šomiša diema se se tla hlola go re seriti sa polelo ya rena se boe ka boswa, re kgone go itseba le go ikwešiša

Ge motho a ka kwešiša polelo ya gagwe gabotse, seo se tla be sešupa gore motho yoo o a tsebja bjalo ka Moafrika.

Go bohlokwa gore re hlomphe mangaka a rena a setšo le go se tšeele fase mošomo wa bona.

7.4. KAKARETŠO

Kgaolong ye go akareditšwe dintlha tše di latelago tša nyakišišo, e lego; kakaretšo, dikutollo, dikakanyo le mafetšo. Nyakišišong ye go utollotšwe gore diema tšeo di amanago le bongaka le mawa a ditaola di sepelelana le mekgwa ya lephelo la motho wa Moafrika. Mokgwa wa go boledišana le go kopola malwetši o tšweletšwa ka mekgwanakgwana ya go fapana eupša di tšweletša dinnete tša bophelo, kudu ge motho a ka di kwešiša go ya le ka moo di šomišwago. Go dirilwe tše go šomišwa diema tšeo e sego tša maitlhamelo tšeo ebilego di amana le bongaka bja segagaborena gape le mawa a ditaola ao a tšwelelago ka mokgwa wa theto. Nyakišišong ye go tšweletše filosofi yeo e tlišwago ke diema tše re bolelago ka tšona mo le mawa a ditaola. Mo go tšweletše go re mebolelwana ya go ikgetha ya diema le mawa a ditaola e humile ka filosofi ya go tšea gabotse ya Seafrika.

METHOPO

Aboluwodi, A., 2014. Exploring African proverbs as a learning resource in the contemporary society. *Research on Humanities and Social Sciences*, *4*(1), pp.33-39.

Abubakar, H.A., 2015. Entrepreneurship development and financial literacy in Africa. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, *11*(4), pp.281-294.

Abubakar, U., 2015. A Reflection of Hausa moral conduct in their proverbs. *English studies international research journal*, *3*(1), pp.77-79.

Adom, D., Chukwuere, J.E., Addo, I.A., Tabi-Agyei, E. and Thulla, P.F.Y., 2021. African proverbs for cultural education: A step towards digital archiving. *Journal of history culture and art research*, *10*(4), pp.44-59.

Adu-Gyamfi, S. and Anderson, E.A., 2019. Indigenous medicine and traditional healing in Africa: a systematic synthesis of the literature. *Annals of Philosophy, Social & Human Disciplines*, *1*.

Akinjide, A., 2014. Exploring Proverbs as a Learning Resource in the Contemporary Society. *Research on Humanities and Social Sciences*, *4*(17), p.109.

Akol, A., 2018. Access to Child and Ado lescent Mental Health Service in Uganda Investigating: The Ro le of Primary Health Care and Traditional Healers. *PHD Thesis. University of Bergen. Norway, American Journal of Public Health* | March 2006, Vol 96, No. 3.

Anane, S.Y. and Twumasi-Ankrah, R., 1998. Woodlots: a profitable venture for Ghana's smallholder farmers.

Anderson, R., 2012. Molefi Kete Asante: The Afrocentric idea and the cultural turn in intercultural communication studies. *International Journal of Intercultural Relations*, *36*(6), pp.760-769.

Anderson, R., 2019. Intuitive inquiry: Inviting transformation and breakthrough insights in qualitative research. *Qualitative Psychology*, *6*(3), p.312.

Asante, M.K., 1980. Afrocentricity: The theory of social change. buffalo. *Ny: Amolefi Publishing Company*.

Asante, M.K., 2018. *The history of Africa: The quest for eternal harmony*. Routledge.

Asante, M. K., 2007. The History of Africa: The Quest for Eternal Harmony. *London and New York:* Routledge.

Asante, M.K., 2014. Facing south to Africa: Toward an Afrocentric critical orientation. *Lexington Books*.

Asante, M.K.,1992. Thunder and Silence*: The Mass Media in Africa.*Trenton, N.J.: Africa World Press.

Baker, S.L. and Maluleke, M.G., 2020. Proverbs as a device to justify women abuse: a case of Sesotho sa Leboa in South Africa. *Gender & Behaviour*, *18*(4), pp.16698-16706.

Bangura, A.K., 2012. From Diop to Asante: Conceptualizing and contextualizing the Afrocentric paradigm. *The Journal of Pan African Studies*, *5*(1), pp.103-125.

Bantjes, J., Swartz, L. and Cembi, S., 2018. "Our lifestyle is a mix-match": Traditional healers talk about suicide and suicide prevention in South Africa. *Transcultural psychiatry*, *55*(1), pp.73-93.

Barasa, M.N., Opande, I.N. and Telewa, V.K., 2017. A Socio-Cultural Discourse Representation of Women in Bukusu and Gusii Proverbs. *NGANO: Journal Of Eastern African Oral Literature*, *2*(2), pp.1-15.

Barnes, L.L., 1998. The psychologizing of Chinese healing practices in the United States. *Culture, Medicine and Psychiatry*, *22*, pp.413-443.

Bless, C., Higson-Smith, C. and Kagee, A., 1995. *Fundamentals of social research methods: An African perspective*. Juta and Company Ltd.

Bob, S., 2004. Recognition and respect for African traditional medicine. *Canada: Canada's International Development Research Centre*

Bopape, M.A., Mothiba, T.M. and Malema, R.N., 2013. Indigenous practices of traditional health practioners (THPs) methods by mothers of children admitted to the Polokwane/Mankweng hospital complex, Limpopo Province, South Africa. *African Journal for Physical Health Education, Recreation and Dance*, *19*(sup-1), pp.147-158.

Bothma, Y., Greeff, M., Mulaudzi, F.M., & Wright, S.D.C., 2010. Research in Health Sciences. Pearson Education, South Africa (Pty) Ltd.

Bryman, A., 2008. Of methods and methodology. *Qualitative research in organizations and management: An International Journal*, *3*(2), pp.159-168.
Cassim, L., 2015. Post-Graduate Toolkit. *South Africa: University of South Africa.*
Casteel, A. and Bridier, N.L., 2021. Describing populations and samples in doctoral student research. *International journal of doctoral studies*, *16*(1).
Chawane, M., 2016. The development of Afrocentricity: A historical survey. *Yesterday and Today*, (16), pp.78-99.

Clarke, V. and Braun, V., 2017. Thematic analysis. *The journal of positive psychology*, *12*(3), pp.297-298.

Cloatre, E., 2019. Regulating alternative healing in France, and the problem of 'non-medicine'. *Medical law review*, *27*(2), pp.189-214.
Cope, D. G., 2014. Methods and Meanings: Credibility and Trustworthiness of Qualitative Research. *InOncology Nursing Forum*, 40(1), 89-91).
Creswell, J. W., 2014. Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches (4th ed.). *Thousand Oaks, CA: Sage Criminal Procedure Act N0*: 51 of 1977 (2014). Juda and Campany Ltd.
Creswell John, W. and Creswell, J.D., 2009. Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches. *Los Angeles London New Dehli Singapore: Sage Publications*.
Davenish, A., 2003. Negotiation Healing, The Professionalization of Traditional Healers in Kwa-Zulu Natal Between 1983 and 2003. *Unpublished Master's Thesis. University of Natal. Durban.*
Dennis, C., 1978. The Role of Dingaka tsa Setswana from the 19th Century to the Present. *Botswana Notes & Records*, *10*(1), pp.53-66.

Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S., 2003. O involved in the study of social problems. *Handbook of social problems: A comparative international perspective*, *30*.

Dolphus, N.N., 2018. *Traditional healing modalities in the provision of mental illness in Vhembe, Limpopo Province* (Doctoral dissertation).
Draper, C.E., Mabena, G., Motlhatlhedi, M., Thwala, N., Lawrence, W., Weller, S., Klingberg, S., Ware, L.J., Lye, S.J. and Norris, S.A., 2022. Implementation of Healthy Conversation Skills to support behaviour change in the Bukhali trial in Soweto, South Africa: A process evaluation. *SSM-Mental Health*, *2*, p.100132.

Du Bois, W.E.B., 2008. The souls of black folk. *Oxford University Press*.

Du Bois, W.E.B., 2022. *The souls of Black folks*. Toronto Metropolitan University.

Du Plooy-Cilliers, F., Davis, C. le Bezuidenhout., R. 2014. *Research Matters.* Claremont: Juta and Company Ltd.

Edwards, S.D., 2022. South African Study into Healing Planetary Pollution. *Dialogo*, *9*(1), pp.49-60.

Eiselen, W., 1935. The Cradle Days of Natal. By Graham Mackeurtan. Longmans, Green le Co. 1930. Pp. xii+ 348. 15 s. *Africa*, *8*(1), pp.117-118.

Elijah, T., Jamisola, R.S., Tjiparuro, Z. and Namoshe, M., 2021. A review on control and maneuvering of cooperative fixed-wing drones. *International Journal of Dynamics and Control*, 9, pp.1332-1349.

Engela, T.W., 1999, Optimal Control Problems with Delays. *University of South Africa. Pretoria.*

Ezelote, J.C., Eleanor, A., Judith, O. and Joy, M., 2021. Academic Stress and Coping Strategies among Postgraduate Students: Comparative Study of Universities in Imo State, Nigeria. *Asian Journal of Advanced Research and Reports*, *15*(7), pp.26-42.

Ferdous, T., le Hossain, M. N., 2020. A review on traditional medicinal plants used to treat gynaecological disorder in Bangladesh. *Bioresearch Communications-(BRC),* 6(1), 844-858.

Finnegan, R., 1994. Proverbs in Africa in Mieder, W and Dundes. A (eds) The Wisdom of Many, Essay on Proverbs Madison: *The University of Wisconsin Press*.

Frones E. L., 2021. Essays in microeconomic theory. *Doctoral dissertation, University of Nottingham.*

Furer, V., Eviatar, T., Zisman, D., Peleg, H., Paran, D., Levartovsky, D., Zisapel, M., Elalouf, O., Kaufman, I., Meidan, R. and Broyde, A., 2021. Immunogenicity and safety of the BNT162b2 mRNA COVID-19 vaccine in adult patients with autoimmune inflammatory rheumatic diseases and in the general population: a multicentre study. *Annals of the rheumatic diseases*, *80*(10), pp.1330-1338.

Gadzekpo, A., 2013. Cultural innovation for sustainability in Ghana: back to proverbial wisdom. *Dubrovnik: Inter University Centre. http://www. ceres21. org (accessed 2015 October 17)*.

Gewehr, R.B., Baêta, J., Gomes, E. and Tavares, R., 2017. On traditional healing practices: subjectivity and objectivation in contemporary therapeutics. *Psicologia USP*, *28*, pp.33-43.

Good, B. J. (1993). *Medicine, rationality and experience: an anthropological perspective* (No. 1990). Cambridge University Press.

Green, B. and Colucci, E., 2020. Traditional healers' and biomedical practitioners' perceptions of collaborative mental healthcare in low-and middle-income countries: A systematic review. *Transcultural psychiatry*, *57*(1), pp.94-107.

Grinnell, F., 1994. Fibroblasts, myofibroblasts, and wound contraction. *The Journal of cell biology*, *124*(4), pp.401-404.

Gwekwerere, T., 2014. The African Diaspora in continental African struggles for freedom: Implications on the criticism of African Renaissance literature. *South African Journal of African Languages*, *34*(1), pp.35-40.

Gyasi, R.M., Mensah, C.M. and Siaw, L.P., 2014. Predictors of traditional medicines utilisation in the Ghanaian health care practice: interrogating the Ashanti situation. *Journal of community Health*, *40*, pp.314-325.

Hamber, B., 2003, July. Are lessons transferable? The importance of research for policy on transitional justice mechanisms. In *Empirical Research Methodologies of Transitional Justice Mechanisms Conference, Stellenbosch, South Africa. http.//www. brandonhamber. com/publications/pap-are% 20lessons% 20transferable. doc*.

Haque, M.I., Chowdhury, A.A., Shahjahan, M. and Harun, M.G.D., 2018. Traditional healing practices in rural Bangladesh: a qualitative investigation. *BMC complementary and alternative medicine*, *18*, pp.1-15.

Haradhan. M., 2018. Qualitative research methodology in social sciences and related subjects. *Journal of economic development, environment and people*, *7*(1), pp.23-48.

Hossain, M.S., Siddiqee, M.H., Ferdous, S., Faruki, M., Jahan, R., Shahik, S.M., Raheem, E. and Okely, A.D., 2019. Is childhood overweight/obesity perceived as a health problem by mothers of preschool aged children in Bangladesh? A community level cross-sectional study. *International journal of environmental research and public health*, *16*(2), p.202.

Hountondji, P.J., 2018. How African is philosophy in Africa? *Filosofia Theoretica: Journal of African Philosophy, Culture and Religions*, *7*(3), pp.9-18.

James, L. and Conyer, J.R., 2004. The evolution of africology: An afrocentric appraisal. *Journal of Black Studies*, *34*(5), pp.640-652.

Jenkins-Smith, H.C., Nohrstedt, D., Weible, C.M. and Ingold, K., 2018. The advocacy coalition framework: An overview of the research program. *Theories of the policy process*, pp.135-171.

Jidong, D.E., Bailey, D., Sodi, T., Gibson, L., Sawadogo, N., Ikhile, D., Musoke, D., Madhombiro, M. and Mbah, M., 2021. Nigerian cultural beliefs about mental health conditions and traditional healing: a qualitative study. *The Journal of Mental Health Training, Education and Practice*, *16*(4), pp.285-299.

Kankwenda, M., 1994. Marabouts and merchants of development in Africa. *CODESRIA Bulletin*, *3*, pp.9-15.

Kekana, T.S., 2007., Sebopego sa Diretotumišo tša Bogologolo tša Ditaola tša Sepedi, *Unpublished Thesis, University of Pretoria.*

Kemi, M.F. and Chijioke, U., 2021. African proverbs as pedagogical tools in the contemporary education system. *South African Journal of African Languages*, *41*(3), pp.231-239.

Khokholkova, N., 2016. Afrocentricity: the evolution of the theory in the context of American history. *Social Evolution & History*, *15*(1), pp.111-125.

Kubukeli, P.S., 1999. Traditional healing practice using medicinal herbs. *The lancet*, *354*, p.SIV24.

Kumah-Abiwu, F., 2016. Beyond intellectual construct to policy ideas: The case of the Afrocentric paradigm. *Africology: The Journal of Pan African Studies*, *9*(2), pp.7-27.

Kumar, R. (2011). Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners. *London: SAGE Publishers Ltd.*

Kurmar, R. (2014). Research Methodology, *SAGE Publisher, India* Pyt Ltd

Leedy, P. le Ormrod, J., 2010. *Practical Research – Planning and Design*. *New York : Pearson. Print.*

Leedy, P. le Ormrod, J., 2021. Practical Research – Planning and Design. *New York: Pearson.*

Leedy, P.D, and Ormrod, J.E., 2010 Practical Research Planning and Design*, Library of Congress Cataloging in Publication Data. USA.*

Lincoln, YS le Guba, EG.,1985. Naturalistic inquiry. *Beverly Hills, CA: Sage*.

Lykes, M.B., Blanche, M.T. and Hamber, B., 2003. Narrating survival and change in Guatemala and South Africa: The politics of representation and a liberatory community psychology. *American journal of community psychology*, *31*(1-2), pp.79-90.

Machi, L. A., le McEvoy, B. T., 2016. The literature review: Six steps to success (*3rd ed). Thousand Oaks, CA: Corwin Press.*

Macías, W.O.C, Saldaña RAC, Aguilar, R.L., 2016. Visión Campesina DEL USO Tradicional de Plantas Medicina les en Huertos de Traspatio1 [Rural Vision of Traditional Medical Use of Plants in Backyard Gardens*. Nota Técnica ISSN: 2007-9559 Revista Mexicana de Agroecosistemas Vol.* 3(2): 239-249, 2016.

Maduka, E., 2019. A critical exposition of the logical roles of proverbs in Igbo (African) language and thought. *International Journal of Advanced Scientific Research*, *4*, pp.39-44.

Majid, U., 2018. Research fundamentals: Study design, population, and sample size. *Undergraduate research in natural and clinical science and technology journal*, *2*, pp.1-7.

Makgai, M.C., 2015. *Essay Writing Skills: A Concern in Sepedi Secondary Schools in the Bronkhorstspruit Circuit Gauteng Province*. University of Pretoria (South Africa).

Makgopa, M. and Koma, M., 2009. The use of ditaola (divination bones) among indigenous healers in Sekhukhune District, Limpopo Province: Indigenous African healing practices. *Indilinga African Journal of Indigenous Knowledge Systems*, *8*(1), pp.51-58.

Makhubela, J.K., 2019. Visual Simultaneous Localization and Mapping in a Noisy Static Environment. *Unpublished MA Thesis, Vaal University of Technology.*

Malatji, N.B., 2020. Motheo wa Bophelo ka Gare ga Diema tša Sesotho sa Leboa*. Unpublished MA Thesis, University of Limpopo.*

Maledu, A. D., 2020. Tshekaseko ya sebopego, tsweletso le mehola ya dikosatshaba tsa Sesotho sa Leboa (An investigation of the structure, performance and significance of Northern Sotho folksongs) *University of Limpopo.*

Maluleke, R., 2020. Child poverty in South Africa: A multiple overlapping deprivation analysis. *Retrieved June*, *20*, p.2021.

Marcus Garvey., 1924. A speech delivered in New York City, *March in Blaisdell* (Ed.), 165

Maree, K., 2018. First Research*, Van Schaik Public Pretoria.*

Maree, K., 2017. First Steps in Research Sampling. 2nd ed. *Pretoria: Van Schaik*

Maruma, M.W. and Molotja, T.W., 2018. The relevance of folklore in an indigenous language teaching and learning situation: the case study of Sepedi. *Southern African Journal for Folklore Studies*, *28*(1), pp.11-pages.

Masango, C.A., 2020. Indigenous knowledge codification of African traditional medicine: Inhibited by status quo based on secrecy? *Information Development*, *36*(3), pp.327-338.

Masoga, M.A. and Shokane, A.L., 2020. Socio-economic challenges faced by traditional healers in Limpopo province of South Africa: conversations from below. *AlterNative: An International Journal of Indigenous Peoples*, *16*(4), pp.315-322.

Mathiba, N., 2015. Lehlotlo. Cape Town: *Cambridge University Press.*

Maxwell, J.A., 2012 Qualitative Research Design: An Interactive Approach, *California: Sage Publication.*

Mbiti, J.S.,1975. An Introduction to African Religion*. London: Heinemann*.

c.za

McCombes, L., le Vanclay, F., 2022. A Responsible Tourism Perspective On Tourist-Hos T Encounters In Community-Based Tourism*. Handbook of Tourism Impacts: Social and Environmental Perspectives*, pp36-59.

McCombes, S., 2019. How to write Literature Review*, Scibbr Publisher. Scibbr.com.*

Mhlongo, T., 2013. Afrocentricity: Reassessment of African agency. *Retrieved from: www.academia.edu*

Midas, C., 2016. The development of Afrocentricity: A historical survey. *Yesterday and Today*, (16), pp.78-99.

Mieder, W., 2004. Proverbs: A handbook. *Greenwood Publishing Group*.

Mkabela, Q., 2005. Using the Afrocentric method in researching indigenous African culture. *The qualitative report*, *10*(1), pp.178-189.

Mlangeni, M.P., 2017. Zulu Traditional Healer's Conceptualization and Treatment of Truma. *Unpublished Masters Thesis, UKZN, Dubarn.*

Moagi, T., 2009. Transformation of the South African health care system with regard to African traditional healers: *The social effects of inclusion and regulation. International NGO Journal Vol. 4* (4), pp. 116-126.'

Mogaleamalle T.S., 2018. Ditlamorago Tša Polelotswako Go Ruteng Le Go Ithuteng Bolomo Thutong Ya Sepedi*, Mphatong Wa Leseome. Yunibesithi Ya Limpopo.*

Mojalefa, M.J., 2009. Divination expressed through poetry: The divinatory poems of Johannes Mokgwadi. *South African Journal of African Languages*, *29*(1), pp.96-108.

Mokgoatšana, S.N.C., 1997. Culture: That Innocent Word. A paper delivered at Shingwedzi College's Cultural Day. Shingwedzi.

Mönnig, H.O., 1967. The Pedi. Pretoria: J.L. van Schaik.

Moon K. le Blackman D., 2014. Institute for Applied Ecology and ANZSOG Institute for Governance, *University of Canberra, Bruce, ACT2601, Australia.*

Mothiba, K.F., 2014. (*1994)* Ke Mollwane Wa Go Hlaloša Baanegwa Ba Basadi Dingwalong. *University of Pretoria (South Africa).*

Mothibe, M.E. and Sibanda, M., 2019. South African Perspective. *Traditional and Complementary Medicine*, p.31.

Mpono, L.J., 2007. Traditional Healing Among the Nguni People. *Unpublished MA Thesis. University of Kwa-Zulu Natal*.

Mthembu, N., 2021. Indigenous African knowledge system (IAKS) ethos: Prospects for a post-colonial curriculum. In *Ethical research approaches to indigenous knowledge education* (pp. 127-153). IGI Global.

Nassiuma, Dankit K. (2001). Survey Sampling: Theory and Methods. *Nairobi: Nairobi University Press.*

Nelson, K., Alm, S, and Nieuwenhuis, R., 2020. The diminishing power of one? Welfare state retrenchment and rising poverty of single-adult households in Sweden 1988–2011. *European Sociological Review*, *36*(2), pp.198-217.

Neuman, WL., 2011. Social research methods: qualitative and quantitative approaches. 7th ed., *Boston: Allyn and Bacon. Part 1: Introduction. Eur J GenPract: pp23:271 – 273.*

Nokaneng, M.B.,1991. Segagešo. Mphato 10. *Pretoria: Van Schaick*.

Nwagbo, C.A. and Moses, T., 2022. The effectiveness of traditional healing in the treatment of mental illness in Africa: a critical review. *International Journal For Psychotherapy In Africa*, *7*(1).

Olasupo, F.A. And Fayomi, I.O., 2012. Historical Epochs Of Local Government Administration In Nigeria: Women And The Poor. *Global Journal Of Human Social Science, Arts le Humanities*, *12*(9), Pp.12-14.

Olasupo, F.A., Kikelomo, O.V. and Adeniran, J.A., 2012. Proverbs and gender equalities and equities in African cultures: Yoruba culture as a case study. *Global Journal of Human Social Science Arts & Humanities*, *12*(13), pp.10-26.

Omosebi, T., 2023. Gender-Based African Proverbs and their Effects on Mutuality in Marriage: A Systematic.

Peu, D., 2015, 'The attitude of community health nurses towards integration of traditional healers in primary health care in North West Province', an *Unpublished article, Rand Afrikaanse University.*

Rakoma, J.R.D., 1979. Marema ka Dika tša Sesotho sa Leboa. *Pretoria: J.L. van Schaik.*

Ramchundar, N. and Nlooto, M., 2020. A COMPARATIVE STUDY OF THE TYPES OF FRACTURES IDENTIFIED AND DIAGNOSED BY TRADITIONAL HEALTH PRACTITIONERS IN KWAZULU-NATAL (SOUTH AFRICA) AND THE NORTH ISLAND (NEW ZEALAND). *PONTE International Journal of Science and Research*, *76*(11).

Rankopo, M., 1998. The influence oftraditional health practices on human development: Implications for human service delivery*. University of Botswana Press.*

Rath, R.C., 1997. Echo and narcissus: The afrocentric pragmatism of web du bois. *The Journal of American History*, *84*(2), pp.461-495.

Janse van Rensburg, A.B.R., 2009. A changed climate for mental health care delivery in South Africa. *African Journal of Psychiatry*, *12*(2), pp.157-165.

Resenga Maluleka, J. and Ngulube, P., 2019. Indigenous knowledge in Africa: A bibliometric analysis of publishing patterns. *Publishing Research Quarterly*, *35*, pp.445-462.

Rodolf, W. and Johnson, S., 1974. New Encyclopedia Britannica. *Micropaedia*, *1*, p.247.

Roets, L., Mangundu, M. and Janse van Rensberg, E., 2020. Accessibility of healthcare in rural Zimbabwe: The perspective of nurses and healthcare users. *African Journal of Primary Health Care and Family Medicine*, *12*(1), pp.1-7.

Sakati, PP., 2016. Exploring the use of mother tongue as the medium of instruction in grade 4: a case study of four schools in the East London education district. *University of Fort Hare.*

Salehi, B., Shivaprasad Shetty, M., V. Anil Kumar, N., Živković, J., Calina, D., Oana Docea, A., Emamzadeh-Yazdi, S., Sibel Kılıç, C., Goloshvili, T., Nicola, S. and Pignata, G., 2019. Veronica plants—Drifting from farm to traditional healing, food application, and phytopharmacology. *Molecules*, *24*(13), p.2454.

Salehi, S., Abedi, A., Balakrishnan, S. and Gholamrezanezhad, A., 2019. Coronavirus disease 2019 (COVID-19): a systematic review of imaging findings in 919 patients. *American Journal of Roentgenology*, *215*(1), pp.87-93.

Saunders, M., Lewis, P. and Thornhill, A., 2009. *Research methods for business students*. Pearson education.

Schierenbeck, I., Johansson, P., Andersson, L. and van Rooyen, D., 2018. Barriers to accessing and receiving mental health care in Eastern Cape, South Africa. *Health le Hum. Rts.,* 15, p.110.

Schierenbeck, I., Johansson, P., Andersson, L.M., Krantz, G. and Ntaganira, J., 2018. Collaboration or renunciation? The role of traditional medicine in mental health care in Rwanda and Eastern Cape Province, South Africa. *Global public health*, *13*(2), pp.159-172.

S.J., 2006. Practical challenges of systems thinking and modeling in public health. American journal of public health, 96(3), pp.538-546.

Sebata, T.P., 2015., The Role of Traditional Healers in the treatment of HIV and AIDS in Tsetse Village: The Case of Mahikeng in the North West Province*, Unpubished Masters Thesis. University of North West.*

Seema, J., 2012. *The significance of Basotho philosophy of development as expressed in their proverbs*. Indilinga African Journal of Indigenous Knowledge Systems, 11(1), pp.128-137.

Semenya, S.S. and Potgieter, M.J., 2014. Bapedi traditional healers in the Limpopo Province, South Africa: Their socio-cultural profile and traditional healing practice. *Journal of Ethnobiology and ethnomedicine*, *10*, pp.1-12.

Shai, K.B., 2020. Heteroglossia of Changing Scholarship in South Africa: In defence of the Afrocentric Archive/ *AJGSD Volume 9 Number 3, September 2020* pp 175-188.
Shange, S. and Ross, E., 2022. "The Question Is Not How but Why Things Happen": South African Traditional Healers' Explanatory Model of Mental Illness, Its Diagnosis and Treatment. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *53*(5), pp.503-521.

Shapi, M., Matengu, K. and Mu Ashekele, H., 2009. Indigenous knowledge system pilot study. *Oshikoto Region. Windhoek: University of Namibia, Multidisciplinary Research Centre*.
Shiringani, D.D., 2020. Conceptualisation of youth suicidal behaviour by traditional healers in Bakenberg, *Unpublished Masters Thesis. Universirty of Limpopo*.
Simitopoulo, K. and Xirotiris, N.I., 2006. Traditional Healing and Folk Medicine in the Framework of Global Bioethics. *Rev. Bioetica & Derecho*, *7*, p.1.

Soanes, C and Stevenson, A., 2005. Oxford Dictionary of English. 2ed. Oxford: *Oxford University Press.*
Sorsdahl, K., Stein, D.J. and Flisher, A.J., 2013. Predicting referral practices of traditional healers of their patients with a mental illness: an application of the Theory of Planned Behaviour*. African Journal of Psychiatry,* 16(1), pp.35-40.

Spencer-Oatey, H. and Franklin, P., 2012. What is culture. *A compilation of quotations. GlobalPAD Core Concepts*, *1*(22), pp.1-21.
Staugards, F., 1985. Traditional Healer. *Traditional Medicine in Botswana*. Ipe legeng *Publishers.*
Storbeck*, C.,* 1994*.* A case study of bilingual education in a school for the deaf. Master's thesis, *Rand Afrikaans University , Johannesburg , South Africa* .

Taylor, A., 1994. "The Wisdom of Many and the Wit of One" In Mieder, W and Dundes. A(eds) The Wisdom of Many: Essay on The Proverb. New York: *Garland Publishing Inc.*
Taylor, S.J., Bogdan, R. and DeVault, M.L., 1998*, Introduction to Qualitative Research Methods*. A Guidebook and resource (3rd edn) New York, Wiley.

Tembani, N.M., 2009. Strategies to Mocilitate Collaboration Between Allopathic and Traditional Health Practitioners, *Nelson Mandela Metropolitan University*.

Blanche, M.T., Blanche, M.J.T., Durrheim, K. and Painter, D. eds., 2006. *Research in practice: Applied methods for the social sciences*. Juta and Company Ltd.

Thulla, P. Y., 2019. Folk literature and its effects on the social behavior of the Temne in Sierra Leone. *Doctoral dissertation, Njala University*.

Thyer, Bruce, A., 1993. "Single- system Research Design. In R: *M Grinnell (eds) Social Work Research and Evaluation (4th edn) Itasca,II, FE, Feedback pp-94-117*.

Trochim, W.M.K., 2006. Research methods knowledge base. *Retrieved on January 25, 2010 from http://www.socialresearchmethods.net.*

Tsiane, A,C le Phokwane, P.P., 2017. Senamolela. *Sharp Shoot Publishers, Polokwane. South Africa*

Tsiane, A.C., 2019 Mešunkwane. *Sharp Shoot Publisher, Polokwane, South Africa*

Tsiane, A.C., 2018, Serokolwana. *Sharp Shoot Publisher, Polokwane South Africa*

Tyler, R.H., 1870. *A Treatise on the Remedy by Ejectment and the Law of Adverse Enjoyment in the United States: Embracing in Full the Statutory Policy of the Several States, in Respect to the Action for the Recovery of Real Property*. W. Gould & Son.

Van der Velde, M., Jansen, P. le Anderson, N., 2007. Guide to Management Research Methods. *Australia: Blackwell Publishing*.

Van der Watt, A.S.J., Das-Brailsford, P., Mbanga, I. and Seedat, S., 2020. South African isiXhosa traditional healer self-identification, training, practices, and their perceptions of collaboration with medical providers: An exploratory study. *South African Journal of Psychology*, *50*(1), pp.115-127.

Van der Watt, A.S.J., Das-Brailsford, P., Mbanga, I. and Seedat, S., 2020. South African isiXhosa traditional healer self-identification, training, practices, and their perceptions of collaboration with medical providers: An exploratory study. *South African Journal of Psychology*, *50*(1), pp.115-127.

Van Huyssteen, M., Reddy, M., Naidoo, N.N., Boschmans, S.A., McCartney, J. and Van de Venter, M., 2004. Awarness of diabetes mellitus among African traditional healers in the Nelson Mandela Metropole. *Health SA Gesondheid*, *9*(1), pp.27-35.

Van Rooyen, D. Pretorious, B. Tembani, N.M. le Han, W. (2015) *Allopatic and Health Practioners Collaboration. Curations,* 38(2)1495. Jul 23.DOI: 10.4102/Curationis. V3 8i2.1495.

Wang, S., 2012. On sex discrimination in English proverbs and their translation. *Lecture Notes in Information Technology*, *16*, p.150.

Welman, C., 2010. Research Methodology. *Third Edition. OUP. Cape Town.*

William M. Trochim, W.M, Derek A. Cabrera, MA. Milstein, B.Richard, S. Gallagher, BS. le Witchcraft Suppression Act N0:3 of 1957., 2005. *Juda and Campany Ltd.*

World Health Organization, 2021. WHO report on the global tobacco epidemic, 2021: addressing new and emerging products: executive summary. In *WHO report on the global tobacco epidemic, 2021: addressing new and emerging products: executive summary*.

Xaba, T., 2002. The Transformation of Indigenous Medical Practice in South Africa (1985-2000). *IFAS Working Paper Series/Les Cahiers de l'IFAS*, *2*, pp.p-23.

Xego, S., Kambizi, L. and Nchu, F., 2021. Recognising the impact of traditional herbal medicine in managing cancer: The South African context. *Journal of Medicinal Plants for Economic Development*, *5*(1), p.121.

Xitlhabana, S.G., 2010, The possible challenges of management and governance of schools for learners with hearing impairment because of the implementation of inclusive education in the Limpopo Province of South Africa, *Doctoral dissertation*.

Zabow, T., 2007. Traditional healers and mental health in South Africa. *International Psychiatry*, *4*(4), pp.81-83.

Zhou, Q., 2010 On the Role of Proverbs in the Composition of Family Instruction-Taking Double Morals Hall Instruction as an Example. *Asian Social Science. 2010 May 1;6(5):96.*

- **DIMAMARETŠWA**

Appendix A.

P. O. Box 1472
DENNILTON
1030
03 March 2021

Dear Sir/Madam

REQUEST FOR TRADITIONAL HEALERS AS RE SEARCH PARTICIPANTS

I am a PhD student in the Department of Languages and Communication, University of Limpopo, Student No: 200729413. My intention is to do research on the traditional healers in the district of Sekhukhune and Capricorn. I hereby request permission from you as the Chairperson of traditional healers in the area to allow me access to interview other healers.

I promise that the information that I will find from your traditional healers will not be altered and will be dealt with the greatest of respect.

Thank you

Yours moithfully

……

Phokwane PP.
(PhD Student in the Department of Languages and Communication)

Semamaretšwa A

P. O. Box 1472
DENNILTON
1030
03 March 2021

Thobela

KGOPELO YA GO ŠOMIŠA MANGAKA A SETŠO GO BA BAKGATHATEMA BA NYAKIŠIŠO

Ke moithuti wa PHD ka lemopheng la maleme le dikgokagano, Yunibesithing ya Limpopo, nomoro ya moithuti ke: 200729413. Maikemišetšo aka ke go dira nyakišišo ka mangaka a setšo Seleteng sa Sekhukhune le Capricorn. Ke dira kgopelo gore bjalo ka modulasetulo wa mangaka a setšo le ntume lele go dira diphatadiganong le mangaka a setšo.

Ke tshephiša gore tshedimošo yeo ke tla e hwetšago go tšwa mangakeng a setšo e ka se fetolwe, ebile e tla šomišwa ka tlhompho ye kgolo.

Ke a leboga

Wa gago

……

Phokwane PP.
(Moithuti wa PhD lemopheng la maleme le dikgokagano)

Appendix B.

REQUEST FOR TRADITIONAL HEALERS AS RESEARCH PARTICIPANTS

P. O. Box 1472
DENNILTON
1030
03 March 2021

Dear Si/Madam

INVITATION TO RESEARCH PARTICIPANTS

I am a PhD student at the University of Limpopo. I do research in which I request that you become a research participant who will help me with some of the answers on the information that I might need while doing this research. My name is Phillip Phaswane Phokwane and my student number is 200729413.

I will be glad if you could work with me freely and without fear on this research because the information you will share will be highly confidential.

Thank you

Yours
Phokwane PP
(PhD student in the Department of Languages and Communication)

Semamaretšwa B.

KGOPELO YA MANGAKA A SETŠO GO BA BAKGATHATEMA BA NYAKIŠIŠO

P. O. Box 1472
DENNILTON
1030
03 March 2021

Thobela

KGOPELO YA BOKGATHATEMA NYAKIŠIŠONG

Ke moithuti wa PhD Yunibesithing ya Limpopo. Ke dira nyakišišo yeo ke kgopelago gore le kgathe tema go yona, go nthuša go araba dipotšišo tša tshedimošo yeo nka e hlokago ge ke le gare ke dira nyakišišo. Leina la ka ke Phillip Phaswane Phokwane gomme nomoro ya ka ya moithuti ke 200729413.

Nka thaba ge le ka šoma le nna ka tokologo, ntle le letšhogo nyakišišo ye ka gore tshedimošo ya lena e tla dirwa sephiri.

Ke a leboga

Wa gago
Phokwane PP
(Moithutu wa PhD lemopheng la maleme le dikgokagano)

Appendix C

Interview questions

The key questions that will be asked are as follows.

1. *Kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare.* What does this expression mean to you?
2. In your opinion, what is the role of proverbs in your language?
3. Why are *dingaka* using complicated metaphorical language?
4. Which ideas are generated by proverbs that talk about *bongaka*?
5. In what way are proverbs associated with a people's philosophy?

Semamaretšwa C

Dipotšišo Tša Phatadiganong

Dipotšišo tšeo di tlago botšišwa ke tšeo di latelago.

6. *Kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare.* Naa seema se se bolelaeng go wena?
7. Ka kgopolo ya gago, naa mohola wa diema ke eng lelemeng la gago?
8. Naa ke ka lebaka la eng mangaka a bolela ka leleme leo le tletšego dika/diema le tshwantšhišo?
9. Ke dikgopolo dife tšeo di tšweletšwago ke diema tšeo di bolelago ka *bongaka*?
10. Naa diema di sepetšana le filosofi ya setšo ka mokgwa ofe?

Tshedimošo Ya Bophelo Bja Bakgathatema

MANGAKA	MENGWAGA	BONG	LELEME
1. NGAKA	33	Monna	Sepedi
2. NGAKA	52	Mosadi	Sepedi
3. NGAKA	46	Mosadi	Sepedi
4. NGAKA	44	Monna	Sepedi
5. NGAKA	63	Monna	Sepedi
6. NGAKA	94	Mosadi	Sepedi

Diema tše di tla go lebelelwa

N0	Diema
1.	Kgomo ya bongaka e hwa e nkga dihlare.
2.	Moreko ga o ithekole.
3.	Dieme mašarašara, di šita Phaahla go ahlola.
4.	Rutang bana ditaola le se ye natšo badimong.
5.	Ngaka ya mošemane sedimo e tswiya legotlo.
6.	Legakadima la motologa go beka ke ga lona.
7.	Moremogolo go betlwa wa kota, wa motho o a ipetla.
8.	Di edile ditsela, bofa setlhako o kgwahliše o se ke wa ba monyatšaleeto.
9.	Kwa legare ngwana ngaka, tatago o hlwa a ba ngaya.
10.	Ngaka go alafa ya leleme le lethata.
11.	Leswika la gauta moko wa lona o kwala kgo le.
12.	Sehlare sa kgole se epša mohla lesolo.
13.	Ngaka sealamo-babangwe nkane bokwa o sa bo alafe.
14.	Ngaka ya gae ga e lemogwe.
15.	Ngaka nthute go alafa, majeletša ke a ka.
16.	Ngaka e sa gapego kgomo e gapa mpa.
17.	Ngaka ya mosadi ga e sware motse.
18.	Alafa molwetši ngaka, a re go fola a go roge.
19.	Koma ke ya kgoši le ngaka.
20.	Ga di epše moleteng o tee

Mehuta ya mawa a ditaola

N0	Mawa	Ditlhalošo
1.	Mabona	Ge di wele mabona di ra gore ditaola ka moka di a lebaleba. Mokgalabje, mokgekolo, mošemane le kgarebe ka moka di a lebaleba.
2.	Moraro o mogolo	Mo go moraro o mogolo, go phela mokgalabje, mošemane o robetše gomme mokgekolo o a phela, mosetsana o robetše
3.	Lehlake	Mo go letlake pheko ye e emetšego mokgekolo ke yona e phelago e nnoši, mokgalabe, lesogana le mosetsana ba robetše.
4.	Lengwane	Taola tšeo di emetšego mokgekolo ke yona e robetšego e nnoši, ge e le mokgalabje, mošemane le mosetsana ba robetše.
5.	Mohlakola	Ka mohlakola, ditaola ka moka di pontše mahlo.
6.	Masesella	Mo go phela mokgalabje fela, mokgekolo, mošemane le mosetsana ba robetše.
7.	Hlapadima	Go hwa mokgekolo fela, tse dingwe ka moka di a phela. / Ke dipolelo/moipolai yo a sa llelwego.
8.	Mpherefere	Diphela ka moka, Tlhakahlakano, modiro goba lehu, monyanya, dipo le, dipolwana
11.	Mašupi	Mokgalabje le mošemane ba a phela, mokgekolo le mosetsana ba robetše./ (Taba ya ka lapeng/ya pitsa, ya letswe le).
12.	Sephathakge	Mokgalabje o robetše, le kgarebe e robetše, go tsogile mokgekolo le lesogana (Sephiri).
14.	Mereko	Mo go phela ditaola tša sesadi, mosetsana le mokgekolo. Mokgalabje le mošemane ba robetše
15	Legwame	Mokgalabje, mošemane le mosetsana ba a phela, mokgekolo o robetše. (ga o ye go sepela gabotse, o ya go gwaba/ o se ke wa re o tšea leeto di re legwame ga le tšea).

16	Bokgatha	Mokgalabje le mošemane ba ba robetše, mokgekolo le mosetsana ba tsogile eupša ba a furalelana. Bo bolela go se kwane ga kgoro, ge le e ya bathong.
17	Mogolodi	(Ke lewa la ntwa) mokgalabje o a tsoga, Kgarebana e a robala, mosemane o a lebaleba, mokgekolo o gata gabotse

Direto tša mawa a dipheko

Makgonyane

Ba re ke mankgonyane,
A magapa tolodi,
Tshipa ka tshela,
Ka tshela ka lamella mooka,
Mareko a šalela mookeng
Makgonyane a ntšhupa.

Mabona

Mabona mmakasa,
Ka tsoga ka ila boroko,
Gobane ga se nna mmoni ke nnoši,
Ka moka ka mahlwa mabedi le tlo bona,
Ke mabona wa mmakapa sehlahlaganya dikgepetša,
Ke morupi morupi wa mmasetšhoge,
Maeba a tšhoga a bone.

A mangwe mangaka ge ba reta lewa le a re

Ke mabona a bomma ka sa,
Ka bona ka hlatlologanya,
Ke bone le sa ka teng ya malo,
Ke bone pitsi ka gare ga pitsi ye kgolo,
Ga ka bona ke nnoši le magoši a bona,

Moraro wo mogolo

Ke moraro wo mogolo,
Wa sedikodiko sa phethela,
Ke moraro wo mogolo,
Moraro wa mmakubela,
Moraro wa go rara le beng.

Ba bangwe ba re

Ke moraro wo mogolo,
Ke moraro wa thari tša go tswalana,
Wa thari tša go tswalana go belegana,
Thari ye e belegego bore,
Ke thari ye e belegego bosana.

Ke moraro wa sedikodiko,
Wa sedikodiko thethegelo ya motse,
Leaketša ba lata mahlaku,
Mahlaku le o ra ka noši.

Lehlake

Ke lehlake la mantlhakedi,
Ba re ga le hlake le fela,
Le hlakelela ditaba le ditseba,
Le ditseba tsibitsi.

Ba bangwe mangaka a re

Lehlake la bomantlhakedi a hlake,
Ga ke hlakele fela,
Ke hlakelela selo,
Ke hlakelela selo ke se bona.

Lengwana

Ke lengwana la mamokudu,
Se fe ngwana lehlabula,
A ngwana o khoše
A ngwana o na tlala
Kgotlelela go se o se dirago,
Ba re e tletše eng mpa,
A re e tletše kgatsela

Maswi a swe le la mme.

Mohlakola

Ke mohlakola matsepe,
O hlakotše mogatšakgoši,
Ya mo apola ditswaro,
A šala a pipile ka diatla.

Ba bangwe mangaka a re?
Ke mohlakola o moso wa matsepe,
O hlakotše magatšakgoši ditswalo,
A šala a ponapona sebakeng,
A re mohlakola o hlakotšwe ke mang,
A re ke Mokgaetši kganthe ke Raisebe.

Masesella
Ge ba di reta mangaka ba re:
Wa sesella moupa,
Mona le thari ga a seselle,
Boroko bja pudi bo tlhakwaneng,
E fata boroko ka tlhako,
Moupa ga a seselle fela,
O sesella selo a se bona.

Mašupye a retela
A retela setswalla lengope,
Le reng le bolaya mašupye,
A se na molato,
E le moleti wa dikoma.

Bokgata
Ke bokgata bonana,
Ba re boroko bja pudi,
Boroko bja pudi botšwatlhakong,

Ke bogaratša ngaka.

Ba re garatša o be o garatše mong taba.

Sehlako

Sehlako sa ramagokela,

Kgokela sehlako se tie,

O se ke wa ba monyatšaleeto.

Lenaneo la diswantšho

Seswantšho 00

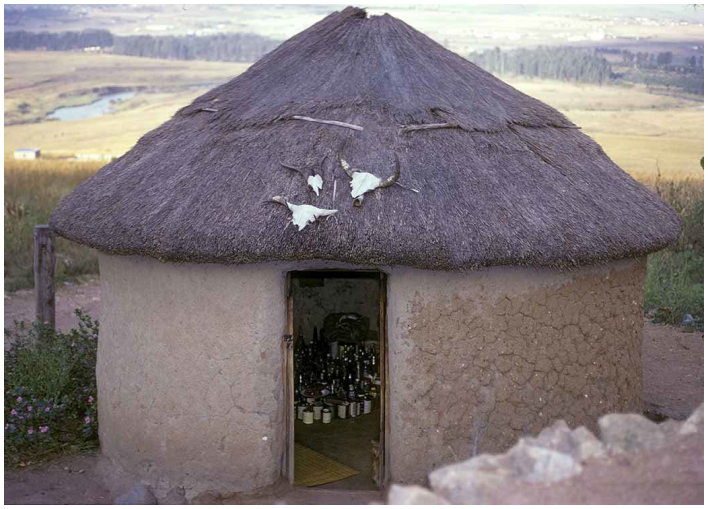

Seswantšho 1

Seswantšho 2

Seswantšho 3

Seswantšho 4

Seswantšho 5

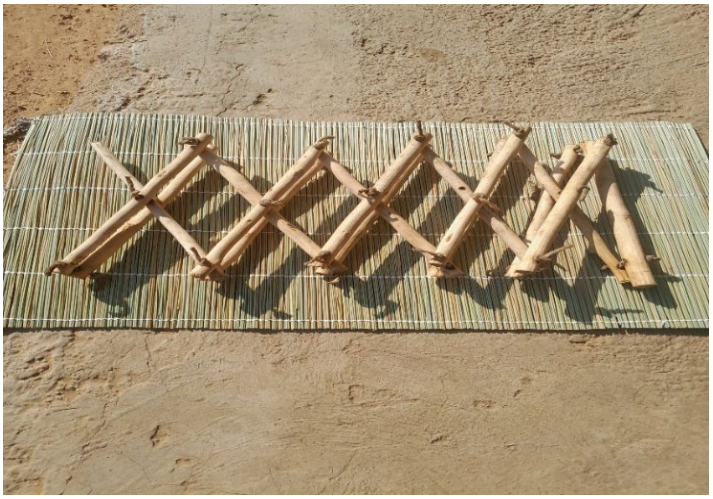

Seswantšho 6

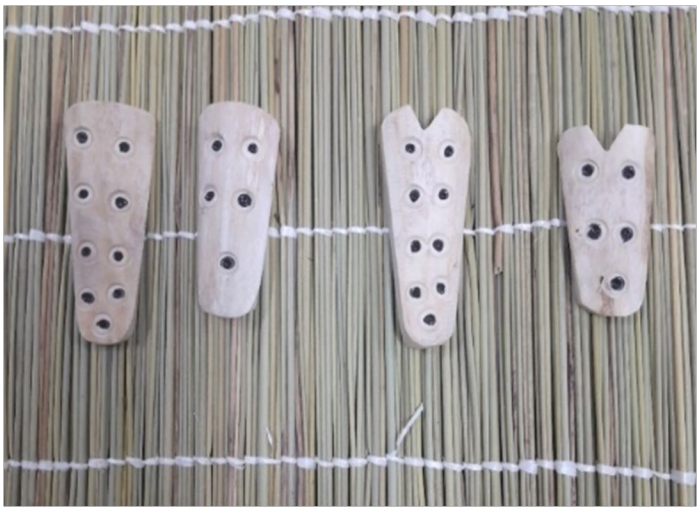

Seswantšho 7

Seswantšho 8

Seswantšho 9

Seswantšho 10

Seswantšho 11

Seswantšho 12

Seswantšho 13

Seswantšho 14

Seswantšho 15

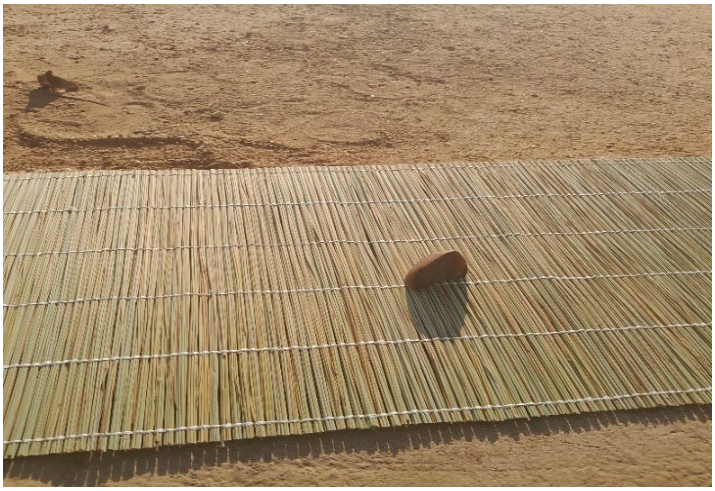

Seswantšho 16

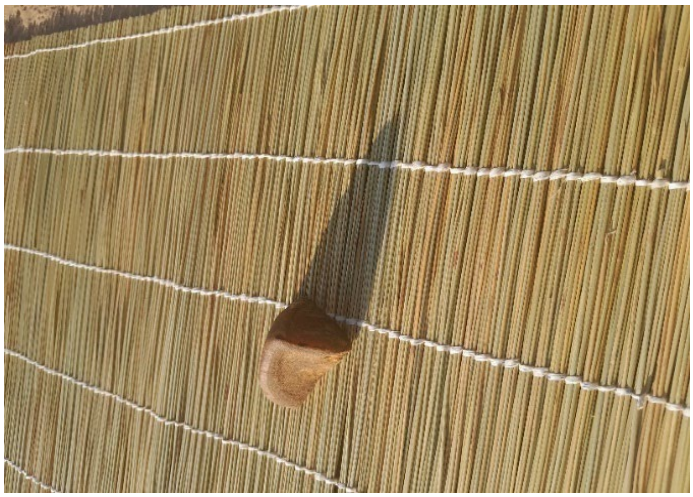

Seswantšho 17

Seswantšho 18

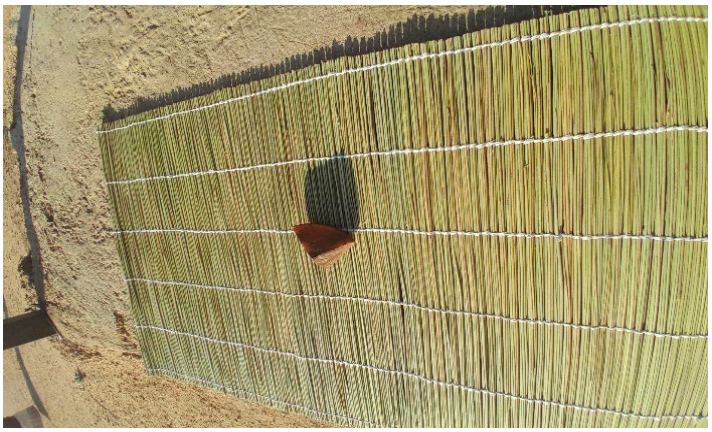

Seswantšho 19

Seswantšho 20

Seswantšho 21

Seswantšho 22

Seswantšho 23

Seswantšho 24

Seswantšho 25

Seswantšho 26